

51584
tiszatáj

1983. JÚL. * 37. ÉVF.

7

Beke

György,
Czine

Mihály,

Fekete Gyula írása; Kovács István,

Herbszt Zoltán, Hévízi Ottó,

Józsa Fábián, Vecsernyés Imre

versei; Most—Punte—Híd

rovatunk-

ban:

cseh

össze-

állítás

1983 JUL 20

tiszatáj

IRODALMI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Megjelenik havonként

Főszerkesztő: VÖRÖS LÁSZLÓ

Főszerkesztő-helyettes: ANNUS JÓZSEF

Kiadja a Csongrád megyei Lapkiadó Vállalat. Felelős kiadó: **Kovács László**
83-2141 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató

Szerkesztőség: Szeged, Tanácsköztársaság útja 10. — Táviratcím: Tiszatáj, Szeged, Sajtóház, Telefon: 12-670. Postafiók: 153. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI Budapest, József nádor tér 1. sz. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára 12 forint. Előfizetési díj: negyedévre 36, fél évre 72, egy évre 144 forint. Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza. **Indexszám: 25 916.**
ISSN 0133 1167

A szerkesztőség tagjai: Csatári Dániel, Mocsár Gábor, Olasz Sándor, Tóth Béla

Tartalom

XXXVII. ÉVFOLYAM, 7. SZÁM

1983. JÚLIUS

KOVÁCS ISTVÁN verse: Ádám első földi napja	3
HÉVIZI OTTÓ versei: Nárcisz, Tengeridéző	4
BEKE GYÖRGY: Zúg a mikolai erdő (riport)	6
JÓZSA FÁBIÁN: Latinovits-monológ (vers)	13
VECSERNYÉS IMRE: Jelek Patmosz térképén (vers)	13
HERBSZT ZOLTÁN versei: Szindbád, Magány	15

MOST — PUNTE — HÍD

Bohemia et Hungaria

K. GY. CS.: Összeállításunk elé	17
FRANTIŠEK HALAS versei: Reggeli panasz, A megbánás, Ideje már, Hazatérés előtt, Prágának (Gabulya Pál fordításai)	19
OTOKAR BŘEZINA versei: Sejtések, Feleletek, Rejtett szerelem (Hap Béla fordításai)	21
JAROSLAV HAŠEK: Hogyan szavazott Cetlička (elbeszélés; Bába Iván fordítása)	23
BOHUMIL HRABAL: Zajos magány (regényrészlet; Varga György fordítása)	25
HEISZLER VILMOS: A cseh és a magyar nacionalizmus programjai a XIX. század közepén	33
SZARKA LÁSZLÓ: Kákánia prágai tükörben (Jegyzetek napjaink cseh monarchia-képéről)	40
VIGH KÁROLY: Masaryk és a magyarok	46
KISS GY. CSABA: Századvég a Moldván (Családrügyek a cseh irodalomban)	60
DOBOSSY LÁSZLÓ: Egy meghatározott kor történelmi képe (Hašek centenáriumára)	65
BERKES TAMÁS: A hatvanas évek cseh prózájának történetéből	71

1107

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Könyvtára
Szeged, Egyetem u. 2-6,
6722

MILAN NAVRÁTIL: Költészetfelmutatás (Bába Iván fordítása)	75
NAGY JÓZSEF ZSIGMOND: Czegle Imre: A cseh—magyar református egyházi kapcsolat egy évtizede (1782—1792)	79
BÁBA IVÁN: Egy cseh nyelvű magyar antológia magyar olvasata	81

HAZAI TÜKÖR

TÓTH BÉLA: Tiszajárás (42.)	83
-----------------------------------	----

TANULMÁNY

CZINE MIHÁLY: Az Új pásztorról és szerzőjéről	88
FEKETE GYULA: Szellem és hatalom	96

KRITIKA

PAPP ISTVÁN GÉZA: Beszélgetések Magyarországról, szocializmusról (Aczél György interjúkötetéről)	106
ANNUS JÓZSEF: Mosoly — szolgálatban (Balogh Edgár: Acéltükör mélye)	109
MOCSÁR GÁBOR: Fábián Zoltán halálára	111

ILLUSZTRÁCIÓ

Alfons Mucha rajzai az 5., 12., 18., 45., 87., 105., 110. és a 112. oldalon

KOVÁCS ISTVÁN

Ádám első földi napja

I. Gy. temetésére

*Háttal a fénynek,
mint akit
a lávafolyam partjáig kergetett a pallos,
de angyalával szembenézett.*

*Ki érti,
ha rápirít a hajnal?
Váltásdíjat
markába-égett halpénzdarabbal,
kézfogással fizet
Ördögnek
az Angyal.*

A csönd maszkja a mutogatás.

*Ahol lecsapolhatatlan a lélek,
észrevétlen a forrás,
s jelkép
a név:
egy élet.*

*Bomló hálóban a Koponyák Hegye.
Hurkain döglegyek,
pillangók.*

Eredj!

Nárcisz

*a senkiföldje nem tilt és nem tanácsol
visszafogad egy észlelő közegbe
mint zárványok élő anyagba rejtve
vagy egy mozdulat mely elpusztulna máshol*

*ami van az érintetlenül határol
majd körül tiszta áramló figyelme
magába zár mielőtt észrevenne
téged és eloldoz végleg önmagától*

*valahonnan egy kedves megszólítás
kiléted mindig fölfedi s arra vár
hogy szólj ha nem-szólíthatónak is hiszed —*

*De föléd hajolva az az elhagyott
lény mind alaktalanabb és mind nagyobb
lesz a lélegzetétől felzavart vizen.*

Tengeridéző

1 (MEDUZA)

*hiába vetheted meg ágyad
földön nyitott tenyéren
előre oldozó bocsánat
magadra hagyyna téged*

*s a bocsánatot ha elhagyod
megnyíló tenyérbe vág
mely magára hagyja otthonod
s vele önnön otthonát*

*ne engedj ily közel magamhoz
eloldozásba kötve —*

*Ha lüktetés, mi téged elhoz,
egy kehely néma öble.*

2 (JÁTÉK)

*Most feküdj hanyatt és ne mozdulj addig.
Csak ha a kagylók rádtalálnak,
s hűvös lüktetésben velük sodródik
tovább a kézfejed s a vállad —*

*Mészvázába a tenger beleszáradt:
a túlpart maga jött el a partig.
Tested helyén, vetetlen homokágyban
a távoli zúgás lerakódik.*

ALFONS MUCHA RAJZA

Zúg a mikolai erdő

Szatmárról jövet sűrű alföldi erdőn visz át az út. Szél seper a haraszton. A kocsí volánjánál jól érzem a légáramlás erejét. Csak erre kell figyelnem, autó, szekér, gyalogos sehol. Kihalt világ. Gellért Sándor betyárokra képzelte ide 1941-es versében: „Zsandár-tollasan jó / amarról egy felhő / Zúg a betyárromantikás / mikolai erdő”.

— Ezeket a betyárokat te találtad ki, Sándor — mondtam neki.

Hevesen tiltakozott:

— Én csak a valót írtam mindig, komám! Itt bizony betyárok éltek. Innen portyázták be a Túr mentét. A levágott, beszózott disznókat, vagyis az élelmüket ebben az erdőben rejtették el, a fák odvában. A mikolai népdalokban is ott vannak a betyárok, nemcsak az én verseimben. Bánóczi Bálint bácsi ezt énekelte nekem: „Még azt mondják, hogy Mikola nem sáros / Miért van benne pandúr meg kormászáros?”

Sötét a falu, mint az erdő. Eltévednék, ha útítársaim, barátaim — Cseke Péter és Máriás József — nem lennének velem. Kitől érdeklődhetnék e gubbasztó házakban, melyik is a Gellért Sándor otthona? A tanár úr, persze. A költőt aligha ismerik. Ha egyáltalán törődik is valaki a költéssel.

Fénysáv csap ki a nyári konyhából a vaksötét udvarra. Bent őszülő hajú, csontos, tatáros arcú, busa bajuszú férfi, utazásra felöltözve. A konyhában megmerevedett rend: bevetett ágy, elmosott edények, az asztal raktár most, almahalom rajta. A hangulat arra vall, hogy a ház lakói ide tartoznak még, de eltávoztak valahová...

Szerencséd van, komám — üdvözlő a gazda. — Egy óra múlva nem találtál volna Mikolában.

— Itthagytad a családod?

— A család után mentem. Bevonultunk a városba, Szatmárra. Gyümölcscért, ezért-azért járok ki Mikolába. Mint egy hazajáró lélek.

— Könyveid? Tele volt velük a ház.

— Ez a ház omlik le, láthatod. Kifogadtam egy szobát a faluban, oda hurcoltam át a könyveket. Vittem volna a blokkba őket? Elfértek volna?

— Csakugyan városra költöztél, ha már azt latolgattad, hogy magaddal viszed a könyveidet.

— Dajka lettem vén fejjel. Nyugdíjas embernek a fiatalok veszik igazán hasznát mostanság, komám.

— Hány unokád van, Sándor?

— Négy. Most jön az ötödik. Az Ákos fiam lányát pesztrálom. Ákos esztergályos az Unióban. Ha látnád az unokámat, egyéves, héthónapos. Édua a neve.

— Édua?

— Az hát! Kun név, kun lány!

— A költészet pedig? Azt abbahagytad?

Parázslék a szeme. Ég. Németh László, aki egyik patrónusa volt az induló Gellért Sándornak, „lobogó szeműnek” nevezte a nyugtalan, lázas költőt. Ez a lobogás megmaradt.

— A lélegzést sem lehet abbahagyni. Mert az már a halál lenne.

Verselése is olyan természetes, mint a lélegzés. A nagy nyelvi leleményt, erőt akkor érezni meg igazán ezekben a Petőfi modorában írt mai versekben, ha maga a költő mondja őket. Minden versét kívülről, hibátlanul tudja, úgy élnek benne, mint muzsikusból a halhatatlan dallamok: elegendő leütni egy hangot, hogy felzúgjon az egész szimfónia. Nemcsak saját köl-

tészetének őrizője, emlékezete hiánytalanul tárolta a magyar líra klasszikus örökségét, különösen az elődeinek vallott Balassi, Csokonai, Kölcsey, Petőfi, Arany János, Ady, József Attila vagy Sinka István verseit. Nagy magányában, a mikolai erdő mélyén ez volt egyetlen állandó társasága.

Jó negyedszázada hallottam először szavalni. Nem jó a kifejezés, Gellért nem szaval, pedig néha retorikusabb egy színésznél, Gellért egyidőben vadítja és szelidíti, uralja és szolgálja a verset. Bukarestben, a Dimbovita partján áll egy toronyblokk, abban talált otthon akkoriban a Művelődés szerkesztősége. Nem tudom, miként került oda Gellért Sándor, talán a főszerkesztő, Kisbenke György hívta el a fővárosba a világ végéről, Mikolából, talán Majtényi Erik, aki az időben szintén a közművelődési folyóirat szerkesztője volt; mindketten szerették, pártolták ezt a megszállott „vadzenit”. Magam akkor tévedtem be a szerkesztőségi szobába, mikor Gellért vagy tíz csodálkozó fiatalember között versét mondta — a második világháborúról. Meghökkenett a téma, akkoriban ezek a tragikus élmények lehúzódtak tudatunk mélyébe, lenyomtuk őket, mintha nem is velünk packázott volna a halál és a történelem — ami egyre ment —, féltünk tőlük, menekültünk saját lelki sérüléseinktől. És akkor ez a különös tekintetű, kicsit félszeg tartású alföldi legény, megszelídült betyár mondja a maga fájdmalmát:

*„Szalai Józseffel álltam az őrséget,
Nagy pléhfelhők alatt fenyőhasáb égett.
Egybegyűltünk-ültünk melegedni nála,
Idegen világba, orosz éjszakába.
Szalai József, a rádiós katona,
páratlan szép legény, ezüstölt mosolya.
Sír a szeretője Zala vármegyében,
Első halottunk volt a kurszki erdőben”.*

Tinódi Lantos Sebestyén támadt fel, néztem csodálkozva. Mondja a háborút, a csatákat, de inkább a békés hazavágyódásokat, magyar és orosz bakák közös szomorúságát; ez a büszke magyar a népi élet mélytengerében élő szolidaritást éneklő népek, nyelvek, sorsok között. Úgy mondja, harctéri bajtársainak történetét, vágyait, szenvedéseit és halálát, részletező aprólékosan, miként Tinódi énekelt más korban, más háborúban a maga társairól. Olyan költői seregszemle, amely nem generálisok hanem „Gellért Sándor amolyan közbaka” előtt folyik, egyáltalán közvitéznek szemlélik a történelem furcsa, ijesztő vonulását, magyarok és románok — „Csokmorán György, falumbeli román” — Breszt-Litovszk „béke-tornya előtt”...

Az első világháború után viszonylag hamar megszületett a *Fekete kolostor és a Szibériai garnizon*, erdélyi fájdmalmok és panaszok könyvei a világ nyugati és keleti feléből; a háború és következménye minden jelentős erdélyi magyar irodalmi alkotásban benne élt, izzott, ha nem másként, történelmi párhuzamot kínáló „múltbamenekülés”. Harmincöt esztendő múltán a sokkal nagyobb átalakulásokat, tudati mutációkat hozó második világháború után mit írhatunk a leltárba? Az *Író a hadak útját*, Asztalos István őszinte háborús naplóját? A *Bűvös éjszakát*, Bánffy különös regényét — a jugoszláv partizánokról? Szabédi öntéző vívódásait? A testvériség romantikájába oldódó segélykérés? A minket megtépett eseményekről, közvetlen történelmünkéről néha többet mondtak el a román írók, például Titus Popovici. Egész irodalmunk a forradalom napi igényeire kívánt válaszolni, s elhanyagolhatónak ítélte a végtelen szenvedések és végtelen tanulságok tárházát, a megélt, végiggyötrődött háborút. De az ilyen feledés éppen az eszmélkedés lelki forradalmát gátolhatja.

Most, az utóbbi három-négy évben kezd változni az irodalmi kép a második világháborúról. Mikolába indulásom előtt olvastam el Simonffy András kollázsregényét, a *Kompország katonáit*, valamivel előbb Cseres Tibortól a *Parázna szobrokat*. A román olvasókat megrázta Marin Preda regénye maga és kortársai háborús élményeiről. Egyetértéssel vagy vitázva me-

rülhetünk el a három-négy évtizeddel ezelőtti, egyéni és közösségi drámákban, latolgathatjuk a felelősséget és felelőtleniséget. Gellért Sándor azon nyomban eposzba írta a *Magyarok háborúját*, nem tábornokok, hadvezérek, hanem közkatonák, legfennebb főhadnagyok háborús kálváriáját. Az Angyal Bandi nyomában válogatott verseinek 1957-es kötetében hat részlet olvasható ebből az eposzból. A teljes mű kézirat ma is. A cím ijesztő. Gellért magyar paraszti költő, a mitológia megszállottja, de soha egyetlen sort nem írt le más népek, nyelvek ellen. A Dontól, az oroszok földjéről ilyen verseket hozott haza és adott közre 1944-ben:

*„Azt üzeni Tisza a Volgának:
aki legény, azon ma sort vágnak,
csikófejes citeráját veszik,
öt magát a mély tömlőcbe vetik.
Küld a Volga enyhítő jó vizet,
szoknyáiról békonyító fűvet.
Aki elment hollónak képibe,
visszaszállott hattyúnak képibe”.*

— Bajor Bandi azt tartja rólad, hogy te vagy a legnagyobb magyar katonaköltő.

— Menekülés közben hátrafelé nyilazó magyar lovas, az vagyok én...

Talán most, hogy megjelent Székely János drámai vallomása, a Nyugati hadtest, a háború erdélyi magyar sorsregénye, talán oszlik valamennyire a köd a magyar bakák pokoljárásának eposza körül is. Gellért Sándor azonban aligha fog újra útra kelni, szavalni szerkesztőségekben, tábornokok gyér fényénél, hogy Tinódiéként vándorolva szerezzen új híveket verseinek. Elfáradt.

— Utolsó köteted mikor jelent meg, Sándor?

— A finn fordítások. Egy évtizede. Meg akartam mutatni, hogy Mikoláról elérhet a tekintet Suomig. Aztán én is eljutottam a fordításokkal együtt oda, északra.

Váratlanul felélénkül.

— Nézd csak, itt vannak az én köteteim. Kilenc verseskönyv. Aztán Az én kertem pónyik almái, harmincegy esztendő tanári tapasztalataimat foglaltam össze benne. Mellette hat-száz oldalas kötet a magyar nyelvről. Számomra a nyelv az első, utána jön a vers. Nyelv nélkül nincs vers! S nehogy elfelejtsem, az a két kötet Mikola története. Tizenkét évig dolgoztam rajta. A falu alig tud valamit saját múltjáról. Pedig már 1216-ból van írásos tanúságunk Mikoláról. A szatmári Merk gróf ekkor vásárolta meg a falut Simon bán özvegyétől. Az asszonyt a csanádi püspökség birtokából kárpótolták. Akkor bejárták a falu határát. Nagy határa volt, északra a Túr, nyugatra Szárazberek, keletre Egri és Batiz...

A sok-sok „kötet” közül csak négy jelent meg nyomtatásban, illetve a finn fordításokkal együtt öt. A többi kézirat, gondosan bekötve, polcra állítva.

— Nem próbálkozol a kiadóknál?

Szemében lobog a tűz:

— Majd a jövő kideríti, komám, ki is élt itt, Mikolában!

Ennek a sorsnak része Mikola. Nem itt született, jövődő felesége a faluban tanított, érte jött ide huszonnégy évesen. Igen sok verse alatt a keletkezés helye: Mikola. Valójában egész életműve ehhez a faluhoz kötődik. Szülőhelye Debrecen, Dabolcot érzi igazán szülőfalujának. Nevelőapja ott volt tanító. S noha Sándort tanította később Szatmár gimnáziuma, Debrecen és Kolozsvár egyeteme — miközben volt napszámos, cseléd a dunántúli Csetényben, egy kétezer holdas uradalomban —, Dabolc adott neki életre szóló útravalót. A dabolciaktól tanulta meg, mondja, hogy az éhező ember akkor sem koldul, ha éhen hal. Dabolc lakói Mátyás királytól kaptak szóbeli nemességet, és ez a tudat sok mindenre ráébresztette az elemi iskolai tanító nevelt fiát.

Úgy beszél Gellért erről a szabad lélegzetű Dabolcról, miként a székelység fia, Veress Pista barátom emlegette. Egyik belülről, másik kívülről ismerte meg ugyanolyannak.

— Dabolci legény vagy hát, Sándor!

— Akitől kiltelt már az is, hogy visszaadja a prémiumot, mert nem érdemelte meg. Akkor éppen nem érdemelte meg. Máskor várta volna, de nem kapott. Akkor adták, mikor nem szolgált rá. Hát így ne adják!

— Hiszen soha nem vetett fel a pénz, Sándor.

— De az a prémium alamizsna lett volna!

Látszólag váratlanul, pedig nagyon is az előbbiekhöz tartozóan megjegyzi, hogy ő a szülőanyja fényképét ötven esztendőskorában látta először. Addig elrejtették előtte. Az ő székelyesanyját. Ezt a megrázkódtatást is kibírta. aki a Don-kanyart megjárta, az már mindent kibír az életben.

Hirtelen eszébe jut:

— Egyik kötetemet el is felejtettem, látod-e. Pedig a legfontosabbak közé számítom. Földessy Gyula leveleit fűztem össze benne.

Az Ady-életmű kurátora, aki elsők közt ösmerte fel az induló Ady értékeit, atyai barátként állt oda a fiatal Gellért Sándor mellé. Elfogult szeretete túlzásba vitte, mikor „Ady árnyékába” állította az „alig kifeketült bajszú ifjú embert”, és az „olimpuszi utat” ígérte neki? „Nyelvbírásban méltó társa a legnagyobb magyar költőknek... Szóláskincse meglepően, dúsan, gyökeresen, újszerűen népi... Éppilyen ősen gazdag népiessége van képzelőerejének és bőséges buzgású mitizáló tehetségének. Gondolatkötéseinek messziségében, nagy távolságokat áthidaló-összekötő energiájában erősen emlékeztet Adyra, de...: sajátpecsétűen új és eredeti.” Zilahy Lajos Hídjában köszöntötte ilyképpen Gellért költői indulását, és Földessy később is sűrűn levelezett vele, biztatta, tanácsokkal látta el...

Az első két Gellért-verseskönyvet a másik nagy patrónus, Karácsony Sándor segítette nyilvánossághoz. A *Halálra táncoltatott lányok* és *A bál udvarában* a debreceni pedagógus és filozófus Exodus-kiadójánál jelent meg. Gellért hálája máig eleven, sőt, idők múltával folyton növekszik. A hajdani csetényi uradalmi napszámos nem felejtethi a haladó oktatáspolitikust, aki egész erkölcsi súlyával állt ki a hozzá hasonló tehetséges parasztfiatalok és a nevelőapja sorsát élő szegényfalusi tanítók mellett. Mikolából, a magányból jövő hála megnő és olyan aureolával övezi a filozófus Karácsony Sándor alakját, amely ellen alighanem ő tiltakozna.

— Mert a legnagyobb magyar bölcselő, ő, komám — véli Gellért. — Akárki akármit mond, nekem ez a véleményem. A teljes ember Arisztotelésznél az érzelem, az értelem és az okozat embere. Kant megtoldotta az életérzéssel. Karácsony Sándor odatette az ötödik kategóriát, a hitet. Azt, komám, és ettől lett igen nagy bölcselő. A teljes emberből a hit sem hiányozhatik.

A hideg nyári konyhát átfűti a költő szenvedélye. Már nem a fáradt, öregedő ember a nyugalmazott mikolai tanár.

Ez a mikolai ház soha nem volt ismeretlen sziget. Megfordult itt — Gellért kedvéért, persze — Földessy Gyula (ő még 1942-ben), László Gyula, aztán Nagy László és Kormos István (ők hólyagos esőben érkeztek, jegyzi meg a házigazda), járt itt Páskándi Géza, Majtényi Erik, Szilágyi Domokos. Könyvek képében bejött ide a világ és az élő irodalom. De a gazda ritkán mozdult ki a világba. Egy-két bukaresti utazás, jóval több kolozsvári látogatás. Később járt Magyarországon és Finnországban. Úti élményei nyomban megjelentek verseiben, sajátos képekkel, asszociációkkal.

— Negyven évet töltöttél Mikolán. Soha nem akartál elmenni innen?

— Talán Kolozsvárra. Arról volt szó egyszer, komám, hogy elköltözzek Kolozsvárra.

Kolozsvárra nehéz beköltözni. Négy gyermekkel különösen. Hamar letett a tervéről. Nem bánkodik miatta. Egyáltalán nem bánkódó természet. Mindig mindent jól tett az életben? Még nem tekint vissza, latolgató szemlélődéssel. Ennél jóval több a jövőjéről terve, nem

enged hátranzést. Kolozsvárt, a nagyvárost a postai érintkezéssel pótolta. Minden új versét, nyelvészeti eszme-futtatását elküldte a szerkesztőségekbe. Kitartó, de szelíd konoksággal. Hol közölték, rövidítve, hol nem. Egyik szerkesztőségtől választ kapott, másiktól nem. Tanúja voltam, hogy kinevették nyelvészkedő „álomlátásait”. Nem volt kedvem nevetni, de meg sem védtem. Talán meg sem védhettem volna, csakugyan fellegjáró nyelvészkedés árulkodott abból az írásból... Hányan mondtak le az írásról ekkora reménytelenségben! Írni akkor is nehéz, ha a nyomdász várja a kéziratot. Hátha eleve tudja a szerző, hogy választ sem kap a szerkesztőségtől! Aki belső munkatárs vagy bejáratos a redakciókba, élő szóval érdeklődhetik. Írásait talán megvitatják vele. Csiszolódik a vers vagy tanulmány — és a szerző is.

Van ilyen vélemény, egyáltalán nem alaptalan:

— Gondold csak el, mi lett volna Gellértből, ha az ötvenes években kerül el Kolozsvárra, szerkesztőségbe? Horváth István a végén nem ismert rá saját élményeire, érzéseire, gondolataira.

Felelhetem erre:

— Mind igaz. De Horváth István túlélte, túljutott rajta. Volt ereje hozzá. Gellértben legalább ennyire szívós a konokság.

Gulyás Pál fedezte fel, Karácsony Sándor adta ki, Földessy ünnepelte az induló Gellért Sándor verseit. A higgadt irodalomtörténész, Pomogáts Béla a népi líra két háború közötti irányzatairól írt kiváló könyvében — *A tárgyias költészetől a mitologizmusig* — sűrűn emlegeti a fiatal Gellért Sándor költészetét, együtt a népi líra jeleivel, Illyés Gyulával, Erdélyi Józseffel, Jankovich Ferencsel, Sinka Istvánnal, Nagy Imrével, Horváth Istvánnal, mikor származás és társadalmi tudat, pontosabban a költői élmény és szándék eredete, jellege nyomán jelöli a költők helyét. De ott van a névsorokban Gellért, ha az irodalomtörténész az úgynevezett „parasztköltőket” emlegeti: a parasztság nevében beszélnek, paraszti érdekeket képviselnek, a paraszti rétegek tudatát fejezik ki, vagy a parasztság politikai és irodalmi képviselőjére vállalkozott értelmiségi réteg ideológiáját szólatatja meg. Sinka, Nagy Imre, Horváth István sorába tartozik olyképpen is Gellért, hogy a népköltészet régibb rétegét fedezte fel, az archaikus népballadák, ráolvasások és siratók elemi erejű költészetét, „azt a művészi régiséget, amely Bartók és Kodály gyűjtötte régi típusú, pentaton népdalaink ősi formanyelvében is megjelent”. Ezeket az archaikus népi hagyományokat — bizonyítja tovább Pomogáts — a „parasztköltők” — köztük Gellért — mitologikus vagy mágikus költészet kialakítására használták fel, noha szerepet kapott náluk a tárgyias költői szemlélet is.

Gellért Sándor „jellegzetes hangját a népi humorban és a hetyke iróniában találta meg — jellemzi Pomogáts Béla. Szociális lázadását anarchikus felhangokkal fejezte ki; hol a kuruc versek kesergő hangját (Kösd lovad a bitófához), hol a betyárromantika legényes indulatait szólatatta meg (Angyal Bandi nyomán). A népköltészet nyelvét, fordulatait használtá, érzékelés képeken fejezte ki elégedetlenségét... Előadásmódját azonban gyakran rontották szeretlen kifejezések, tájszavakat, a nagyvárosi argó elemeit keverte soraiba. Sinka István, a székelly és a román népballadák, siratók és bájolók hatására keletkeztek költészetének máig legjobb darabjai: a balladák. Misztikus homály, mágikus emlékek, jelképes erő hatotta át őket, azt a naiv mitologizmust képviselték, amelyet Sinka István versei.”

Ennek az indulásnak lehetett volna-e folytatása, kiteljesítője Mikola?

Cseke Péter a szemközti székéről felém pillant a hideg nyári konyhában, és én értem a tekintetét. Szinte programszerűen búvárolta fel jó néhány falun rekedt, eltemetődött népi tehetőség életútját az utóbbi három-négy évtizedből, s olyan tanulásra juthatott, hogy népi író akkor válhatik valakiből, ha jó messzire kerül a falutól, a „néptől”, tehát földrajzilag is megtalálja a józan ítékezés távolságát.

Horváth István mire jut, ha életre szólóan Magyarózdton marad?

De hát Gellért Sándor maga tiltakozott, hogy ő pedig nem érzi magát „népi költőnek”. Az ő életképlete csakugyan bonyolultabb, a cselédsors mellett ott a tanító nevelőapa, a front-

hányódás mellett a gimnázium és az egyetem, a falu szemében pedig — noha szegényebb, mint a mikolai átlag — a paraszti világ fölött álló tanár úr ő...

— Ismerik-e Mikolán a verseidet, Sándor?

— Hát komám, Szalontán sem nagyon tudták Arany Jánosról, hogy nemcsak a kicsi jegyző...

— Nyelvészeti dolgozataidra kaptál-e választ valakitől?

— Két vagy három éve előadást tartottam a magyar szakos tanárok körében a magyar nyelvről. Tudod-e, hol kezdtem? Az ösképeknél, hogy nap, csillagok, hold, s ezek miként váltak önálló szavakká, fogalmi jegyekké... Érdeklődéssel hallgattak meg. De nem vitatkoztak velem. Pedig azt szerettem volna. Mindig azt kívántam. Csakhogy ide Mikolára vagy csodálkozni jöttek a vendégeim, vagy még azt sem... Szellemi társam nem akadt majd negyven esztendeje.

A rogyant ház omló tetőzete alatt kísérteties a panasz. Összehúszom magamon a kabátot: nagyon érzem a hideget. „Ez az én szobám nyáron is farkasordító. Igen, mert fázik benne a lélek” — érezte a házigazda is.

A család emlegetésére felmelegszik a hangulat. Évtizedeken át verseiben négy gyermekét szölongatta mindegyre, így kezdem én is a családi lustrát.

„Gyulu fiam, te kis betyár, / te kis csillagszemű tatár”...

— Református pap lett belőle, Biharban szolgál, Szentjobb faluban. Szeretek vitatkozni vele, mióta felnőtt lett. Tevékeny ember, aki az emeletes parókiát úgy építette, mint egy kőműves. Le is esett, megsérült. Mert a tevékeny emberek mindig megsérülnek, komám...

— „Gellért Ákos, ide hallgass, / ne morogj úgy, mint a farkas, / tudom én, hogy nem hiszed te / csak azt, ami igaz mese.”

— Ákos vasesztergályos a szatmári Unióban, hiszen már emlegettem ezt neked. Tudod-e, mi a szenvedélye? Az esztergályozáson kívül, persze. A régészet. Mondtam neki, Ákos fiam, te odaillenél László Gyula mellé.

— „Hej Anikó a bojárok / háza nem volt cigány-vályog...”

— Anikó hasonlít leginkább az én szegény székely anyámhoz. Most az Oláh József felesége. Agronómus a férje Egriben. Így egy kicsit hazament, mert Egri a Csüry Bálint faluja, a nagy nyelvészé, akinek a feleségem szegről-végről rokona. Oláh Jóska derék ember, nekem tanítványom volt itt, Mikolában.

— „Ági lányom mi jót hoztál / Az éjszaka mit álmodtál?”

— Szatmáron él Ági, Csizék Sándorné a neve. Egy rövidáru üzlet felelőse a Sugár úton. Beléje több politika szorult, mint az egész családba. Párttag lett.

Éjszakába hajlik, mikor Szatmárra indulunk. Az ég is sötét most Mikola fölött, elbújtak a csillagok. Mire a kocsit megfordítom, a néptelen utcán előnkbe áll a közlekedés óre. Hajtási igazolvány? Felmutatom. Égnek-e a lámpáim? Majd: kik is ülnek még a kocsiban?

Itt, meliettem Gellért Sándor ül. Tanár Mikolában. Nem ismeri?

— Az igazolványát lássam.

Bent járunk megint a mikolai erdőben, amely olyan csendes, mintha aludnék. Mondom Gellért Sándornak, drága barátom, hát ennyire nem ismernek téged Mikolában, ahol harmincegy esztendeig tanítottad a falu gyermekeit?

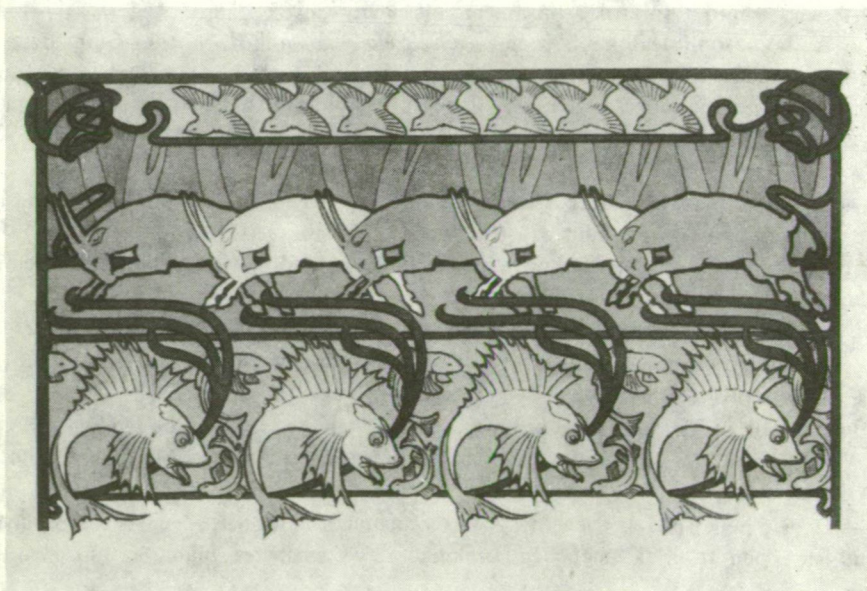
— Engem nem ismer ez a legény? A városig nem is szól többet. Az egyik széles bulvárnál int, na, itt, éppen itt álljak meg. Még gurulunk, vagy száz métert, hiába, az autó nem lovas-kocsi.

— Keres meg itt, a városban is, komám — szállt le.

— Hol keresselek, Sándor? Hol laksz Szatmáron?

— Nem mondtam, hogy Ákos fiamnál? Ott túl azon a fene nagy hídon.

Mire utána szólnék, hogy azért valamivel pontosabb címre lenne szükségem, azon a nagy hídon túl sokan élnek még Gellért Ákos esztergályoson kívül, sietős léptekkel belevész a városi félhomályba.

ALFONS MUCHA RAJZA

Latinovits-monológ

— SÍNEN —

*(f)elfordulok
a rendnek túlon túl
józan vagyok
agyamban aranypénzek
rajta
raboljatok*

*(f)elfordulok
a törvény kínálta
tér elfér a tenyeremen
nélkülem űzd tovább
hazárd
játshmádat történelem*

*(f)elfordulok
most kattann az óra
sejtjeim töltve
robbanó töltetekkel
sistereg
az erek gyújtózsínórja*

VECSERNYÉS IMRE

Jelek Patmosz térképén

*„Közeli és megfoghatatlan
az Isten.”
(Hölderlin: Patmosz)*

*és elindult a falak
a fényes szekrények mögött
fűrókkal és vésőkkel hátulról hatolt
a ruhák közé
a szobában már várták
az ócska frakkot és a cilindert*

is kikészítették neki
amikor kilépett
azok fölváltva pofozták
majd leöntötték egy lavór vízzel
ő nedves testére kapkodta a kikészített
rongyokat s le-föl járt a szobában
a fényes szekrényekre mutogatott
majd magára
és kezet csókolt mindenkinek

másnap egy kocsmában látták
ugyanazokban a rongyokban
végigdőlve a sörfoltos asztalterítőn
(:szeretkezők lepedőjén)

„ez itt a hajlékom
ne nézz be csak tudd
egyszer nyitva felejtettem az ajtót
ki tudja miért
és beszökdöstek az izgága istenek
mint istállót megjárt
kendőn a bolhák

nézd ezt a folyót
holnapra talán befagy
és olvashatod mit negyven éve
itt a jégbe véstem
**BOKROKAT LEGYINTESZ ZSEBKENDŐVEL
HAVAT KASZÁLSZ ISTEN NAPSZÁMOSA
BOROSTYÁNKŐ ZSINEGRE KÖTÖZVE
HIMBÁL SZÁRAZ CSÖNDBEN HALÁLOSAN**

csak ő olvasta
Jézus özvegye ki levelet írt nekem:
Scardanelli
az Atya homlokában a szám
egy réges-régi számháború emléke

nézd ezt a térképet
ezen csak lábnyomok
csak láb- és fenéknyomok
csak láb- fenék- és gerincnyomok
és mindenütt halálpontos számok
a szavak magasságpontjai

sziget vagyok —
egy kontinens száműzötte
mindazonáltal
jó lenne feküdni valahol
jóságos száműzetésben
bárhol
talán egy kert alatt
hiszen egész európa temető
hallgasd most is csontvágányokon
közlekedik a gondolat
hisz nem tilthatják meg
hogy furakodjék vaksin és békétlen
mint vakond
át korhadt deszkán és a csontok között

a sok leskelődéstől sűrű itt a levegő
mindenkinek légszomja van
ki kell metszeni a kulcslyukakat
mint fuldoklón a géjét

a vers mit fölzabáltam éhemben
méz lett a számban
holott sebezhetőt írtam
mert csak a vágy tökéletes

Közeli és megfoghatatlan
az Isten
fáj mindenem
engedj haza menni
engedjetelek haza”

HERBSZT ZOLTÁN

Szindbád

Szindbád! a hegedű szóljon még,
sör tetején felhő legyen
s a marhahúson vörös szósz
mint egykor terítő az ágyakon.

*Szeretted a húst, Szindbád,
hónál nem feketébb húst,
de szeretőd gyertyát vittek
a templomba csókod után.*

*Még egyszer szeretni az őszben!
nedves levél esik a szádra
mikor felhúzott szoknyánál
megcsókolod egy nő combját.*

*Szindbád, aztán besötétül
szoknyaként hull fejedre az éj,
szépen őszült hajadat
már csak bogarak fészülik.*

Magány

*Én, ki tarajos hegyek zugaiban
bújócskáztam zöldfrakkos békákkal,
zabolátlan kölyökként álmodoztam
sárkányölő legkisebb királyfi
várának romjain,*

*most itt élek
sohanemvolt sziklán
tátott szakadékok foglyaként.*

*

*Gyermekkoromból lassan váltam ki,
úgy vastagodott rajtam a magány,
ahogy mentek el mellőlem a többiek.*

*Varázsló lehettem volna...
csak mikor felhorzsolódtam
döbbsentem meg — anyag vagyok.*

*

*Arcom emberi alakú,
lelkemet idegen könnyek
vájják emberformájúra.*

*Az álmodó nem pihenhet,
magamagában nem lel helyet
Paradicsoma az állandó kiűzetés.*

Józsa Fábián, Herbszt Zoltán, Hévízi Ottó és Vecsernyés Imre közös kötete — A hazatérés esélyei címmel — most jelent meg Szegeden, Vörös László szerkesztésében. Az antológiát Görömbei András és Vasy Géza lektorálta.

BOHEMIA ET HUNGARIA

Összeállításunk elé

Közel egy időben jelent meg a középkori Európa térképén két új királyság: a Přemysl uralkodóház Csehországa és az Árpádok Magyarországa. A keresztyén és latin Európa határait kelet felé terjesztő két szomszédos feudális állam kapcsolatai a kezdetektől fogva szorosak voltak. Szövetségek és konfliktusok, dinasztikus összefonódás és érdekellentétek, sokrétű kulturális-gazdasági csereforgalom és egymás ellen viselt háborúk jellemezték e kapcsolatokat. Mint a korabeli Európa bármely két másik szomszédos országának a viszonyát. Hiába keresett a múlt században a nemzeti ideológia cseh vagy magyar képviselője kizárólag összeütközéseket és ellentéteket az „előidőkben”, ha tudatosan nem hunyta be a szemét, kapcsolataink gazdag pozitív hagyományait is észre kellett vennie.

A kezdeteknél ott áll Adalbert prágai püspök alakja. Sokáig úgy tartották, első királyunkat, Istvánt ő keresztelte meg (az újabb kutatások szerint bérmálta). Ez az előkelő cseh családból származó főpap, aki a pogányok között halt vértanúhalált, akár a közép-európai szolidaritás középkori jelképe is lehetne, hiszen hazáján kívül Magyar- és Lengyelországban is fontos szerepet játszott. Hosszan sorolhatnánk közös történelmünk emlékezetes pillanatait: kölcsönös haszonnal járó érintkezéseket, termékenyítő hatások, közös föllépések példáit. Ott sorakoznak ebben a cseh—magyar panteonban a Husz Jánost hallgató magyar diákok, Bethlen Gábor, a fölkelt cseh rendek szövetségese, a Sárospatakon négy esztendeig tanító Comenius, a Csehországban diákoskodó II. Rákóczi Ferenc, a Türelmi rendelet után Cseh- és Morvaországba induló magyar református prédikátorok. Politikusok, írók, gondolkodók. Jószerivel a tudomány sem vette számba kapcsolataink sok szálát. Egyetlen példát említve csupán: a „magyar Prágáét”. Évszázadok során hány magyar járta meg királyi küldöttségben, elhurcolt rabként (mint a kamasz Hunyadi Mátyás vagy Kazinczy Ferenc), diákként, látogatóként a Moldva-parti cseh metropolist! Sárkány Oszkár közel fél évszázada csak egyetlen korszak (az 1773—1849 közötti évek) magyar utazóit mutatja be, névsorában többek között Toldy Ferenc, Pulszky Ferenc, Szalay László és Széchenyi István is szerepel. Szabadunk második felében pedig a cseh fővárosba induló magyar utazónak Németh László sorait kínálhatjuk eligazító kalauzként, idén lesz éppen ötven esztendeje, hogy a Tanúban e szavakat papírra vetette: „Képzeljünk el egy várost, amelynek a közepén hatalmas folyó folyik, bal partján házak füstös tengere, jobb partján villáktól villogó hegyek, a fekvése Budapesté, s mégsem Budapest. Aki járt ilyen városban, megérti, miért olyan izgató a magyar olvasó számára a cseh irodalom: az ember úgy tájékozódik benne, mintha otthon volna s mégis idegenben van.”

Összeállításunk ennek a felismerésnek a jegyében készült. Egy szomszédos, velünk rokon sorsú nép irodalmáról, történelméről és kapcsolatainkról szólnak az egyes írások szerzői. A nálunk is annyira népszerű Jaroslav Hašekről (akinek 100. születésnapját április 30-án ünnepelték meg szerte a világon), arról a Bohumil Hrabalról, aki talán a mai cseh próza legkedveltebb mestere Magyarországon. A cseh és a magyar nacionalizmus kapcsolatait, érdekellentéteit (az ellentétek alapját) mindmáig fölületesen ismerjük, az elődeinktől örökölt előítéletek háttérének tisztázása aktuális feladat, néhány dolgot erre kíván vállalkozni. Az évtizedek

távolából egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a századforduló Közép-Európája mennyi fontos új vívmányt, felismerést adott a világ tudományának és művészetének. A cseh politikai gondolkodás, művészeti élet és irodalom történetében is hallatlanul izgalmas volt ez a korszak. Ennek a szellemi pezsgésnek néhány jelenségét szeretnénk ezúttal bemutatni. Természetesen összeállításunkon végighúzódik — többé vagy kevésbé láthatóan — egy bizonyos magyar szempont; az érdekelt bennünket, ami gazdagíthatja a mi kultúránkat, olyan történelmi események, melyek megismerésére éppen kapcsolataink jövőjét szem előtt tartva van szükségünk. Ilyen terjedelmű összeállítástól hiba volna bármilyen értelemben teljességet számonkérni, hiszen a cseh kultúra és irodalom Közép-Európában a leggazdagabb hagyománnyal rendelkezők közé tartozik. Írásaink együttesét ezért inkább jelzésnek, figyelemfölvívásnak szánjuk.

Szándékunk nem több és nem kevesebb annál, hogy „lefordítsuk” mai viszonyainkra közös örökségünknek azokat a tanulságait, melyekre említett tanulmányában (Magyarok Prágában) 1936-ban Sárkány Oszkár figyelmeztetett: „Közép-Európán belül Magyarország és Csehország szorosabban összetartozik. A magyar és a cseh történelem között sok a mélyebb alapokra visszavezethető párhuzam, s a két nép életében — a gyakori ellenségeskedés mellett is — megvoltak a sorsközösség pillanatai. Talán sohasem éreztük ezt elég mélyen át, Morván innen és túl. Szomszédok voltunk: összekapcsolt bennünket valami magasabb egység, nemcsak a közös uralkodó, a közös nyomor, hanem a közös s egyben bámulatosan hasonló földrajzi helyzet s táji elhelyezkedés is.”

K. GY. CS.

ALFONS MUCHA RAJZA

ALFONS MUCHA (1860—1939)

A szecesszió világhírű festője és rajzművésze Dél-Morvaországból származik. Hazai tanulói után Bécsbe és Párizsba megy. A századforduló művészeti világának egyik jellegzetes alakja. Élete utolsó időszakát Prágában töltötte.

Reggeli panasz

*Újzűst keblét a hajnal csillaga
takarja égő szégyenével
s az olvatag holdhoz hajlana
kit most hagyott az éj el*

*Fehérlepkébe kap a szél
levélen harmatcsepp gurul
Most aki szeretetlen él
arra a bánat perce hull*

*loppal a lélekben terem
megadja mit megvont az élet
s benned borzong a sejtelem
örökre rajtad már a bélyeg*

A megbánás

*Naponta legyűr az eredendő bűn csodája
fárasztod az angyalt unja már
és a pallost némán lebocsátja*

*Ám a visszautat nem leled
búsan járod tetteid lapályát
s felpanaszlod születésedet*

*Romlott véredtől eladva
éjjel szörnyektől remegsz
másra sem gondolsz csak a legfontosabbra*

*Idegen saját világod
Rózsában csiga
Bemássza álmod*

Ideje már

*Csendes szigorral szoruljon ajkatok
hitünk már szinte teljesen felélve
s a föld az ál-szépségtől becsapott*

*Édes ernyedéssel szavak halódnak
századunkban mely döntésképtelen
éltünk mindig feláldoztuk a szónak*

*Törne dübörgve szét a fájdalom
a tömegé az égre tornyosuló
s temetné be a bús-fajt melyből származom*

Hazatérés előtt

*A magzatvíz s a teremtő homály
mi óvott nincs seholsem
a köldökzsinór rég eloldva már
távol a születésem*

*de jó álmot ma is az ad
ha összehúzódok ölén a csöndnek
hol megszűnik a gondolat
s az idő csodák fénye mit megölnék*

*az érzékek mérvén a távolit
a minden egységét követve
Én csillágroncsról célzok csillagig
az egyetlen keresve*

*A lét előtti ködbe visszatérve
kék erek csupaszáig vetkezett
nem szórok szitkot a megtérés ünnepére
az csak a csönd zaja lehet*

*mi ifjú szavaim kitölti
melyekkel szólni vágytam s nem tudok
mint holt anyám ki véretem felölti
anyám kire már alig gondolok*

Prágának

*Kishitűek A csontszú-évek
szébbé tették csupán
s iniciálét portálok kőfalán
mezők jajától kaptak a szavak
S ez megmarad
Kishitűek
Ez megmarad*

*Folyam-kapuk mögött
kemény paták zaja
folyam-kapuk mögött
patáktól szántva a
világ
s a Jelenések négy lovasa jó
lengetve zászlaját*

Könnyű a babér levele

hős-árnyak súlya nyom

Tudom Tudom

*Csak semmi félsz Csak félni ne
Oly fűgát Bach Sebastian maga se kezdene
amilyet mi fogunk
ha időnk elkövetkezett
ha időnk elkövetkezett*

*A ló a Vencel bronzlova
éjjel fölreszketett
a herceg kopját tartva várt
Tudjátok a korált
Kishitűek
Tudjátok a korált*

GABULYA PÁL fordításai

FRANTIŠEK HALAS (1901—1949)

Brünni munkáskörnyezetből származik, a két világháború közötti cseh avantgard líra egyik legjelentősebb képviselője volt. Költészetét katasztrófista hangulatok és társadalmi elkötelezettség váltakozása jellemzi.

Sejtések

*Elfojtott tüzekből sejtések füstcsikja kúszott a lelkemen át.
Éreztem, választ ismeretlen szókra némán ajakam ad.
Jövendő szürkületekből nőtt ki fényeim fonní be csáp,
s a színeknek rettent szemmel hozzáműjt vértelen arca.*

*Lelkembe intőn örökös kórus vontatott ritmusa nyúlt.
És ezer léptek egybefolyt hangja, mi századok kútjában lefele fut,
mintha visszaverné folyosó-boltozatáról jövőmben mindegyik út,
elébe hozta az álmodás rejtelmes egysége szavát.*

*Tébolyult fényesség száguldott érzekeimen, másik szem lövellte láng,
mely az időn fut végig, sebláz, hol misztikus bilincsek pereme ráng,
evezőcsapás, mely megbűvölt flottát a messzibe ránt
még meg nem nyílt kikötők felé, szét nem tárt azurok alá.*

*És belémsajdult a dolgok összefüggése, százados sugarak fókusza lett,
miket a lelkek sugároznak ki s vissza a lelkekbe vet
egy rémálom tükre, mit nyílt szemek látnak, az évek, a szomj, a vér meg a
seb,
s mit láttatsz, míg be nem telt öröktől fogvai átkod.*

*És szorongásom imájába az Aratás Angyala kürtjéből tört be a jel,
mely lelkek ágyán születik agónia-sikolyban hangzani fel
elrendelt arató álmodásába, amikor mennie kell,
és zengi az odébb álmodónak a munkát, mely az örökös mezőkön örök.*

Feleletek

*Egy átok súlyt nyögünk: vágyaink egébe fölrepülve,
nehézkedéstől földre-űzve, vérünk éjébe görbedünk le.*

*„Hatalmasak vagytok és halhatatlanok; és titkos lelketekben mélyen
napok s nyarak égnek, hogy számtalan szüretre szóló érjen.”*

*Kozmosz csendjében, csillagok közt, mik vérgömbbé hűltek fölöttünk-
alattunk,
mint ellenséges őrtüzek láncában, magunkra maradtunk.*

*„A nehézfegyverzetűek nehézsége ül rajtatok:
minden földönlakót fölszabadítani kiválasztattatok.”*

*Legyűrtek behorpadt mellére térdelni verekedünk,
és bárha szeretni vágyódunk, nem szeretünk, nem szeretünk.*

*„Mint éretlen gyümölcs kemények vagytok; és tüztől érve
érték a titkos nyárban testvéri ölelések bűvkörére.”*

*Öröm a napláng, álmunkban látva: ha felébredünk, vérbe alvad;
ézerszemű a fájdalom, és soha egészen el nem alhat...*

*„Milliókkal vagytok titkos tervérségbe zárva örökre
és csak a milliók öröme válik egyszer majd örömtökre.”*

*Úszó szigetek táguló illat-sodrán úszunk...
Úszunk s a szigetek úsznak és nem lehet közelebb jutnunk...*

*„Királyi szemetek káprázata, mi titeket körbelengett:
lelketekben virágzó szigetek fénye, mi tinektek földeregett.”*

Rejtett szerelem

*A lelkek rejtett mélyén szerelmed hangja lüktet
a nyámaidnak vészes hegyekről mint pásztorsíp dús álmai;
és fivér számtalan jár, mind tőle részegültek,
de azt, hogy merről szállt feljűk, mégsem hallani.*

*Fehérherét kinyílni tavaszkor ujjad szellővel szórt
az alázatos fűszálak közé a lelkek ugarán;
a forró nap tapodta, s csak illatot sírt, szél mit elhord,
a gazda róla nem tudott, s ismeri méhe valahány.*

*Rejtett a te szerelmed, de jövő szüretei cukra
mint szőlőt járja titkon át tejutak csillagfürtjeit; —
a lelkek minden ébredésén hasonlít hajnalukra,
az aranszirmú napvirág mit éjből fölserdülve nyit.*

*Az idő kék azúrja, nem járt tenger sugára,
a megbékélés hozsannája, tavasz tánca bent;
kap fénylő ünnepére szeretők szíve lángra,
mint éterkezekben ha ezer illatozó lámpa leng,*

*s a belső szürkületbe, fények aranybrokátja,
világok lépcsőjére, álmok függőkertjeire hull,
hol türelmetlen árral a lelkek milliárdja
lüktet feléd mind közelebb, hangodra, mely hív szakadatlanul.*

HAP BÉLA fordításai

OTOKAR BŘEZINA (1868—1929)

Dél-csehországi talusi környezetből származik. Az 1890-es években kibontakozott költészete a cseh szimbolista líra élenjáró teljesítménye. Fontos szerepet játszik verseiben a hangzás, a vers zenéje; a cseh költészet megújulásából, kitejező eszközeinek gazdagításából oroszlánrészt vállalt.

Hogyan szavazott Cetlička

Cetlička ki volt tiltva Prágából, s így amikor délelőtt tizenegy óra körül a Perštýn és a Ferdinánd út sarkán felébredt, érdeklődéssel nézte, hogyan megy neki egy tapasztalatlan, kocsi húzó vidéki segéd a forgalmas kereszteződés rendjére ügyelő őrnök.

A rendőr már csak bosszúból is beírta noteszába, hogy a kocsi, amely őt néhány méterrel tovább taszította, nincs ellátva — a közlekedési rend előírásának megfelelően — a tulajdonos nevét feltüntetető táblával.

Cetličkanak dupla örömet szerzett az esemény. Először is mint olyan nézőnek, aki hosszas járkálás után végre lát valami érdekeset az utcán, másodszor pedig mint olyan embernek, aki boldog, ha ellenségét valamiféle kellemetlenség éri.

És hát ez a fajta ember bizony nem bánt túl kegyesen Cetličkával, ha találkozott vele a Gyümölcspiacon a Koszorúban tartott randlírozásai közben.

Nappal mindig minden jól ment. Járkált Prágában, senki nem ismerte; ám jöttek a kísértekekkel teli éjszakák. Egyszer el akart vinni egy télikabátot a Csilagocskából, máskor fizetés nélkül próbált távozni a Kaliforniából, aztán kötekedés a Koszorúban, s mindez együtt hónapos kitiltásokhoz vezetett.

Ám ő mégis nagyon szerette Prágát, az anyaszentegyhárost, mert mindig hasznot tudott húzni belőle.

Sehol se lóg annyi szoknya a kirakatokban, sehol se lehet olyan jól kinyitni az üzletek keresztpántjait, sehol se lehet olyan jól lopni, mint Prágában.

Mert ha az utcán a legnagyobb marhaság is történik, sehol se gyűlik össze akkora közönség, amely süket és vak, és tülekszik előre, hogy lássa, valóban verébotjás esett-e egy komoly úr kalapjának karimájára, aki most dühödten mutogatja a tömegnek fekete keménykalapját, karimáján a kis sárga folttal.

És ilyen helyen nagyon jól ki lehet üriteni a télikabátok zsebeit, mert igen kevesen rejtik pénztárcájukat öltönyük zsebébe, nem kívánván állandóan kigombolkozni, na meg akkor a meglopatás örömétől is meg lennének fosztva.

Cetlička belevetette magát a tömegbe, azok közé is, akik a majmok versenyét figyelték. A fából készült mechanikus majmokét a játékbolt kirakatában, amely előtt felnőttek tolongtak, holott a majmok a gyerekeknek készültek, akik azok miatt a langaléták miatt nem fértek a közelükbe.

Ott volt az utcai villamos kocsijában helyért tülekedők között is.

S mindenhol mélyen belenyúlt a zsebekbe, és mindenhol feltűnés nélkül távozott.

Ugyanakkor nagyon babonás volt, mint minden tolvaj, hadvezér és diplomata.

Ha elsőre nem sikerült megszereznie a zsákmányt, másodsor nem kísérletezett. Mellesleg ugyanígy cselekszik az állatok királya, az oroszlán is.

Ma peches napja volt.

Az elütrött kutya látására összefutott tömegben belenyúlt egy úr zsebébe, aki nagy hangon szidta a rohanó automobiloikat. A buksza már félig a kezében volt, amikor az úr rándult egyet. Kirántotta hát villámgyorsan a kezét, de néhány pillanat múlva újra belesüllyesztette

ugyanabba a zsebbe. Az úr azonban ki akarta venni zsebéből a zsebkendőjét, és igencsak meglepődött, amikor ott egy idegen kezét talált, amely hirtelen eltűnt. Felkiáltott: „Zsebmetsző!”

„Jesszuszmaria”, kiáltotta az előírásoknak megfelelően Cetlička, „fogják meg! Valaki ellopta a bukszámat. Okmánybélyegek voltak benne. Ezt jelentenem kell a biztos úrnak.”

Senki által nem zavartatva távozott és a sarok mögött pökött egyet. „Na, ez jól kezdődik. Ma inkább nyugton maradok.”

S ráadásul még egy szalmával megrakott szekeret is látott. Így hát csak csavargott az utcákon, míg be nem tévedt egy söntésbe, ahol találkozott egy önfeláldozó baráttal, aki közölte vele, hogy már csak annyi pénze van, hogy meghívja őt egy rummal kevert rozspálinkára.

Így megerősödve testben és lélekben, ismét útnak indult. Egy keveset gyönyörködött a sarkon álló rendőrben, aztán elindult a kocsmákba koldulni.

Tudni kell azonban, hogy még csak délelőtt tizenegy óra volt, a vendégek még meglehetősen józanok voltak, és nem adtak neki semmit. Végigjárt így vagy féltucat vendéglőt, míg be nem tért egy kiskocsmába, ahol szokatlanul nagy volt a zaj.

Levette a kalapját és odaállt az egyik asztal mellé. Mielőtt azonban elmondhatta volna, hogy ő vándorló szegénylegény, egy kövér úr belenyúlt a kabátja zsebébe, kivett belőle hat sörjegyet és odaszólt a szomszéd asztalhoz: „Írja be ezt az urat!”

„Neve!” kérdezte egy másik úr a szomszéd asztalnál. „Čeřovský”, mondta riadtan a megtisztelt. Helyes Čeřovský úr, menjen oda hátra és váltsa be a sörjegyeit.”

Cetlička legszívesebben elszaladt volna, de amikor kiderült, hogy egy jegyért valóban fél liter sört adnak, megnyugodott és leült a többi úr közé, akik valamit magyaráztak, amihez nyilvánvalóan nem értettek, és közben úgy vedelték a sört, mint a sivatagi vándorok.

„Egyszer erdészöltönyben mentem, aztán fekete magas szárú cipőben és sapkában”, magyarázta a bandának egy magas, szikár férfi, „és a bizottság, az rád se néz. Azok a mi embereink, érted? Eddig csak egyetlen emberünket kapták el, a sánta Machert. A fickó részegen ment kétszer egymás után szavazni, és elfelejtette, hogy a bicegésével felhívja magára a figyelmet. Viktornak meg a szavazóhelyiség ajtajában leesett az álbajusza. Még az volt a szerencse, hogy a falu egyik előljárója segített a vécében visszaragasztani.”

„Nos, Čeřovský úr”, lépett oda Cetličkához egy úr, „itt a felöltő, itt a szavazóigazolvány, itt a cilindér, és már mehet is. És még adok magának három koronát. Üljön be egy fiákerbe és ha leszavazott, azonnal jöjjön vissza és öltözzön át, másodszor professzor lesz. Pávek úr majd ad magának parókát meg szemüveget. Tachlík, kérlek, kísérd el az urat a szavazóhelyiségbe!”

Tachlík úr kézen fogta Cetličkákat és beültette egy konflisba. Majd felvezette egy nagy épület lépcsőjén és egy ajtó előtt azt mondta neki: „Ide most bemegy, előbb leadja a szavazóigazolványát, majd a szavazócédulát. Ne felejtse el, hogy maga Moráňban lakik, Kalousnak hívják és hivatalnok Kolbennél, meg hogy most 35 éves.”

Cetlička—Čeřovský—Kalous még hallotta, hogy mellette valaki azt mondja egy úrnak: „Csak semmi félelem, most szemüvege van, senki nem ismerheti fel, hogy most megy be harmadszor. Ne felejtse el, hogy a neve Vyskočil.”

Tachlík belökte Cetličkákat a szavazóhelyiségbe és lerohant a lépcsőn.

Cetlička sikerrel teljesítette a neki kijelölt feladatot, majd gyorsan elvegyült a sorban állók között, élete nagy szerencsését sejtven.

„Eszembe sincs visszamenni, visszaadni a felöltőt meg a cilindert”, győzködte magát, „pontosan nem értem, miről van szó, de már eddig is jól sikerült minden. Ezért legalább tisztességgel megoldoztam.”

S így aztán a Národní Listyben a következő hirdetés jelent meg: „Az az úr, aki az Egye-

sült Nemzeti Park szavazóhelyiségében véletlenül eltulajdonított egy felöltőt meg egy cilindert, arra kéretik, juttassa vissza ugyanabba a helyiségbe, mert a neve fel van jegyezve.”

Ám Cetlička—Čeřovský—Kalous nem olvassa a Národní Listyt, mert azóta nem hajlandó az Egyesült Nemzeti Pártok érdekeit szolgálni.

Egy torony mélyén üldögél mint visszaeső, és arra a csodálatos november 19-re gondol.

De lehet, hogy odaültetnek mellé néhány urat a városházáról, akiknek az ok iránt érdeklődő megnyilvánulásukra majd azt feleli, csak így, röviden: „Másért, Prágáért!”

S ők pedig majd azt kell, hogy feleljék: „Mi is, barátom!”

Fordította: BÁBA IVÁN

JAROSLAV HAŠEK (1883—1923)

A Švejk világhírű szerzője Prágában született. Kereskedelmi iskolát végzett, bolti segéd, tisztviselő majd újságíró volt. A század elején a prágai bohémvilág jellegzetes alakja. Az első világháborúban az orosz frontra kerül katonaként, számos cseh bajtársával megadja magát a cári orosz hadseregnek. Az oroszországi forradalomban a Vörös Hadsereg politikai biztosa volt. 1920-ban hazatért Csehszlovákiába. Odahaza újra régi bohéméletét folytatja, 1921-től haláláig írta a Švejket, a regényt végül nem tudta befejezni.

BOHUMIL HRABAL

Zajos magány

(Részlet)

1.

Harmincöt éve dolgozom a papírgyűjtőben, és ez az én love storym. Harmincöt éve préselek papír hulladékot és könyveket, harmincöt éve kenem össze magam betűkkel, úgyhogy lexikonokhoz vagyok hasonlatos, melyekből ez idő alatt legalább harminc mázsát préseltem össze, korszó vagyok tehát, telve eleven és holt vízzel, elég ha egy kicsit megbillenek, már dől is belőlem a csupa szép gondolat, saját akaratom ellenére vagyok művelt, így hát voltaképpen nem is tudom, mely gondolatok a sajátjaim és melyeket olvastam ki valahonnan, ez alatt a harmincöt év alatt összebogoztam magam a körülöttem levő világgal, és mivel szeretek olvasni, hát tulajdonképpen nem is olvasok, hanem a szájamba veszek egy-egy szép mondatot és szopogatom, mint a cukorkát, mintha egy kupica likórt iszogatnék, oly hosszan, míg az a gondolat szét nem árad bennem, mint az alkohol, oly hosszan szívódik belém, hogy már nem csak az agyamban és szívemben van jelen, hanem szerteárad összes eremben, egészen a véredények gyökeréig. Így egy hónap alatt átlagosan húsz mázsza könyvet préselek össze, de hogy erőt mérítsek ehhez az Istennek tetsző munkámhoz, ez alatt a harmincöt év alatt annyi sört ittam meg, hogy azzal tele lehetne tölteni egy ötvenméteres úszómedencét és egy sor halastartályt a karácsonyi pontyoknak. Így akaratom ellenére lettem bölcs, és most látom, hogy agyam nem más, mint a hidraulikus prés összenyomta gondolatok, ötletek bálái, leégett hajú fejem olyan, mint

az a kemény dió, mellyel Hamupipőkének kellett megbirkóznia. És én tudom, hogy sokkal szebbek voltak azok az idők, mikor az összes gondolat csak az emberi emlékezetbe íródott, és ha akkoriban valaki könyveket akart zúzni, emberi fejeket kellett szétprésélnie, de az sem érne semmit, mert az én gondolataim kívülről jönnek, az emberen kívül vannak, aztán meg benne is, mint a tészta a laskaleveses kannában, úgyhogy a világ összes jezsuita Kóniása hiába égetett könyveket, csak az égő könyvek csendes nevetését hallani, mert egy valamirevaló könyv mindig másfelé és kifelé mutat. Vettem egy kis számológépet, szoroz és gyököt von, ez a gépecske nem nagyobb egy levéltárcánál, és mikor végre elég elszántságot éreztem magam, csavarhúzóval lefeszítettem a hátlapját, és gyönyörűségemben megborzongtam, mert nagy megelégedésemre a számológép belsejében egy kis lapocskát találtam, nem kisebbet egy bélyegnél, nem vastagabbat tíz könyvlnál, aztán már semmit, csak levegőt, matematikai variációkkal feltöltött levegőt. Mikor tekintetem egy jó könyv lapjaira téved, mikor eltüntetem a nyomtatott szavakat, akkor a szövegből sem marad más, mint az anyagtalán gondolat, mely a levegőben lebeg, azon nyugszik, levegővel táplálkozik és abba tér vissza, hiszen végül is minden levegő, úgy ahogy egyidejűleg van is, meg nincs is vér a szent ostyában. Harmincöt éve bálázok hulladék-papírt és könyveket, egy olyan országban élek, ahol már a tizenötödik nemzedék tud írni és olvasni, egy volt királyságban lakom, ahol szokás, mánia volt, és ma is az, hogy kitartóan gondolatokat és képeket préseljünk magunkba, melyek leírhatatlan örömet és még nagyobb bánatot okoznak, olyan emberek között élek, akik egy bála préselt gondolatért az életüket is feláldoznák. És most mindez újra megismétlődik bennem, harmincöt éve nyomogatom présem piros és zöld gombjait, de harmincöt éve iszom a tele kancsó söröket is, egyáltalán nem az ivászat kedvéért, én iszonyodom a részegektől, én azért iszom, hogy segítsen a gondolkodást, hogy könnyebben a szöveg legmélyére hatolhassak, mert én nem azért olvasok, hogy szórakozzam, vagy hogy gyorsabban teljen az idő, vagy hogy könnyebben aludjak el, én, aki olyan országban élek, ahol már a tizenötödik nemzedék tud írni és olvasni, azért iszom, hogy az olvasástól már sohase tudjak aludni, hogy az olvasástól hideglelést kapjak, mert osztom Hegelnek azt a nézetét, hogy a nemeslelkű ember majdnem nemes, és hogy a bűnöző majdnem gyilkos. Ha tudnék írni, akkor az ember nagyon nagy boldogtalanságáról és nagyon nagy boldogságáról írnék könyvet. Könyvekkel és könyvekből tanultam meg, hogy az ég egyáltalán nem emberséges, és hogy az, aki így gondolkodik, szintén nem emberséges, nem mintha nem akar na az lenni, hanem mert ellenszegül az igaz gondolatnak. Kezem munkája nyomán, hidraulikus présemben értékes könyvek semmisülnek meg és én ezt az áradatot, ezt a lavinát nem tudom megállítani. Én csak egy gyöngéd hentes vagyok. A könyvek tanítottak meg a pusztulás élvezetére és szeretetére, én szeretem a felhőszakadásokat és a robbantóbrigádokat, képes vagyok órákat ácsorogni, csak hogy láthassam a tűzsereszek összecsiszolt mozdulatait, melyekkel, mintha hatalmas gumiabroncsokat pumpálnának, egész háztömböket, egész utcákat röpitenek a levegőbe, és egész idő alatt nem tudok betelni azzal az első másodperccel, amely megemeli az összes téglát, követ és gerendát, hogy aztán eljőjön az a pillanat, mikor a házak összecsuklanak, oly csendesen, mint egy elengedett ruhadarab, mint ahogy egy óceánjáró merül gyorsan a mélyre, kazánrobbanás után. Így állok ebben a porfelhőben, körülölel az összeomlás zenéje és a munkámra gondolok, abban a mély pincében, ahol a présem áll, melyen már harmincöt éve dolgozom csupaszi villanykörték fényénél és fölülről hallok az udvaron kopogó léptek zaját és a pincébe, a plafonnyíláson át, mintha az égből, valami bőségszaruból öntenék, egyre csak ömlik a zsákok, ládák és dobozok tartalma, melyet a papírgyűjtő udvarának közepén tátongó lyukba borítanak ki, üzletekben elhervadt vágottvirágokat, a nagykereskedelem papírhulladékait, érvénytelen műsorfüzeteket és menetjegyeket, leős és jégkrémes papirokat, szobafestőktől összemaszatolt újságokat, nagy halom nedves és véres papírt a HUSÉRT-ből, keménypapír-hulladékokat a fényképész műtermekből, irodai papírkosarak tartalmát a kidobott írógépsorsókkal együtt, már elmúlt névnapok és születésnapok csokrait, és néha leesik hozzám egy-egy újságpapírba csomagolt macskakőnehezék is, tévedésből kidobott kartonvágó kések és ollók, szögkihúzó kalapácsok és pajszerék, henteskések,

csészek, melyekbe beleszáradt a kávé, néha még egy-egy hervadt esküvői csokor és friss művirág gyászkoszorú is. És én harmincöt éve préselem a hidraulikus géppel mindezt, hogy aztán hetente háromszor teherautókkal a pályaudvarra, onnan meg a papírgyárba vigyék, hogy ott a munkások elvágják a drótokat és olyan lúgokba és savakba görgessék munkámat, amikben még azok a zsiletpengék is feloldódnak, melyekkel állandóan összevagdосom a kezem. De mint ahogy egy piszkos folyóban is, melyet több gyár szennyezett, meg-megvillan egy szép hal teste, úgy a hulladékpapír áramában is fel-felcsillan egy értékes könyv gerince, és én egy pillanatig elvakulva másfelé nézek, majd kihalászom, a kötényembe törlöm, kinyitom, beleszimatolok a szövegbe, és homéri ihletettséggel olvasom el az első mondatot, melyen szemem megakad, csak aztán rakom a könyvet a többi közé, egy szentképekkel bélelt dobozba, melyeket tévedésből, egy imádságokönyvvel együtt dobtak ki. Ez aztán az én misém, az én szertartásom: minden egyes ilyen könyvet nemcsak elolvasok, hanem az olvasás után minden bálába teszek is belőlük, mert minden bálát fel kell cicomáznom, hogy mindegyiken ott legyen egyéniségem és kézjegyem. Ez az én gyötrelmem, hogy minden bála más legyen, minden nap két órával tovább kell maradnom a pincében, és egy órával előbb munkába állnom, néha szombaton is dolgoznom kell, hogy összepréselhessem ezt a végtelen hulladékpapír-hegyet. A múlt hónapban idehoztak és a pincémbe hánytak hat métermázsza reprodukciót, híres mesterektől, hat mázsa átnedvesedett Rembrandtot, Holest, Monet-t, Manet-t, Klimtet és Cézanne-t és az európai festészet más nagymenőit, és így minden bála oldalalt reprodukciókkal díszítem, és estére, mikor a bálák a teherlift előtt sorakoznak, nem tudok betelni ezzel a sok, bálára erősített gyönyörűséggel, itt egy Éjjeli őrjárat, ott egy Saskia, emitt egy Reggeli a szabadban, amott egy Az akasztott ember házában, vagy egy Guernica. És ezentúl az egész világon csak én tudom, hogy minden egyes bála mélyén itt egy nyitott Faust nyugszik, ott egy Don Carlos, emitt undorító, véres papírok közé préselve fekszik egy Hyperion, amott pedig, cementes zsákok közé nyomva egy Zarathustra. És így az egész világon csak én tudom, hogy melyik bálában nyugszik, mint valami sírban, Goethe és Schiller, és melyikben Hörderlin és melyikben Nietzsche. Így hát bizonyos értelemben egyszerre, egy személyben vagyok művész és néző, és ezért vagyok mindennap megnyomorított és halálosan fáradt és elgyötört és sokkolt, és hogy ezt a hatalmas megerőltetést enyhítem és mérsékeljem, egyik kancsó sört a másik után iszom, és sörért menet a Husenskýhez elég időm van, hogy arról meditálhassak és álmodozhassak, hogyan is fog kinézni a következő bála. Csak azért iszom ezt a rengeteg sört, hogy jobban lássak előre, mert én minden bálába egy értékes ereklyét temetek, egy nyitott, hervadt virágokkal, csillogó ezüstpapírral és angyalhajjal beszórt gyerekkoporsót, hogy kényelmes vackuk legyen ezeknek a könyveknek, melyek ugyanolyan meglepetésszerűen bukkantak föl ebben a pincében, mint amilyen meglepetésszerűen bukkantam föl itt én is. Ezért vagyok mindig elmaradva a munkámmal, ezért magasodik az udvaron a hulladékpapírhegy a mennyezetig, éppúgy, mint a pincében, és ez a papírrengeteg a beöntönyíláson át egészen az udvar tetejéig nyúlik. Ezért tör át néha a főnököm a hulladékpapíron egy kampóval, és üvölt le dühtől vörösén: Hañta, hol vagy? Az istenit, ne a könyveket bámuld, hanem melózz. Tele van az udvar, te meg ott lent furtonfurt csak álmodozol és hülyülsz. És én meghúzom magam a papírhegy lábánál, mint Ádám a kert fái közt, kezemben könyv, és rémült tekintettel nézek egy egészen más világba, mint amiben eddig voltam, mert ha én belemerülök az olvasásba, akkor egészen máshol, a szövegben vagyok, és csak csodálkozom, és büntudattal kell beismernem, hogy valóban egy álomban voltam, egy szebb világban, magának az igazságnak a közepében. Mindennap tízszer is megdöbbenek, hogyan tudtam ennyire elidegenedni önmagamtól. Így elidegenedve és elszakadva térek haza a munkából is, halkán és mélyen eltöprengve lépkedek az utcán, villamosok, autók és gyalogosok mellett megyek el a könyvek kódében, melyeket ma találtam és most viszek haza a táskámban, így, elálmodozva megyek át a zöldön, anélkül, hogy tudnék róla, nem ütközöm sem lámpavasakba, sem emberekbe, csak megyek, kosztól és sörtől bűdösen, de mosolygok, mert az aktatászámban olyan könyveket viszek, melyektől azt várom, hogy este megtudok belőlük valamit magamról, amit eddig nem tudtam. Így lépkedek a zajos utcákon, so-

hasem a pirosban, mert tudok tudatalatti önkívületben, félálomban és tudattalan sugallatban járni, és minden, aznap préselt bála halkán, csendesén visszhangzik bennem és mintha tapintanám, olyan érzésem támad, hogy én is összepréselt könyvek bálája vagyok, hogy bennem is egy kis bojlergyújtóláng nyugszik, egy amolyan gázhűtőszekrény-ellenőrzőlámpácska, egy kis örökmécses, melyet naponta feltöltök azoknak a gondolatoknak az olajával, melyeket aznap akaratom ellenére, munka közben olvastam ki ezekből a könyvekből, melyeket most a táskámban viszek haza. Így térek meg hát, mint egy égő ház, mint egy égő ól, az élet fénye a tűzből, a tűz pedig a fa halálából ered, az ellenséges fájdalom a hamu mélyén marad, és én harmincöt éve bálázok hulladékpapírt a hidraulikus présen, még öt évem van a nyugdíjig, és ez az én masinám velem együtt megy majd, én őt el nem hagyom, spórolok, van egy külön takarékbetétkönyvem, és majd mind a ketten nyugdíjba megyünk, mert én ezt a gépet megveszem a cégtől, hazaviszem és felállítom valahová a fák közé a bácsikám kertjében, és csak majd ezután, abban a kertben fogok egy-egy bálát készíteni naponta, de az egy magasabb rendű bála lesz, olyan mint egy szobor, mint egy művészeti alkotás, és egy ilyen bálába beleadom az összes líatalos illúziómat, mindent, amit tudok, amit ezalatt a harmincöt év alatt a munkában és a munka által megtanultam, így hát csak nyugdíjban fogok a pillanat és inspiráció hatása alatt dolgozni, naponta egy bála azokból a könyvekből, melyekből több mint három tonna van otthon, olyan bála lesz az, amelyért majd nem kell szégyenkezniem, melyet előre megálmodok és kigondolok, és ráadásként, mikor a prés teknőjébe teszem a könyveket és a hulladékpapírt, a munka közben, mely alkotás lesz a szép jegyében, az utolsó nyomás előtt konfettit és szerpentint szórok a teknőbe, minden nap egy préselt bála, évente egy bálakiállítás a kertben, olyan kiállítás, melyen minden látogató maga, de az én felügyeletem alatt, megalkothatja a saját báláját, és amikor a prés lapja a zöld gomb megnyomására maga előtt tolja és hatalmas erővel roncsolja a könyvekkel, virágokkal és más hasonló limlommal díszített hulladékpapírt, attól függően, ki mit hozott magával, akkor minden érzékeny néző úgy érezheti, hogy ő maga nyomódik össze a hidraulikus présben. Már otthon ülök a félhomályban, egy sámlin, és a fejem le-lecsuklik, végül nedves ajkammal érintem térdemet és csak így bóbiskolok el. Néha egészen éjfélig így ülök, görbén, mint egy Thonet-szék, és mikor felébredek és fellemelem a fejem, nadrágom teljesen nedves a nyáltól, ahogy így összehúzódtam és összegömbölyödtem, mint a macskakölykök télen, vagy mint a hintaszék lába, mert én megengedhetem magamnak azt a luxust, hogy magányos legyek, még ha nem is vagyok soha magamra hagyva, én csak egyedül vagyok, hogy egy, gondolatokkal benépesült magányban élhessek, mert én egy kicsit a végtelen és az örökkévalóság megszállottja vagyok, és tán a Végtelen és az Örökkévalóság kedvüket lelik az olyan emberekben, mint én.

2.

Harmincöt éve préselek hulladékpapírt, és ez alatt az idő alatt a guberálók annyi szép könyvet hajítottak a pincémbe, hogy ha három csűröm lenne is, megtelne velük. Mikor véget ért az a második világháború, valaki leszórt az én hidraulikus présemhez egy kosárnyi könyvet, és miután megnyugodtam és kinyitottam egyet ezekből a csecsebecséből, hát látom a Porosz Királyi Könyvtár pecsétjét, és amikor egy nap múlva hullani kezdtek ezek a bőrkötésű könyvek a pincébe, és a levegő csak úgy csillogott az aranymetszetektől és betűktől, felrohantam, és ott állt két fiú, és én kiszedtem belőlük, hogy valahol Nový Strašec környékén áll egy csűr, és a szalmában annyi a könyv, hogy az embernek eláll a lélegzete. Megkerestem hát a katonai könyvtárnokot, és együtt mentünk Strašecbe, és a mezőn nem egy, de három csűrt találtunk, bennük a Porosz Királyi Könyvtár, és miután kigyönyörködtük magunkat, megegyeztünk, és aztán az egyik katonai teherautó a másik után hordta a könyveket Prágába, a külügyminisztérium egyik szárnyába, hogy ha majd nyugodtabb idők jönnek, a könyvtár visszakerüljön oda, ahonnan elhurcolták, de valaki elárulta ezt a biztos rejtékhelyet, és a Porosz Kirá-

lyi Könyvtárat hadizsákmánnyá nyilvánították, és így megint csak teherautók vitték a bőrkötésű, aranymetszetekkel és betűkkel díszített könyveket a pályaudvarra, és ott nyitott vagonokba rakták őket, és esett és egész héten zuhogott, és amikor befutott az utolsó teherautó is, a nyitott tehervagonokból korommal és nyomdafestékekkel kevert aranyvíz csöpögött, és én egy oszlopnak támaszkodva álltam, és teljesen oda voltam attól, aminek a tanúja lettem, és amikor az utolsó vagon is beleolvadt az esős nappalba, arcomon az eső könnyel keveredett, és kimentem a pályaudvarról és megláttam egy egyenruhás rendőrt, összetett kézzel, teljesen őszintén kértem, hogy bilincseljen meg, verjen láncra, vagy ahogy Libeňben mondják, rakja rám a karperecet, és állítson elő, mert bűnt követtem el, emberiség elleni bűntettet. És amikor előállított, az őrszobán nemcsak hogy kinevettek, de még meg is fenyegettek, hogy lecsukatnak. És egy pár év múlva már kezdtem megszokni, egész, kastélyokból és polgárházakból való könyvtárakat vagoníroztam be, szép, bőrbé és szattyánba kötött könyveket, egész vagonokat raktam velük tele, és amikor már harminc ilyen vagon volt együtt, elvitte a vonat ezeket a bedobozolt könyveket Svájcba és Ausztriába, kilóját egy tuzexkoronáért, és senki sem akadt fenn ezen és senki sem sírt, én sem ontottam könnyeket, csak álltam, mosolyogtam és a vonat utolsó kocsija után néztem, amely gyönyörű könyvtárakat vitt Svájcba és Ausztriába, kilóját egy tuzexkoronáért. Akkoriban már elég erős voltam ahhoz, hogy higgadtan szemléljen a szerencsétlenséget, hogy el tudjam nyomni megindultságomat, akkoriban kezdtem érteni, hogy milyen szép is a pusztulás és a szerencsétlenség látványa, újabb vagonokat raktam meg és újabb vonatok gördültek ki nyugat felé a pályaudvarról, kilóját egy tuzexkoronáért, és én csak néztem az utolsó kocsi kampójára akasztott piros lámpás után, és csak álltam a póznának támaszkodva, mint Leonardo da Vinci, aki ugyanígy, egy oszlopnak támaszkodva nézte, hogyan csinálnak a francia katonák céltáblát a szobrából és hogyan lövik szét darabonként a lovat és a lovast is, és akkor Leonardo, úgy ahogy én, állt és figyelmesen, megnyugvással nézte, milyen szörnyűségnek is a tanúja, mert Leonardo már akkor tudta, hogy az ég nem emberséges, és így az az ember, aki gondolkodással foglalkozik, szintén nem az. Ez idő tájt kaptam a hírt, hogy anyám haldoklik, biciklin mentem haza, és mivel szomjas voltam, leszaladtam a pincébe, felkaptam a hideg földről egy köcsög aludttejet, két kézzel tartottam azt az agyagkorsót, és mohón egyre csak ittam, és egyszer csak látom, hogy velem szemben, a tej színén két szem úszik, de a szomjaim nagyobb volt, és az a két szem hirtelen olyan veszélyesen közel került az én szememhez, mint éjszaka egy alagútba berobogó mozdony fényei, és aztán azok a szemek eltűntek, és én éreztem, hogy a szájam valami élővel van tele, és egy rángatózó békát húztam ki belőle a lábánál fogva, kivittem a kertbe, majd visszamentem, hogy egészen nyugodtan igyam ki azt a tejet, mint Leonardo da Vinci. Mikor anyu meghalt, valahogy úgy belül sírtam, de egyetlen könnyet sem ejtettem. Amikor kijöttem a krematóriumból, láttam, hogyan száll a kémény füstje az égbe, anyám szépen a mennyekbe emelkedett, és én, aki akkor már tíz éve dolgoztam a papírbegyűjtő pincéjében, lementem a krematórium pincéjébe és bemutatkoztam, hogy ugyanazt csinálom a könyvekkel én is, aztán vártam, és amikor a szertartás véget ért, láttam, hogy egyszerre négy hullát égetnek, és hogy anyu a harmadik polcon van, mozdulatlanul néztem az ember utolsó dolgait, és láttam, ahogy a segéd kiválogatja a csontokat és aztán egy darálóval széttöri őket, a darálón megdarálta az én anyámat is, és csak aztán rakta végső földi maradványait egy konzervdobozba, és én csak álltam és ugyanúgy bámultam, mint mikor egyre távolodott a gyönyörű könyvtárakat, kilóját egy tuzexkoronáért, Svájcba és Ausztriába szállító vonat. Csak Sandburg verstöredékére gondoltam, hogy az emberből mindössze egy kis foszfor marad, annyi, amennyi egy doboz gyufára elég, és annyi vas, amennyiből egy kampósszöveget lehetne kovácsolni, olyat, amilyenre egy felnőtt felakaszthatná magát. Egy hónap múlva, amikor aláírásom ellenében átvehettem az anyám hamvait tartalmazó urnát, elvittem az egészet a bácsikámnak, és amikor az urnával a kertjébe, majd bakterházába léptem, a bácsi így kiáltott: Húgocskám, hát így térsz vissza hozzám! És átadtam neki az urnát, és mikor a bácsi megsaccolta a súlyát, kijelentette, hogy a húga valahogy túl könnyű, hisz életében hetvenöt kilót nyomott, és leült és az urnát lemérve kiszámította, hogy

anyunak öt dekával nehezebbnek kéne lennie. És felrakta az urnát az almáriumra, és egyszer nyáron, mikor a karalábét kapálta, a bácsi a hűgára gondolt, az én anyámra, hogy iszonyúan szerette a karalábét, hát fogta az urnát és kinyitotta egy konzervnyitóval, és anyu hamvaival szórta be azoknak a karalábéknak az ágását, melyeket később megettünk. Akkoriban, mikor hidraulikus présemen szép könyveket báláztam, mikor a prés az utolsó huzamban csengetett egyet, és hús atmoszféra erejével zúta a köteteket, emberi csontok ropogását hallottam, mintha egy darálón a présben bezúzott klasszikusok csontjait őrlném, mintha a Talmud mondatait préselném: Olyanok vagyunk, mint az olajbogyó, csak összetörve adjuk ki önmagunk legjavát. És éppen ebben a pillanatban, ebben a stresszhelyzetben fűzöm át, verem bilincsbe, drótok és spajszer segítségével a bálát, hogy aztán megnyomjam a piros „vissza” gombot, és az összpreléselt könyvek megpróbálják átszakítani a drótokat, de az acélbilincs erősebb, és látom a vásári erőművész kidüllesztett mellkasát, még egy nagy lélegzet és elszakad a lánc, de a bála a drótok kemény ölelésébe szorult, minden elcsendesedik benne, mint egy urnában, és én aztán az alázatos bálát a többihez vonzsolom, és úgy forgatom az oldalait, hogy a reprodukciók velem szemben legyenek. Ezen a héten száz meg száz Rembrandt van Rijn-reprodukciót kezdtem meg, száz egyforma portrét az öreg, szivacsarcú művészről, egy olyan ember hasonmását, aki a művészetben és a részegségben egészen az örökkévalóság küszöbéig ment el, és látom, hogy mozdul a kilincs, és egy ismeretlen nyit be, már az ajtó túoldaláról. Nekem is kezd már olyan puffadt, levelestésztaszerű arcom lenni, olyannyira, hogy képem egy málladozó vakolatú, lepisált falhoz hasonlatos, és már én is kezdek olyan bárgún vigyorgni, kezdem a világot az emberi dolgok és események túoldaláról szemlélni. Ma tehát minden bálát az öreg Rembrandt van Rijn úr képe szegélyez, és én a présteknőbe hulladékpapírt, aztán nyitott könyveket rakok, ma vettem észre először, hogy már nem is észlelem, hogy egérvályókat dobálok a teknőbe, egész egércsalád-fészkeket préselek össze, és mikor a présebe dobom a vak kölyköket, anyjuk utánuk ugrik és nem tágit mellőlük, így osztozva a hulladékpapír és a klasszikus könyvek sorsában. Senki sem hinné el, milyen rengeteg egér van egy ilyen pincében, tán kétszáz, tán ötszáz, és ezeknek a barátkozós állatkáknak a többsége félvakon születik, de mindegyiknek van egy velem közös vonása, az, hogy a betűből élnek és legszívesebben a szattyánkötésű Goethét és Schillert majszolgatják. És így pincém mindig tiszta egy hunyorgás és könyvrágcsálás, szabadidejükben az egérek olyan pajkosak, mint a macskakölykök, présem teknőjének peremén és horizontáltengelyén mászkálnak, csak mikor a zöld gomb megnyomására a teknő fala végzettszerűen nyomni kezdi maga előtt a papírt, és az egereket is egy stresszhelyzetbe, és mikor elhalkul cincogásuk, akkor az egerek a pincében egyszerre csak megkomolyodnak, a hátsó lábukra állnak, pitznek és hallgatóznak, hogy mik is ezek a zajok, de mivel az egerek mindent elfelejtenek a jelenidő elmúltával, rögtön tovább folytatják a hancúrozást, tovább majszolgatják a könyvek szövegét, minél öregebb, annál jobban izlik nekik a hulladékpapír, mint a jól érlelt sajt, mint a jól kezelt bor. Így hát annyira összefonódott az életem ezekkel az egerekkel, hogy mikor estefelé slaggal locsolom le az egész papírhalmot, jó alaposan locsolok, úgyhogy az egerek minden nap vizesek lesznek, mintha az egész pince rövid időre elmerülne egy medencében, és bár a vízszögár leteríti őket, mindig jókedvűek, sőt várnak erre a fürdőzésre, mert utána hosszú órákig nyalogatják és melengetik magukat papír búvóhelyeiken. Néha elvesztem ellenőrzésemet az egerek fölött, sörért megyek mélyen elgondolkozva, a söntéspultnál álmodozom, és mikor elmerengve kigombolom a kabátomat, hogy fizessek, a csap mögül a pultra ugrik egy egér, néha a nadrágszáramból szalad ki kettő, és a csaposnők meg is örülhetnek, felállnak a székekre, befogják a fülüket és a plafon felé sikoltoznak, mint a háborodottak. Én csak mosolygok, ernyedten legyintek és elképzelésekkel tele indulok vissza, hogy hogyan is fog kinézni a következő bálám. Így üzők harmincöt éve stresszhelyzetbe minden bálát, kipipálok minden évet, minden hónapot és a hónap minden napját, míg el nem megyünk mindketten nyugdíjba, a présem meg én, és minden nap estefelé a táskámban könyveket viszek haza, és második emeleti lakásom Holešovicében könyvekkel van tele és csak könyvekkel, tele a pince, és a fészker sem volt már elég, a konyhám is tele van, a

spájz és a véce szintén, csak az ablakhoz és a tűzhelyhez vezető út szabad, és a véceben is csak annyi hely van, hogy le tudjak ülni, és a vécecsésze fölött másfél méterrel már gerendák és pallók vannak, rajtuk egészen a plafonig könyvek, öt mázsa könyv, elég a leülés egy óvatlan mozdulata, elég egy óvatlan érintés, hogy meglökjem a tartóvázat, és rázmúdul fél tonna könyv, és letolt nadrággal morzsol össze. De már ide sem fér egyetlen könyv se, így hát a szobába, az ágy és közvetlenül magam fölé gerendákat és tartópallókat csináltattam, és így egy baldachint, egy ágymennyezetet alakítottam ki, melyen egész a plafonig könyvek vannak egymásra rakva, ez alatt a harmincöt év alatt két tonna könyvet hordtam haza, és mikor elaluszom, ez a két tonna könyv, mint egy húszmázsás lidércnyomás ül az álmomon, néha, mikor óvatlanul fordulok meg, vagy álmomban kiáltozom és hánykolódom, iszonyodva hallgatom, hogy csusszannak meg a könyvek, hogy elég a térd egy könnyű érintése, vagy csak egy kiáltás, és mint a lavina zúdul rám az égből minden, rám ömlik az értékes könyvekkel teli bőségszaru és összesenyom, mint egy férget, és néha arra gondolok, hogy a könyvek összeesküdtek ellenem, és ugyanúgy, ahogy én naponta száz meg száz ártatlan egeret préselek össze, úgy a könyvek fölöttem arra készülnek, hogy igazságosan megfizessenek, mert az igazságtalanság gyakran visszaüt. Hanyatt, kezem-lábam szétvetve fekszem a sok kilométernyi szöveg baldachinjá alatt, és félek részegen bizonyos eseményekre gondolni, néha az erdészünket látom, aki az erdészlak gerendája alatt kifordított kabátujj-bélésével egy nyestet fogott, és az erdész, ahelyett hogy igazságosan megölte volna, mert felfalta a tyúkokat, fogott egy szöget és az állatka fejébe verte, aztán elengedte, és a nyest addig futkosott jajgatva az udvaron, amíg ki nem múlt, máskor meg eszembe jut, hogy rá egy évvel az erdész fiát halálos áramütés érte, mikor egy betonkeverőn dolgozott, tegnap pedig váratlanul egy vadász jelent meg a baldachinom alatt, aki, mikor egy összegömbölyödött sündisznót talált nálunk, kihegyezett egy karót, merthogy a puskalövés túl drága lett volna, és ezt a kihegyezett karót egyszerűen a sündisznó gyomrába nyomta, és így likvidált minden sündisznót egészen addig, míg májrakkal ágynak nem esett, és az összes sündisznóért lassan, három hónapig haldoklott teljesen összegombolyodva, gyomrában daganattal, fejében iszonyattal, amíg meg nem halt... Ilyen gondolatok tartanak rettegésben, mikor hallgatom, hogy álmodnak fölöttem bosszút a könyvek, és ez a lehetőség annyira megrendíti lelki nyugalmamat, hogy inkább egy sámli ülve alszom az ablaknál, egészen elborzadva attól a rémképtől, hogy a lezuhanó könyvek először engem lapitanak össze az ágyamban, majd a padlót átszakítva az első emeletre, a földszintre, végül a pincébe törnek, mint egy lift. És aztán rájövök, mennyire összebogozódott az én sorsom, mert ahogy munkahelyemen, a beöntönyíláson át esnek és ömlenek rám nemcsak a könyvek, de üvegek, tintatartók és fűzőgépek is, ugyanúgy otthon a könyvek minden este szintén azzal fenyegetnek, hogy zuhanásukkal megölnék, legjobb esetben is súlyosan megsebesítenek. Így élek én, és a Damoklész kardja, amelyet magam kötöttem a véce meg a háló plafonjához, arra kényszerít, hogy miként a munkámban, úgy otthon is, kancsó sörökért járjak, mintegy védekezéséppen a szép szerencsétlenség ellen. Hetente egyszer elmegyek a bácsikámhoz, hogy az ő nagy kertjében helyet találjak a présemnek, azokra az időkre, mikor már mindketten nyugdíjban leszünk. Az az ötlet, hogy spóroljak, és hogy nyugdíjas napjaimra megvegyem a hidraulikus présemet, az nem az én ötletem volt. Ez a bácsikámnak jutott az eszébe, aki negyven évet dolgozott a vasútnál, leengedte és fölhúzta a sorompókat, szakaszán a váltókat állította, negyven évig dolgozott, mint vonalőr, és negyven éven át, akárcsak én, nem örült másnak, csak hogy majd megint mehet munkába, úgyhogy mint nyugdíjas sem tudott meglenni jelző és váltóállítók nélkül. Ezért hát vett magának egy megszüntetett határállomásról kiseleztezt blokkberezdezt, hazavitt a kertjébe, épített egy bódét, és abba ugyanolyan állítókat rakott, mint amilyeneken szolgált, és mivel mozdonyvezetőkkel barátkozott, még mint nyugdíjas is, hát vett egy kiseleztezt mozdonykát, amely egy kohóműben húzta az adagolóteknőket és a kiskocsikat, egy Ohrenstein és Koppel márkájú kis gőzöst, és az öreg kertben, a fák között sínek kigyóztak, és minden szombat, vasárnap befűtötték a mozdonyt, és közlekedtek ezzel az Ohrenstein és Koppel mintájú kis géppel, délelőtt gyerekeket szállítottak, aztán estefelé sört it-

tak és énekeltek, spiccesen magukat furikázták a kiskocsiban, vagy mind a mozdonyra álltak, és ilyenkor a gőzös úgy nézett ki, mint a Nílus folyó istene, egy kis figurákkal teleszórt, fekvő, meztelen széplő... Néha én is elmentem a bácsikámhoz, és kerestem a helyet, ahová a présemet felállíthatnám. És addigra már sötétedni kezdett, a kis gőzös kivilágítva tört előre az öreg alma- és a körtefák közötti kanyarokban, a bácsi az őrházban ült és a váltókat állította, láttam, milyen lelkes, és mint az Ohrenstein és Koppel-mozdony, a bácsikám is gőznyomás alatt van, és itt-ott felcsillan egy alumínium söröskanna, én meg nyugdíjasok és gyerekek kiáltozása, ujjongása közepette jártam fel-alá, és senki sem invitált beljebb, senki sem kérdezte meg, nincs-e gusztusom egy kis sörre, mindegyik a maga játékába távolodott, ami nem volt más, mint a munka folytatása, amelyet egész életükben szerettek, és így lépkedtem én, mint Káin, homlokomon hordva bélyegemet, és egy óra múlva kiosontam, és mikor kimentem a kapun, újra megfordultam, és a lámpások, meg a kivilágított őrház fényében mozgó nyugdíjasok és gyerekek körvonalait láttam, hallottam a kis gőzös lütyyentését, és újra a kis kocsi zörgését az elipszisbe gyúrt vágányokon, mintha itt egy zenegép mindig ugyanazt a dalt játszaná, olyan szépet, hogy senki sem akar halála napjáig másikat hallani, csak ezt. De mégis, ott a kapuban észrevettem, bár messziről senki sem láthatott, hogy a bácsikám lát, és hogy végig látott, mikor a fák között lődörögtem, és felemelte kezét az állító karjáról, ujszájjal furcsán felém hadonászott, ujszájjal furcsán ondolálta a levegőt, és én is így integettem vissza neki a sötétből, mintha ellentétes irányba induló vonatokból integetnének egymásnak. Mikor Prága peremvárosához értem, vettem egy virslit, és mikor ezt a virslit ettem, egészen megrémültem, mert szájamhoz sem kellett emelnem, csak kicsit előre toltam államot, és a virsli forró ajkamhoz ért, és mikor a virslit a derekamnál lógattam, rémülten néztem lefelé, és láttam, hogy egyik szála szinte a cipőmet súrolja. És mikor két kezembe fogtam azt a virslit, csak néztem, hogy teljesen normális, hogy tehát én mentem, töpörödtem össze az utóbbi tíz évben. És mikor hazamentem, elrámoltam pár könyvet a könyvhaajtó félfájától, és töltőtollal húzott jeleket találtam rajta, vonalakat és dátumokat, hogy milyen magas is voltam az ott felirt napokon. Fogtam egy könyvet, háttal az ajtófélfához álltam, a kötetet a fejemhez nyomtam, aztán helyben megfordultam, húztam egy vonalat, és pusztá szemmel láttam, hogy ez alatt a nyolc év alatt kilenc centit mentem össze. Benéztem a szobámba, a könyvbaldachinra az ágyam fölött, és arra gondoltam, hogy attól görbültem meg így, hogy állandóan a hátamon, meg a fejemben hurcolom ezt a kéttonnás könyvboltozatot.

VARGA GYÖRGY fordítása

BOHUMIL HRABAL (1914—)

Brünnben született, de a közép-csehországi Nymburkban nőtt föl, később Prágába került, ahol a Károly Egyetemen jogi doktorátust szerzett. A társadalom különböző területeire vetette sorsa, legalább tucatnyi foglalkozása volt. Az 1960-as évek óta a cseh próza elismerten egyik legkitűnőbb mestere. Majdnem minden műve megjelent magyarul is.

Itt közölt írása részlet az Európa Könyvkiadó gondozásában előreláthatóan 1984-ben megjelenő *A költészet klubjai* c. könyvből.

A cseh és a magyar nacionalizmus programjai a XIX. század közepén

„A XIX. század Közép-Európájának történelmi térszínén micsoda bűvópatakszerű, rejtélyes tünemény a cseh—magyar népközi kapcsolatoknak szaggatott vonala... Igazi barlangkutató legyen az a historikus, aki itt tények felderítésére vállalkozik...” — írta majd fél évszázaddal ezelőtt Sas Andor, a cseh—magyar kapcsolatok történetének jeles kutatója. Sok minden történt azóta a tudomány területén is, s a bűvópatak ha folyammá nem is, de áttekinthetőbb folyócskává felduzzadhatott. A háború előtti kölcsönös gyűlölködés, majd a felszabadulást közvetlenül követő évek nem éppen bizalomépítő eseményei után a közös társadalmi berendezkedés s a tudománypolitikában érvényesülő hangsúlyozott internacionalizmus alapján nagy lendülettel indultak meg a kutatások a két népet összekötő szájak felkutatására. A nagy lendület következtében azonban elmaradt a „barlangkutatás” keserves aprómunkája, s mivel sürgető igény jelentkezett minél gyorsabb és látványosabb produciók elkészítésére, a feldolgozások nem annyira új kutatásokra, mint inkább a régiek áthangszerelt variációira épültek.

A kelet-európai kutatások újabb keletű fellendülésével, főleg a hetvenes években, megkezdődött az a részletekig hatoló, igényes aprómunka, melynek eredményeire bizvást támaszkodhatnak majd a szintetikus jellegű alkotások is. A kapcsolatok kutatásában az első lépcsőfokot az egyes jelenségeket számbavevő, s egymással összevető komparatiztikus munkák képezik. A hasonló és eltérő mozzanatok számbavétele után megkezdődhet a következő szakasz, a típusalkotás fázisa.

Az összehasonlító módszer, a komparatiztikus kutatás és feldolgozás feladata az egyik legkényesebb történetírói diszciplínának, az eszmetörténetnek is. Hiszen az eszméket faggató történésznek az anyagi javak objektív mércékkel mérhető áramlása helyett a gondolatok ideoda áramlását és hatását kell figyelnie. S hogy milyen nehéz a gondolati áramlatok nyomkövetése, azt csak a múlt század cenzorai és titkosrendőrei esetelhetnék hitelesen.

De mindig is voltak olyan gondolati áramlatok, melyek akadályokat nem ismerve utat törtek maguknak. Ilyen volt a XIX. század „uralkodó eszméje”, a nacionalizmus, vagy ahogyan akkoriban nevezték, a „nemzetiség”. Jelen tanulmányban két közép-európai nemzet, a cseh és a magyar politikai ideológiáját és programjait próbáljuk meg összevetni. Tárgyalásunk súlypontját a múlt század negyvenes éveitől 1867-ig terjedő időszak fejleményei képezik. Ez a kor a nacionalizmus kibontakozásának, vagy ahogy az újabb kutatások nevezik, a „nemzeti ébredés”-nek a kora. Az azonos időhatárok közötti összevetés itt jogosult, hiszen két olyan komplexum összehasonlítására vállalkozunk, melyek között közvetlen kontaktus állott fenn. A két tárgyalandó képződmény, a cseh és a magyar politikai gondolkodás pedig egymás mellett, s már évszázadok óta azonos ütemben végbemenő fejlődés keretei között létezett.

A magyar és a cseh fejlődés útjében közötti megegyezés feltűnő: nagyjából egyidőben játszódott le mindkét helyen az államalapítás, a kereszténység felvétele. A két államalapító dinasztia, az Árpádoké és a Přemyslidáké körülbelül 3 évszázadig állott a két állam élén. A nemzeti dinasztiák kihalása után nyugati uralkodócsaládok próbálkoznak meg a közép-európai hegemonia megszerzésével (nálunk az Anjouk, Csehországban a Luxemburgiak), s egy rövid „nemzeti” intermezzo után — Hunyadi Mátyás, illetve Podjebrád György — a Jagellók tettek kísérletet az erők összefogására. Végül is a szerencsésen házasodó Habsburgok stabilizálták hatalmukat Csehországban s Magyarországon (pontosabban az utóbbi nyugati részén).

Közös a reformáció lendületes terjeszkedése mindkét területen, s közések az első rendi el-

lenállási mozgalmak a nyugati (spanyol) mintájú abszolutizmus bevezetése ellen. A rendi konföderációs próbálkozások a XVII. század elején egy új típusú összefogás, az uralkodói abszolutizmus helyett a rendek szövetkezésén alapuló egyesülés lehetőségét villantották fel egy kis időre a közép-európai térség három államalakulata, a cseh korona országai (Csehország, Morvaország, Szilézia), a magyar korona országai (Magyarország, Horvátország, bizonyos vonatkozásban Erdély) s az osztrák tartományok között. A Habsburgok sikeres centralizáló politikája azután más keretek között tartotta össze e területeket: Csehországban az 1620-as fehérhegyi csata után kíméletlenül leszámoltak a rendi önkormányzattal és protestantizmussal egyaránt, s megkezdődött a cseh tartományok beolvasztása a Habsburgok központositott államába. E beolvasztásra Magyarországnak is megvolt minden esélye az 1670-es években. A kuruc felkelések teremtették meg itt azt a lehetőséget, hogy a magyar nemesség a szatmári békével biztosítsa belpolitikai hatalmát, s elkerülje a cseh nemesség sorsát, mely 1627 után a kivándorlás vagy a kiirttatás között választhatott.

Így érkezett el az újkor hajnalához a két nemzet: a csehek saját nemzeti feudális uralkodó osztályuktól megfosztva, a rendi különállás minimális eszközeivel rendelkezvén csupán, de közelebb a kapitalista fejlődésben úttörő Északnyugat-Európához, s az örökös tartományokhoz tartozván érezhették a kibontakozó uralkodói gazdaságpolitika iparfejlesztő áldásait. A magyar nemesség az ősi alkotmány sáncai mögött biztonságban érezhette magát holmi német hivatalnokok önkényeskedéseitől, de a nyugati birodalomfél által élvezett gazdasági előnyöktől is. Vagyis Csehországban a társadalom összetétele kedvezőbb volt a polgárosulási folyamat szempontjából: a cseh nemzet parasztokból és polgárokból állott, akikről meglehetősen távol állt a magát „böhmisch”-nek, inkább csehországinak, mint csehnek érző arisztokrácia. Lichtenstein, Schwarzenberg, Bouqoy, Colloredo-Mansfeld, Lobkowitz, Belcredi és egyéb családnevek mutatják kevert összetételét. Ez az arisztokrácia kerül kapcsolatba a XIX. század első évtizedeiben a feltörekvő polgárság képviselőivel, s lesz rendi érdekeiből kiindulva támogatója a cseh kulturális, majd politikai törekvéseknek is. A cseh nacionalizmus is átesett — a magyarhoz hasonlóan — a nyelvújítás küzdelmes évtizedein. Az újkor követelményeihez kellett igazítani a králicei bibliafordítás XVI. századi nyelvét, mely a Fehérhegyet követő „sötétség korában” elsősorban a parasztság nyelveként élt tovább. A cseh nyelvészeknek azonban nem kellett északi-sarkközi expedíció ahhoz, hogy rokon nyelveket találjanak. Talán ez a tudat, a hatalmas nyelvi rokonság adta biztonságérzet okozta, hogy a cseh irodalomban nem olyan gyakori téma a nemzethalál víziója, mely oly sűrűn merült fel az 1848 előtti magyar költészetben. Pedig a csehek közelebb álltak a nemzeti megsemmisüléshez, a németiségben való felolvadáshoz, mint magyar szomszédaik.

S ha a jövőbe bizakodóbban tekintettek a csehek, műltszemléletük is különbözött a magyarokétól: gyakorlatiasabb szomszédaink nem csupán költői fantáziájára bízták az őseposz keresését és megformálását. Ha hiányoztak a dicső múltat híven tükröző emlékek, a kegyes csalástól sem riadt vissza a XIX. század elején a derék levéltáros, Václav Hanka, s nagy beleérzéssel olyan XIII. századi költeményeket alkotott, melyekről csak a múlt század végére bizonyíthatta be Masaryk professzor, a nemzeti önámítás nagy ellenfele: hamisítványokról van szó.

A következő évtizedekben viszont éppen mintaszerű forráskezelésével tűnik ki a cseh tudomány és politika kiemelkedő alakja: František Palacký. A kivételes nyelvtudását Magyarországon, Pozsonyban is gyarapító nagy tudós a cseh rendektől kapott először megbízást az ország történetének megírására. Palacký tisztán tudományos érdemei mellett a cseh nemzet tudat formálása számára is maradandót, jóformán pótolhatatlant alkotott: munkájában a huszita háborúk korát jelölte meg a cseh történelem legkimagaslóbb szakaszaként. Ezzel igen erős impulzust adott a cseh öntudat erősítéséhez: az ő hatására tudatosult a cseh társadalom széles rétegeiben, hogy a huszitizmus révén már négy évszázaddal korábban a csehség kora eszmei élvonalába került, s a hősi harcok felidézésével a történetíró a Fehérhegy óta hordozott melankóliából tudta felrázni kortársait.

A nyelv, az irodalom és a történelem területén öntudatosult cseh nacionalizmus így tekintélyes szellemi fegyvertár birtokában nézhetett szembe 1848 kihívásával. A népek tavaszának nagy forgatagában a cseh politika legerősebb áramlatát a Palacký és köre által vezetett liberális centrum adta: Ők, elismerve és támogatva a szükséges társadalmi változtatásokat, Csehország — pontosabban a „cseh korona országai”: a szűkebb értelemben vett Csehország, Morvaország és Szilézia — különállásának biztosítását kívánták a fenntartandónak ítélt birodalom belül, mivel Palacký szállóigévé vált jelmondatában leszögezte: Ausztriát, ha nem létezne, az emberiség érdekében fel kellene találni. Ez az álláspont volt az ausztrószlavizmus álláspontja, mely az 1840-es évek elejétől alakult ki elsősorban a cseh és délszláv politikusok köreiben. Mi volt az ausztrószlavizmus alapállása? Ezt is Palacký fejtette ki 1848 tavaszán, a frankfurti német nemzetgyűléshez intézett híres levelében, ahonnan az előbbi idézetet is vettük. Eszerint a közép-európai kis népek nem képesek önállóan megvédeni függetlenségüket. Német képviselőkhez intézte levelét, érthető tehát, hogy politikai megfontolások miatt az orosz „egyetemes monarchiát” említette, melytől meg kell védeni Európa kis népeit. A politikában jártasabbak tudták azonban, hogy a frankfurti meghívás visszautasítása azt jelenti: a német veszélytől félti nemzetét, s ezért nem akarja, hogy Csehország képviselői — a Német Szövetséghez tartozó területről lévén szó — megjelenjenek a német egységállamot megalapozni kívánó gyülekezetben.

1848 tavaszán a cseh nemzeti mozgalom vezetői úgy látták, hogy a szabadságjogok kiszélesítésével lehetőség nyílik a Habsburg-monarchia lakosságának többségét alkotó szláv népeknek a birodalom szláv érdekek szerinti átszervezésére. Ezért a Habsburg-birodalom fenntartása mellett foglaltak állást, kiváltva ezzel az európai forradalmak radikális képviselőinek, így Marxnak és Engelsnek is heves rosszallását.

Az ausztrószláv program, mely a Habsburg-monarchia fenntartását és a szláv érdekeknek leginkább megfelelő föderatív átszervezését irányozta elő, több ponton is ütközött a magyar elképzelésekkel. Le kell szögeznünk: elsősorban nem a birodalom fenntartásának a kérdése volt a fő ütközőpont — inkább a birodalom belül elfoglalandó pozícióik kérdésében voltak nagyok az ellentmondások. Az ellenforradalom 1848 őszi ellentámadásáig a magyar nemzeti mozgalom sem foglalkozik a birodalom szétrobbantásának gondolatával, s főként nem fogalmazza meg nyilvánvaló célkitűzésként. A magyar és a cseh politika feltételei több ponton megegyeztek egymással: mindkettő viszonylag kis nemzet, mindkettő teljes létszámával a birodalom határain belül helyezkedett el, mindkettő dicső történelmi múlttal rendelkezett, s mindkettő saját történelmi határain belül is nemzetiségi harcra kényszerült: a cseheknek a németekkel, a magyaroknak legalább egy féltucat nemzetiséggel kellett számolniuk.

Visszatérve az eredeti gondolatmenethez: a magyar viszonylag kis nemzet volt, a birodalom határain kívül nem élt magyar népcsoport. A külpolitikai számvetés, a német, de főleg az orosz veszélytől való félelem a magyar politikai vezetőrétegben is erősítette a birodalom fenntartásának gondolatát. Persze, csak egy olyan birodalomét, mely megfelel a magyar elképzeléseknek és érdekeknek, vagyis biztosítja a magyar állam integritását, belső önállóságát és Magyarország történelmi határain belül a magyar hegemoniát (sőt felbukkantak olyan elképzelések is, hogy az egész birodalom belül is biztosítani lehetne). Erre 1848 nyarán még látott esélyt a polgári átalakulást vezető liberális nemesség, s a teljes elszakadás gondolata csak az ellenforradalom nyílt támadása, 1848 ősze után kezd érelődni. Államjogi formába azonban az olmtüzi centralizáló alkotmánnyal végsőkéig provokált, s ugyanakkor nagy gyűzelmeket arató magyar forradalom csak 1849 tavaszán öntötte a függetlenségi programot.

A csehek másképpen reagáltak Windischgrätz ágyúira: az 1848 pünkösdjén a szláv kongresszus baloldala által kirobbantott prágai felkelés leverése után a centrum sürgősen a bécsi kormányzat védőszárnyai alá húzódik, s ha Frankfurtba nem mentek is el, a frankfurti ellenpárjaként Prágába összehívott szláv kongresszus pedig kudarcba fulladt, annál szívesebben vettek részt a bécsi birodalmi gyűlés munkájában, mely az októberi bécsi forradalom miatt egy morva kisvárosba, Kremsierbe települt át. Itt dolgozta ki Palacký első föderalista

birodalom-átstrukturizációs tervét, mely 1848 újító szelleméhez igazodva szakít a történelmi jogokra való hivatkozással, s etnikai, nyelvi határok szerint kialakított, nagyfokú belső önállósággal bíró államegységek szövetségévé kívánta tenni a dunai monarchiát. A történelmi országhatárokat figyelmen kívül hagyva német, cseh, lengyel, magyar, délszláv, román és olasz államalakulatot kívánt létrehozni. A terv szerint a szlovákok a cseh, az ukránok a lengyel, a szerbek a délszláv államtesthez kerültek volna. Mindez Magyarországon csak éles visszautasításra találhatott, s talált is.

De a magát felülkerekedni érző új bécsi kormányzat sem értékelte már sokra a cseh terveket: 1849 tavaszán a kremsieri birodalmi gyűlés jóval dicstelenebb véget ért, mint magyar pártja. Míg emez a függetlenségi nyilatkozattal felelt az olimptzi alkotmányra, a kremsieri gyűlekezet még szét nem széledt tagjait katonákkal zavartatta el március elején az ifjú Ferenc József keménykezű és gátlástalan miniszterelnöke, a birodalmat centralizálni és germanizálni kívánó Szwarczenberg herceg.

Magyarok és csehek tehát hirtelen azonos ellenféllel találták magukat szembe: egy ellenforradalmi rendszerrel, mely kiméletlen központosításával és németesítésével egyaránt sújt magyarokat és szlovákokat. A leggyorsabban a cseh radikális baloldal figyelt fel az új veszélyekre, s a honvédsereg győztes tavaszi hadjárata Cseh- és Morvországban is a nyugtalanság erősödését, magyarbarát rokonszenveny-nyilvánításokat, Kossuth éltetését, s a legelszántabb elemek német radikálisokkal koordinált forradalmi készülődéseit indukálta.

S mennyire rugalmasak, az új helyzethez alkalmazkodni képesek voltak a polgári liberális cseh politikusok is, mutatja, hogy a magyar sikerek tetőpontján, 1849 tavaszán Palacký veje, Rieger diszkrét titoktartás mellett tárgyalásokat kezdett Párizsban Telekivel, a magyar forradalom ügyvivőjével — felkészülve arra az adott időpontban egyáltalán nem kizártnak látszó eshetőségre, hogy a honvédsereg csapásai alatt mégis összeomlik a Habsburgok hatalma Közép-Európában.

A taktikázás, mint tudjuk, ezúttal korai volt: a honvédsereg ereje csak egy nagyhatalom hadserege ellen bizonyult elegendőnek, kettővel már nem bírhatott el. Schwarzenberg a győztes hadseregére s a bürokráciára támaszkodva megkezdhetette nagy terve kivitelezését: a Dunamedencében a németországi hegemoniára, Németországban a Duna-völgyi uralomra támaszkodva megszerezni az irányítást, s Habsburg vezetéssel kialakítani egy nagy közép-európai államalakulatot, mely a Habsburg-birodalomból és Németországból állna. Célok és eszközök is a németesítést írták elő annak a rendszernek, mely kiméletlen centralizációjával a rendi jogainak maradványaira vigyázó arisztokráciát is félre kívánta állítani a politika kulcspozícióiból.

S mint minden diktatorikus rendszer, a neoabszolutizmus is széles ellenzéki frontot kovacsolt maga ellen. Ez a front a konzervatív, romantikus múltba fordulóktól a nem kevésbé romantikus, radikális utópistákig terjedt — a két szélső pólus között persze ott van az a nagyon is realista, jelenben gondolkozó centrum, mely majd nevéhez méltó közepszerűséggel a maga földhözragadt módján kellő időben megköti a kellőképpen elvtelen kompromisszumokat s kezébe veszi a dolgok irányítását.

Reakciós rezsimről lévén szó, az ellenzökök közül legkönnyebben a konzervatívok szólhattak meg. Az arisztokrácia Csehországban és Magyarországon is megőrizte gazdasági hatalmát, s társadalmi pozícióira támaszkodva valamelyes politikai befolyása is volt, főleg az udvari körökre. S ez az arisztokrácia egyáltalán nem volt elégedett az új rendszerrel: az ő favoritjuk Windischgrätz volt, aki nagyjából az 1847-es állapotokat szerette volna helyreállítani. A rendi jogokra hivatkozva igyekezett az arisztokrácia befolyását érvényesíteni az egyes tartományokban, s erre a befolyásra támaszkodva sikeresen felvenni a harcot a parvenünek tekintett, gyakran gyanús politikai múlttal rendelkező bürokratikus elittel s a központosítást támogató, mert attól anyagi hasznot remélő nagyburzsoáziával szemben.

Arisztokrácia pedig a birodalom három országában létezett (ne számítsuk most ide Lombard-Velencét, mely mindig erősen „kilógott” a tartományok sorából): Magyarországon, Csehországban és Galiciában (az „osztrák” arisztokrácia tulajdonképpen csehországi volt, a

hegyes alpesi tartományok terepviszonyai nem kedveztek nagy birtoktestek kialakításának). S az 1850-es években érdekes jelenséget figyelhetünk meg: megnő az arisztokrácia közéleti aktivitása, s az általa képviselt konzervatív eszmékör hatása is szélesebb körben jelentkezik. A konzervatív politikusok aktivizálódása ugyanis egybeesik a forradalomtól megriadt liberálisok első bizonytalan lépéseivel, s míg a konzervatívok a maguk centralizmusellenességükkel közelednek a nemzeti mozgalmakhoz, a nacionalizmusokban eddig domináló liberális eszmékör a forradalmakból kiábrándulva lesz egyre fogékonyabb konzervatív ihletésű érvek iránt.

Általános európai jelenség ez, mely nem került el a Habsburg-birodalom országait, így Magyar- és Csehországot sem. Magyarországon Kemény, Eötvös, Deák neve fémjelzi a 48-ban a polgári átalakulás mellett kiálló, de a forradalom továbbfejlődésétől megriadó nemesi politikusokat, akik 1849 után megtalálják a kapcsolatot a konzervatív arisztokráciával, s kezdetben annak védőszárnyai alatt, majd később onnan kilépve, de vele mindig kapcsolatot tartva kezdik meg az elvi, majd a gyakorlati küzdelmet az abszolutisztikus rendszerrel.

Csehországban is hasonló a helyzet: a liberális cseh polgárság vezetői (Palacký, Rieger) kezdetben teljesen visszavonultak, de az 1850-es évek második felében megkezdik előbb a tudományos, majd óvatosan a politikai tevékenységet is. A kezdeményezés azonban a konzervatív arisztokráciánál marad: gazdasági erejére és társadalmi pozícióira támaszkodva e réteg dolgozza ki a korszakban igen nagy hatású történeti jogi programot. Eszerint a történeti jog nem avult el, sőt az képezi a politikai követelések fő legitimációs alapját. Az adott időszakban ez az érvelés meggyengítette a centralizáló abszolutizmus egyik ideológiai alaptételét, a jogeljárás elméletét (Schwarzenberg a forradalommal elkötött „jogeljárásra” hivatkozva semmisíti meg Magyarország alkotmányos különállását).

Felfogásuk a korban igen divatos organikus társadalomfejlődési tanon alapul. Eszerint óvakodni kell a társadalom természetes, szerves fejlődésébe való külső, mesterséges beavatkozástól. Természetesen művi, mesterséges beavatkozásnak tekintenek mindent, ami megváltoztatná a rendi felépítésű társadalom és állam viszonyait. E bűnbe esett szerintük a francia abszolutizmus éppúgy, mint az azt követő francia forradalom; a 48-as forradalmak éppúgy, mint a rájuk következő neoabszolutizmus. Fő jelszavuk a „törvényesség”, a legitimitás. Aktuális politikai kérdésekhez is hozzászólnak: érdekeiknek és elvi felfogásuknak megfelelően bírálják a centralizációt, s Szécsen Antal gróf 1851-ben megalkotja azt a kategóriát, mely évtizedekig a konzervatív-föderalista programok fő eleme lesz: a „történeti-politikai individualitás” kissé nehézkes megfogalmazású kategóriáját. A birodalmat a konzervatív politikus szerint nem szabad mereven összpontosítani, hanem e szervesen kialakult történeti-politikai individualitásokra kell építeni. Történeti-politikai individualitásoknak nevezi pedig az olyan képződményeket, melyek a múltban önálló állami szervezettel rendelkeztek. Mai fogalmakkal operálva azon társadalmakról van szó, melyek „teljes” szerkezettel bírván, saját feudális uralkodó osztályokkal rendelkezve a középkorban már államokat hoztak létre. Ilyenek voltak a németek, a magyarok, a csehek, a lengyelek, az olaszok és — részben — a horvátok. E nemzeteknek volt rendi alkotmányos múltjuk — rájuk, pontosabban uralkodó osztályaikra kell építeni a monarchiát.

Ezt a felfogást maradéktalanul oszthatták Csehországban, s elfogadhatták Magyarországon is. Megfelelt a magyar nacionalizmus programját kidolgozó nemesi politikusok fő követelményeinek: a szentistváni korona országait történeti-politikai individualitásnak tekinthették, azok integritása megegyezett a történeti jogi felfogással (melyet éppen az ország kerületekre osztása, s a Vajdaság elszakítása sértett az abszolutizmus idején), s a magyar hegemonia is érvényesíthető volt a történeti jogokat felmutatni nem tudó nemzetiségekkel (szerbek, szlovákok, románok, ukránok) szemben.

Nem véletlen, hogy a közjogi elemek olyan hangsúlyt kapnak a magyar politikusok érvrendszerében: a Pragmatica Sanctio kerül a középpontba, szemben a reformkor általános emberi szabadságot és haladást sokkal inkább előtérbe helyező programjaival szemben.

Emlékezhetünk rá, hogy a cseh mozgalom vezéralakja, Palacký 1849-es tervzetében a

természetjogi alpra helyezkedett. 1860-ban náluk is változás állt be: a cseh polgárság vezetői — Palacký, Rieger, Brauner — összefognak a már 1859 óta igen aktív csehországi arisztokratákkal (Thun, Clam-Martinic), s elfogadják a konzervatív arisztokrácia történeti jogi programját. Ezentúl ők is a „cseh korona (vagy Szent Vencel korona) országai történeti jogainak” visszaállításáért szállnak síkra — lemondván ezzel a csehekhez nyelvíleg és földrajzilag legközelebb álló szlovákok érdekeinek védelméről. A „szentvenceli korona országai” ugyanis Csehország, Morvaország és Szilézia, a szlováklakta területek viszont a szentistváni korona országaihoz tartoztak. Ezzel a lépéssel hatalmas akadály hárult el egy esetleges cseh—magyar közeledés útjából: a magyar integritást és hegemoniát nem veszélyeztette tovább egy Prágából jövő hívó szó a szlovákok felé. A közös érdek — a centralizmus felszámolása — mellé odakerült a közös ideológiai alap — a történeti jogi felfogás — is. Létrejött-e ennek alapján az együttműködés?

A magyar birodalom-átstrukturizációs kísérleteket dualista, a cseh elképzeléseket föderalista jelzővel illeti az irodalom — s ezt elfogadhatjuk. Az ebből fakadó következtetést, miszerint a dualista felfogás eleve kizárta a föderalista tervek realizálását, már kevésbé. Dualizmuson ugyanis szélesebb, történeti értelemben nem csupán az 1867-ben megalkotott rendszert, egy tulajdonképpen megkettőzött centralizmust értünk. A korabeli felfogás szerint Magyarország és a birodalom többi része, az örökös tartományok között mindig dualizmus állt fenn, ami nem más, mint hogy mindig különbséget tettek — alkotmányos időkben — a birodalom keleti és nyugati felének kormányzata között. A magyar fél nem kívánt mást, mint ennek a különbségtételnek a felelevenítését, Magyarország alkotmányos különállásának az elismerését. Azt, hogy a Lajtán túl milyen alapokon szervezik az állami életet, a magyar fél — az alkotmányosság követelményén túlmenően — nem kívánta megszabni. Miután a csehek lemondtak a magyar határokon belül élő nyelvokonaik politikai érdekeinek bármiféle védelméről, elismerték a magyar integritást, ugyanakkor tíz év tapasztalatai a magyar politikai vezetőréteg számára is tudatosították, hogy a kedélyekre inkább távoli lidércnyomásként ható pánszláv veszéllyel a jóval realisabb, mert közelebb a germanizáció veszélye. Egyáltalán nem véletlen, hogy 1860 után pár évig egy addig nem ismert, s később sem kifejezetten jellemző hangvétel uralkodott el a magyar sajtóban. A szomszédos szláv népekről, szerbekről, horvátokról, de még a csehekről is eladdig szokatlan szimpátiával írtak (Riegert például „cseh oroszlanak” titulálta a Pesti Napló egy Schmerling elleni parlamenti filippikája után). Kemény Zsigmond vezércikkekben szállt síkra a lengyelek és csehek történelmi jogaiért, Vajda János a csehek polgári érényeire hívta fel a figyelmet, a Pesti Napló külön rovatot szentelt a bel- és külföldi szláv lapok szemléjének, Reményi Károly cikksorozatban (Prágai levelek) számolt be a cseh gazdasági, politikai és kulturális élet legújabb jelenségeiről — olyan tájékozódás ez, mely 1867 után sajnálatosan elsovadt a magyar sajtóban.

Az eszmei közeledésből mégsem lett közös politikai fellépés. A magyar politika hajthatatlan ragaszkodása az alkotmányos integritáshoz — Magyarország ügyeiben nem hozhat törvényeket egy nem csak magyarországi képviselőkből álló testület — megakadályozta azt, hogy az együtt élő nemzetek közös törvényhozó testületet hozzanak létre. Szembetűnő a magyar vezetők rövidlátása, ha arra gondolunk, hogy ugyanakkor a közös uralkodó abszolutisztikus felségjogai közül számos fennmaradt, s 1867 után kicsúszott a parlamenti ellenőrzés alól.

A csehek számára ugyan a deáki politikálás minta maradt mind a közjogi érvelés megalapozottsága, tisztasága és hatékonysága, mind a Magyarország alkotmányos jogaiba vetett hiteen alapuló, imponálóan nyugodt kitartás miatt. 1863-as kivonulásuk a birodalmi tanácsból éppen a magyar mintát kívánta követni, de éppen 1863 után kezd hűvösebbé válni a légkör. A nézeteltéréseket nemzetközi események pattintották ki: a lengyel felkelés s a bonyodalmak körülötte. Palackýék óvatosan ugyan, de az oroszok felé mutattak szimpátiát — tekintettel mind az orosz, mind az osztrák kormányra —, a magyarok rokonszenve azonban egy pillanatra sem lehetett kétséges. Az ügy Csehországon belül is törést idézett elő: a cseh nemzeti mozgalom demokrata szárnya ekkor válik el a konzervatívok felé hajlótól, s magát ifjúcsehnek

kezdi nevezni a Palacký—Rieger-féle ócsehekkel szemben. Az ifjúcsehek nyíltan lengyelbarátok voltak, s éppen ezért reménykedtek abban, hogy ők még tárgyalóképesek lehetnek Magyarországon.

Amikor 1865-ben megbukik Schmerling, s Belcredi személyében ismét egy konzervatív arisztokrata kerül a kormány élére, az ifjúcsehek megpróbálkoztak közvetlen kapcsolatba lépni magyar politikusokkal. Skrejšovský, a legtekintélyesebb cseh lap, a *Národní Listy* főszerkesztője 1865 őszén Zágrábra és Pestre látogatott. Közvetíteni próbált a horvát ellenzék és a magyarok között; Deáknál, Keménynél és Jókainál próbálta meg népszerűsíteni a közös fellépés eszméjét — hiába.

A magyar liberálisok ekkor már döntöttek: Deák 1865. évi húsvéti cikke azt mutatta, hogy a magyarok hajlandók egyezkedni az udvarral. Miután pedig az osztrák—német liberálisok — látva Schmerling kudarcát a németországi és a birodalmi politika területén egyaránt — lemondtak nagyosztrák ábrándjaikról (az egész birodalom fölötti hegemoniaigényről), s felhagytak a központosító politika támogatásával, nem volt akadálya annak, hogy a két legerősebb monarchiabeli nemzet vezető liberális politikusai szót értsenek egymással, s kirajzolódjanak egy osztrák—német—magyar együttműködés körvonalai.

Palacký szintén 1865 tavaszán, április—májusban írta cikksorozatát, mely könyv alakban „Az osztrák állameszme” címet kapta. Itt hívta fel a csehek tekintélyes vezetője (ekkor már a „haza atyjának” nevezik) a dualista elképzelések veszélyességére a figyelmet. Ausztriának — a magyar liberálisokhoz hasonlóan — ő is Németország és Oroszország közötti védő funkciót tulajdonít, de azt szerinte megkettőzött centralizmussal — mely népeinek többségét elnyomja — nem tudja ellátni. Pedig Ausztria létjogosultságának alapját népeinek védelme képezi. A logikus következtetést — ha nem tölti be funkcióját, Ausztria létjogosultsága megszűnik — Palacký óvakodik ugyan kimondani, de azt olvasói levonhatták. Annyit azért leszögez: a dualizmus proklamálásának napja a pánszlávizmus születésnapja lesz.

Keserű jóslata — mint annyi más keresű jóslat, mely kiegyezésügyben ez idő tájt született — később valóban beteljesedett: a szláv népek elfordultak az érdekeiket nem védő Ausztriától. 1867-ben a magyar liberális politikusok úgy érezték, hogy sikert arattak: ők találták meg legkönnyebben Bécshez az utat, ők tudtak a legügyesebben alkudozni az eddig egyeduralkodó hatalommal. Bekövetkezett 1867-ben az, ami azelőtt s azután is oly sokszor bekövetkezett a Duna-táji népek történelmében: versenyt futottak a mindannyiukat elnyomó hatalom kegyeiért, s később vélt nyereségükhöz görcsösen ragaszkodva váltak igazi vesztesékké — gondoljunk csak 1848/49, 1918/20, majd 1938/41 riasztó példáira!

Rövid időre, 1860—63 között villant fel az az út, mely igazi kitéréshez vezethetett volna az ördögi körből: a közös elnyomóhoz való igazodás helyett egymással összefogva, egymás érdekeit tiszteletben tartva kivívni a szabadságot és boldogságot e sokat szenvedett táj valamennyi népének.

Kákánia prágai tükörben

JEGYZETEK NAPJAINK CSEH MONARCHIA-KÉPÉRŐL

Amikor 1914—1915 telén a galíciai frontról megérkeztek a cseh alakulatok átállásáról szóló első hírek, a bécsi és pesti sajtó hangos csehellenes kampányba kezdett. Amikor pedig Przemysl eleste után nem sokkal a prágai 28. ezred a *Hej, Slované!* kezdetű szláv himnuszot énekelve, zárt alakulatban megadta magát az oroszoknak, és ezzel súlyos veszteségeket okozott az oldalán harcoló magyar egységeknek, a kampány hisztérikus hangulatba csapott át. Azon kevesek közül, akik magyar részről szembe mertek szállni ezzel a hadjárattal, Jászi Oszkár kiállása volt a legmeggyőzőbb. A Huszadik Század hasábjain a „csehellenes kórushoz csatlakozás” helyett a monarchia nemzeteinek összefogását, a cseh—magyar együttműködés lehetőségeit és kölcsönös előnyeit vizsgálta és propagálta — a háború kellős közepén. Igaz, maguk a cseh politikusok Jászi baráti közeledésének, demokratikus nemzetiségpolitikai megnyilatkozásainak őszinteségét mindvégig kétségbe vonták, és a prágai lapok, illetve Masarykék párizsi kiadványai ennek megfelelően mindent elkövettek azért, hogy Jászi „békülékeny frázisok mögött megbújó nacionalizmusát” leleplezzék.

Mindazonáltal Jászi különvéleménye jól jelzi, hogy még a cseh átállások és a Kramář-per nyomán támadt csehellenes hangulatban is a monarchia korszerűsítését szorgalmazó politikusok szükségesnek érezték a cseh nemzeti mozgalom pártfogását, támogatását. Azét a mozgalomét, amely a magyarhoz hasonlóan jó ideig a monarchiában látta egyedül biztosíthatónak a cseh polgári nemzet zavartalan fejlődését, de számtalan kísérlet, kompromisszum ellenére sem tudott az 1867-eshez hasonló kiegyezésre jutni. Tegyük rögtön hozzá: nem utolsósorban éppen a dualista rendszert féltő magyar politika — idősebb Andrássy Gyula által irányított — el-lenállása miatt.

A közép- és kelet-európai kis államok lassan hetedfél évtizedre visszatekintő történelme, méginkább mindennapjainak legjelenkoribb igénye: az illúziókkal való leszámolás, elképzeléseink realitásokkal való kényszerű, de — senki sem tagadhatja — fölöttébb üdvös szembesítése sűrűn kínál alkalmat a történelmi párhuzamok, oknyomozások, visszakeresések tanulságos időtöltésére. A gazdasági integráció, a nemzeti-nemzetiségi kérdés, az állam szerepének problémái pedig mind olyan témák, amelyeknél nem árt, ha megvizsgáljuk az 1918. évi megoldás szükségességének, előnyeinek és hátrányainak kérdéseit. Persze ezek a kérdéseink legtöbbször megmaradnak a magyar tapasztalatok és tanulságok határában belül. Történetírásunk is csupán az elmúlt évtized során tette meg első eredményes kísérleteit a monarchiaképünk máig kísértő hungarocentrikusságának felszámolására. Pedig — akárcsak pusztán a fentiek miatt — tanulságos foglalatosság szomszédaink, köztük is főként a csehek monarchiaképének elemzése, hisz — az osztrákokkal és velünk ellentétben — óhatatlanul más szempontok érvényesülnek kialakításában. Az alábbiakban egy-egy színházi, film- és könyvvelmény alapján próbáljuk felmérni, miként él tovább a prágai színházban és egy most elkészült cseh filmen Švejk öröksége; milyen tükröt tart a boldog békeévek és — a bomlás művét apokaliptikus körülmények közt bevégző — világháború Kákániája elé a hetvenes évek cseh történeti regényének reprezentatív darabja. Végül megkíséréljük felmérni, milyen képet rekonstruál az újabb cseh történetírás Ferenc József kettős birodalmáról, a k. und k. idők Csehországról.

JÁRA CIMRMAN — A BÉKEÉVEK „DERÉK KATONÁJA”

Túl Vyšehrady Moldva fölé hajló komor magaslatán, Prága Braník nevű peremkerületében, kertváros és lakótelep határán szűkös, kopottas művelődési ház ad otthont a *Jára Cimrman Színház* előadásainak. A színház névadójának életével, annak jelentősebb eseményeivel foglalkozó előadások a pesti Mikroszkóp Színpadéhoz hasonló népszerűségnek örvendenek. Szünet után az egyfelvonásos darabról a színészek „*élénk vitára*” invitálják a nézőket, és ennek a kétségekívül színpadi műfajnak „legjobb”, ötvenes évekre emlékeztető — de nekünk, akkor születetteknek is ijesztően ismerős hagyományait keltik életre.

Ki volt Jára Cimrman? „Bécsben született 1853 és 1859 között, utoljára a hadba vonuló katonák látták 1914 nyarán, egy parasztszekéren. Korának egyik legjelentősebb cseh drámaírója, költője, utazója, zeneszerzője, filozófusa, feltalálója és sportolója, akiben azonban kortársai nem ismerték fel a rendkívüliséget. Az európai közvélemény csak koporsójának és a benne rejlő hagyatékának feltárása (1966. február 26.) után ismerkedhetett meg Cimrman zsenialitásával. 1967-ben Prágában alakult meg a Jára Cimrman Életének és Műveinek Rehabilitációért Küzdő Társaság Ladislav Smoljak és Zdeněk Svěrák írók vezetésével.” Az előadások rendkívül ötletes műsorfüzete, ahonnan a fenti Cimrman-adatok is valók, a legkülönbözőbb „dokumentumokat” közli Cimrman koráról, életéről. Az Osztrák—Magyar Monarchia mindennapjait megelenevítő, „életrajz” központi rendező elve a kisemberek által ellenállásként átélt passzivitás, közömbösség, kívülmaradás, ellenézés. Cimrman „heroikus” Monarchia-ellenes küzdelme során leggyakrabban például az „*antihabsburák*” megnevezéssel jelölt államellenes viccek, anekdoták terjesztését részesítette előnyben. (A műsorfüzet említett „dokumentumai” közt szerepel a Cimrman-anekdotákat országszerte terjesztő, s ezért börtönbüntetéssel sújtott mozdonyvezetők közel százfős csoportképe.) De Cimrman többi módszere szintén a legalitás határain belül maradt: gyermekcsoportot vezet az utcákon, a gyermekek kezében betűk, amelyek sípjelre CSEH GYERMEKNEK CSEH ISKOLÁBAN A HELYE felirattá sorakoznak fel stb. Cimrman tehát akár a boldog békeévek Švejkjének is tekinthetjük, aki — Hašek hőiséhez hasonlóan — mindvégig megmarad mellékszereplőnek: házitánítóként 1909-ben Ferenc Ferdinánd konopištei kastélyában ő szerkeszti a trónörökös trónbeszédét, engedélyt nyerve ezzel „*az általunk hőn szeretett cseh nép minden kívánságát teljesíteni akarjuk*” formula alkalmazására. Vagy: Chotek Zsófiának, a főherceg cseh származású feleségének nem kis megdöbbenésére a trónörökös gyermekeit Cimrman monarchiaellenes, republikánus szellemben nevelte. És e legabszurdabb ötlet: régi ismerősét, Nyvltet, Ferenc Ferdinánd hasonmását, Cimrman ráveszi, hogy jelenjenek meg együtt az öreg császárnál, és akár erőszak alkalmazásával is kényszerítsék Ferenc Józsefet a monarchia nevének megváltoztatására, mégpedig a következőképpen: AUSZTRIA—MAGYARORSZÁG—CSEHORSZÁG.

Az utóbbi két jelenet már annak a filmnek a forgatókönyvéből való, amelyet tavaly forgatott a prágai Barrandov-Stúdió. A Jára Cimrman Színház tizenöt éves működése során bemutatott kilenc darab és az említett film sikere természetesen sok tényező szerencsés találkozásával magyarázható. A kitűnő szerzőpáros és színészgárda mellett a k. und k. témakör bevezetőben már emlegetett időszerűségei is fontos összetevői a Cimrman-darabok népszerűségének. Az „*élénk vita*” során a „közönség soraiból százával érkező kérdések” egyike azt tudakolja például, mit jelentett Cimrman életében az a tény, születésétől eltűnéséig egy és ugyanazon császár uralkodott. A válaszadó színész összevetette egymással néhány század hatvannyolc évnyi periódusát, összeszámolta az 1918 óta megválasztott csehszlovák köztársasági elnököket, egy-egy viccel jellemezte az 1938., 1945., 1948., 1968. évi választásokat, és eközben észrevétlenül a folytonosság oly ritkán méltányolt értékeinek hiányáról, az ebből adódó tudatzavarokról beszélt.

Persze a másfél évtizednyi sikerszériában legalább ekkora jelentősége van a kisembermentalitás haški hagyományokat folytató megjelenítésének. A Cimrman Színház sikerének alapvetően az a titka, hogy színpadán a történelmi folytonosság kollektív élményanyaga, a

profanizált história kerül színpadra. A néző pedig gyakran azon kapja rajta magát, hogy tiltott gyümölcsnek minősülő privát történelmi élményei a szeme előtt kerek egészzé, tanulságos, szókimondó játékká szerveződnek.

A hetvenes évek cseh történelmi regényének legnagyobb szabású és legsikerültebb monarchiaregénye Miloš V. Kratochvíl kétrészes munkája: az *Európa keringőzött* (magyarul is megjelent 1977-ben, a pozsonyi Rácz Olivér fordításában), és az első részt három évvel később, 1977-ben követő világháborús regény, az *Európa a lövészárkokban*. A Simonffy Kompartorországához vagy méginkább Száraz György „A tábornok”-ához hasonló dokumentumregény Ferenc József, II. Vilmos, II. Miklós császári levélváltásából, jegyzékek margójára felfirkantott megjegyzéseiből, udvarhölgyek naplójából éppúgy közöl szövegrészeket, mint korabeli cseh, német lapokból, fővezéri hadparancsokból. Az uralkodók, udvari tanácsosok következetesen dokumentált világa mellett egy másikat is megismerhetünk. Jozef Kavan, cseh udvari levéltáros, Komarek cseh főhadnagy, Bedenkovics gárdista, Zlotkin, orosz tüzér és sok más mellékszereplő életének eseményei nyomán kibontakozik és az uralkodók világának okadatolt embertelenségét ellenpontozza egy másik történelem. A két sík magában rejt ugyan a fekete-fehér ellentétekben ábrázolt történelem veszélyét, de Kratochvíl fiktív szövegei ellensúlyozni tudják a leegyszerűsítő szembeállítás fel-felbukkanó nyomait.

A két regényben kevés szó esik a monarchia és a csehek viszonyáról. Kavan és főnöke beszélgetései azt sugallják, hogy Hartenberg tanácsos rokonszenvvel figyel a cseh beosztottjának nemzeti érzelmeit, de a monarchia megmerevedett nemzeti berendezését a megváltoztathatatlanságot valló uralkodói krédó alapjának tartván, bármiféle változást csak az összeomlás árán tart elképzelhetőnek. A szarajevói merényletet követő izgalmakkal és találgatásokkal teli júliusi válság napjaiban a mindenről jól értesült Hartenberg a sorsdöntő minisztertanácsi döntés után Kavan előtt már a monarchia gyászos végéről és a területén osztozó nemzetek közelgő szabadságáról beszél. (Az ilyen, eléggé elképzelhetetlen párbeszédet láttán nem is nagyon sajnáljuk, hogy Kratochvíl a továbbiakban is kevés figyelmet szentel ennek a kérdésnek.)

Az 1916. évi eseményeket megörökítő második regényben a cseh kérdés még ilyen szerény mértékben sem kap helyet. A főszereplő: a háborús iszonyat, a halál, a félelem és a túlélés vágya. A hetven év múltán is szívszorító katonalevelek, a tábornokok mellbevágó szadizmusának termékei, a háborús szállóigék — Majd én megtanítom embereimet, miként kell meghalniuk! — élet és halál másodpercnyi közelbe kerülésétől vallanak. A milliók halálát hozó gyászos év krónikáját Kratochvíl két haláleset leírásával zárja: a császár és egy névtelen közkatona halálával.

A Cimman-ciklus és Miloš Kratochvíl regényei alapján két megállapításra vállalkozhatunk. Kákánia cseh irodalmi utóéletében a történelmi alulnézet, a privát történelem, a kisember perspektívája dominál. Bár a kiszolgáltatottságnak és a lélek megannyi megfajthetetlen rejtélyének misztikumáig mélyülő látásmód hiányzik — itt jegyezhetjük meg, hogy 1970 óta Kafka egyetlen regénye vagy novellája sem jelent meg csehül —, az állam és ember viszonya így is gondolatilag termékeny témája a cseh Monarchia-irodalomnak. A rendeletekben, háborúban tobzódó k. und k. hatalommal szemben a személyi vagy akár a nemzeti függetlenséget garantáló ellenvélemény, ellentmondás, ellenállás magatartását emeli a művek központi értékévé.

A HABSBURGOK CSEH SZEMMEL

1982. karácsonya előtt jelent meg és pár nap alatt elfogyott Jan Galandauer és Miroslav Honzik „A Habsburg-trón sorsa” című közös munkája. A szerzők érdeklődésének központjában a Habsburgoknak a cseh és a közép-európai történelem alakulását befolyásoló szerepe áll. Mária Terézia, II. József, I. Ferenc, Ferenc József, Ferenc Ferdinánd, IV. Károly és Habsburg Ottó korának, elképzeléseinek, uralkodói stílusának, magánéletének bemutatásával

azonban mindenekelőtt arányos képet próbáltak rajzolni a legjelentősebb Habsburgokról. Rögtön az előszóban tisztáznak két szemléleti kérdést: a munka elkészítésére nem holmi fekete-sárga nosztalgia, hanem épp ellenkezőleg, „a Habsburg-legenda még mindig létező reakciós szerepének” bemutatása ösztönözte a szerzőket. Ugyanakkor elutasítják azokat a nézeteket, amelyek a monarchia fennállását még ma is a cseh nemzet történelmi katasztrófa-sorozatának tartják, és elfeledkeznek a cseh polgári nemzet 18—19. századi kialakulásának, gazdasági fejlődésének látványos és egyedül az osztrákokéval összehasonlítható eredményeiről.

A két elhatárolás közül talán csak az első éles hangsúlyai a feltűnők, a másik viszont a tárgyalás kiegyensúlyozottságát ígéri. Mint az már a fentiekből is kiderült, a monarchiával szemben mindmáig meglevő cseh fenntartások közös eredője a cseh nemzet államjogi törekvéseinek eredménytelensége, illetve tudatos visszaszorítása, megbuktatása. Galandauerék ebben a kérdésben František Palackýnak, a cseh történetírás atyamesterének osztrák államideájára hivatkoznak: a térség összes kis nemzetének érdekeit képviselő és oltalmazó monarchia — ahogy azt Palacký 1848. évi föderációs elképzelésében megfogalmazta — nem valósult meg. (Nem megy talán szentségtörés számba, ha a magunk részéről hozzáteszük, legfőképp azért, mert megvalósíthatatlan volt.) És mert a Palacký és mások által is megfogalmazott nemzeti föderatív átalakulás nem valósult meg s mert a monarchia a török veszély elmúltával korábbi történelmi szerepét elvesztette, az újat — a térség nemzetei fejlődésének felkarolását — nem tudta, nem akarta felvállalni, kérdésessé vált küldetése, létjogosultsága.

Az uralkodói portrék mindegyikében utalnak a szerzők arra, miként járult hozzá minden Habsburg a birodalom bukásához: Mária Terézia és II. József egyaránt a magyarországi viszonyoknak a birodalom többi részétől eltérő kezelésével, azaz a dualizmus későbbi alapjainak — központosító törekvéseik, hivatalnokstílusuk révén pedig az abszolútizmus — előkészítésével.

A könyv két legérdekesebb és legszínvonalasabb fejezete Ferenc Józseffel és Ferenc Ferdinánddal foglalkozik. „Mindig balszerencés voltam” — ez az élete vége felé a császár által gyakran hangoztatott mondat a címe a Ferenc József-portrénak. A szerzők pedig érzékletesen bizonyítják, szó sem volt balszerencséről, sokkal inkább az új jelenségek, tendenciák elismerésének képtelenségéről. Szerintük Ferenc József „a történelem ágense volt, nem pedig alkotója”. Az élete végén „két lábom járó ideaként tisztelt” császár — neveltetése, képességei, tehetsége révén — a kimagasló munkabírási főhivatalnok adottságaival rendelkezett, de semmi többel! Trónra kerülésének körülményei, rosszul időzített és irányított háborúskodásai, bizonytalan külpolitikája együttesen azt okozták, hogy igyekezett elkerülni minden váratlan eseményt, és az ezektől való félelem jelentette engedmények formájában jelentkező nagyobb elhatározásainak indítékát: „Rettegett saját nemzeteitől, főképpen a magyaroktól, és ez a félelem a béke gyors megkötésére ösztönözte” (tudniillik a poroszok ellen vívott 1866. évi háborúban).

A szerzők többször is idézik Ferenc József 1914 augusztusából való — szállóigévé vált — mondását: „Ha már meg kell szűnnie a monarchiának, akkor történjék az tisztességgel!” A tisztas bukás tragikus vétségének valós okai közül a könyv a birodalom korszerűsítésének elmaradását tekinti a legsúlyosabbnak. Amit a császár annak szánt, a kényszerhelyzetben elhatározott dualizmus, csak a már meglevő viszályok intézményesülését eredményezte. A kiváltképp a cseh politikusokat elkészerítő dualizmus, „a monarchia rákfeneje”, persze az adott erőviszonyok közt lehetővé tette, hogy a lehető legkisebb engedmények árán az uralkodói jogkör érintetlen maradhasson: „Ismét beigazolódtott a Habsburg-ház közmondásos hálája. 1848—1849 felségáruló rebelleihez jogot kaptak, hogy »a császárhoz örökké hűséges« horvátok, románok, szlovákok és németek felett uralkodhassanak.”

A dualizmus egyöntetűen negatív cseh értékelése alapján abból adódik, hogy a cseh történészek sokadrangú kérdésként kezelik a mindenkori állami politika legegyszerűbb kiindulópontját: az állam egységének védelmét. Vagyis esetünkben azt, hogy a Monarchia területének és a dinasztia hatalmának integritása mindvégig a legfőbb elvnek számított. Ezt az elvet

pedig az esedékessé vált átrendezés lehetséges módozatai közül 1867-ben a kiegyezés veszélyeztette legkevésbé, épp ellenkezőleg alighanem egyedül a dualizmus révén lehetett újabb fél évszázadra átmenteni.

Az elégedetlenség, tiltakozás előbb passzív rezisztenciával tüntetett, majd apró engedményekkel próbált kijutni a tétlenség zsákutcájából. A századvég nyelvrendeleteket kicsikaró, egyetemalapító, miniszteri tárcákat szerző cseh aktivitása egyre kevésbé méltányolta a csak borralalóval fizető osztrák politikát. A nemzetiségi küzdelmek a századforduló táján elárasztották a sajtót, a parlamentet, a választási gyűléseket. Ekkor született meg az agg császár utolsó, nagyobb horderejű, és az udvar törekvései szempontjából is szerencsésnek mondható engedménye — az általános választójog Lajtán túli bevezetésének engedélyezése. Galandauer szerint az újjáalakult osztrák birodalmi gyűlés ezt követően — egymást érő szláv és német obstrukcióival — még a koalíciós idők magyar parlamentjén is túltett. A császár pedig közös minisztertanácsú segítségével szinte zavartalanul irányíthatta a Monarchia hajóját a biztos pusztulás felé: Mi hát a summája a teljes egészében negatív portrénak? A naphosszat ügyintéző császár a szerzők szerint maga volt az anakronizmus: „Balszerencsésjét a személyiségének struktúrájába kódolt rossz döntések jelentették.” Ezzel kapcsolatos kételyeink elsősorban arra vonatkoznak, vajon találhatott volna-e más megoldást és módszert a *viribus unius* jegyében uralkodó császár például a nemzetiségi kérdés kezelésében, mint „az egyforma elégedetlenség jól szabályozott kereteinek fenntartását” — ahogy azt egyik miniszterelnöke megfogalmazta.

Ha lehet, az aggastyán kort megért császárnél is érdekesebb a trónörökösről rajzolt portré. Galandauer és Honzik szerint Ferenc Ferdinánd sokak által és sokszor elemzett reformterveiben kétségtelenül sok a helyes felismerés: a dualizmus, elsősorban a magyarok egyre nehezebben ellensúlyozható ereje, és a magyarok által elnyomott nemzetek, nemzetiségek közt felerősödött széthúzó erők alapjaiban veszélyeztették a birodalomnak — a trónörökös által olyannyira áhitott — egységét. Innen származik a politikájában mindvégig érvényesülő motívum: heves magyarellenessége. A szerzők idézik az 1895. évi magyar sajtóban megjelent, a személyét támadó cikkek miatt a császárhoz forduló Ferenc Ferdinánd levelét: „Tudom, hogy nem vagyok Magyarországon népszerű, és bizonyos mértékben büszke is vagyok erre, mert nem tartok igényt az ilyen nemzet tiszteletére.” Elsősorban persze azért gyűlölte ennyire a magyarokat a trónörökös — jegyzi meg a szerzők —, mert őket tartotta politikailag a leg-erősebbeknek, ugyanakkor „lényegében minden más nemzetet is megvetett”. Erre vall a trialista, föderatív elképzelésekkel való taktikázása, melynek célját jól megvilágítja II. Vilmoshoz írt levelének a könyvben is idézett cinikus hasonlata: amint az erős beton gyártása közben a nagyobb köveket össze kell zúzni, hogy a cement homogén masszává jobban összefogja azokat, s ily módon szétörhetetlen monolit darabbá válik, akképpen kell a föderatív állam részeinek egyformává és egyenértékűvé lenniük, hogy egységük felbonthatatlan legyen. Az persze egy percig sem lehet kétséges, kit és mit tekintett a trónörökös elképzelései és betontervei útjában álló legnagyobb kőnek. Abban viszont kételkednünk illik, hogy — akárcsak a javarészt a magyar motívumra épített trónörökösportré zárópoénja kedvéért is — érdemes volt-e felmelegíteni a szarajevói merénylet háttérét elemezve a magyar rendőri, biztonsági szervek bizonyíthatatlan felelőtlenségének kérdését.

A IV. Károlyról szóló fejezet ritka Habsburg-„erényt”, az erélytelenséget állítja a tárgyalás középpontjába. Habozásával, felemás intézkedéseivel Károly mind a különbke, mind pedig a nagyvonalú átalakító programmal megmenthető belső béke lehetőségét elszalasztotta. A restaurációs kísérletek pedig — az előbbinek mintegy folytatásaként — alig jelentenek több izgalmat, mint a rossz detektívregény. Aztán a magyar olvasó mégis felkapja a fejét és nem akar hinni a szemének: a Budapest felé tartó Károly hívei és Horthy alakulatai által megvívott budaörsi csatát a szerzők a cseh Moháccsal — Fehérhegygel állítják párhuzamba. Akkor a választott cseh király veszítette el fejét egy nem túl nagy jelentőségű csata közben, és engedte át a csatateret — egyszersmind a cseh történelem három évszázadát — a Habsburgoknak. Budaörsnél pedig az utolsó Habsburg idegei mondták fel a szolgálatot és emiatt rendelt el Galan-

dauerék szerint korai visszavonulást IV. Károly. A Ferenc József által óhajtott tisztas bukás tehát nem éppen méltóságteljes záróakkordokkal ért véget. A Habsburg-ház történelmének zárófejezeteit író Habsburg Ottó szereplését a könyv utolsó fejezete ennek megfelelően erőteljes kritikával taglalja.

Galandauerék Habsburg-könyve a maga kiegyensúlyozott portréival elsősorban a dinasztia nagyformátumú reformokra képtelen, merev hatalomfűtését dokumentálja meggyőzően. Minthogy az uralkodók személyére koncentrált tárgyalás során nem feltétlenül kellett kitérni azokra a kísérletekre, amelyek legtöbbször az udvar ellenében, de a monarchia érdekében, a területén élő nemzetek konstruktív egységének kialakítását, jövőjét szolgálták, illetve kívánták előmozdítani, ezek elemzésének elmaradását csak a témát tárgyaló más cseh munkák ismeretében tekinthetjük ez esetben is jellemzőnek. Jellemzőnek elsősorban olyan értelemben, hogy a cseh politikai pártok mindegyikében, szinte az utolsó hónapokig jelenlevő föderatív megoldás eszméje, Csehszlovákia létrejötte után végérvényesen, a cseh történetírás értékrendjét máig befolyásoló módon — kompromittálódott. A dinasztia nélküli közép-európai föderációs tervek — vágyálmok? — megvalósíthatatlanságáról majdan megírandó összefoglalásnak a dolga lesz, hogy tisztázza azokat az összefüggéseket, amelyek a térség nemzeteinek elhatárolódása, egymásrautaltsága és együttműködési készsége közül az első tendenciát a másik kettő rovására a döntés pillanatában olyannyira felerősítették, hogy abban a többség az egyedül üdvözítő megoldást vélte felfedezni.

ALFONS MUCHA RAJZA

Masaryk és a magyarok

Hajlamosak voltunk és még — részben — vagyunk a történelmi Magyarország felbomlásának okait szinte csupán a magyar és osztrák történészek művei, valamint a korszak vezető államférfiainak memoárjai alapján megítélni. Neves történészeink egy része azonban már a hetvenes évek óta tútekint ezen a szűk szemhatáron és az Osztrák—Magyar Monarchiával foglalkozó könyvtárnyi szakirodalmat felhasználva, nem Budapest-, vagy Bécs-centrikusan fejt ki álláspontját a Habsburg-birodalom bukásáról. Sajnos, még ezek a szerzők sem fordítanak kellő figyelmet a cseh országrészekre, a Palacký és Havlíček utáni cseh politikai és szellemi élet monarchiabeli összefüggéseire, beleértve a cseh—magyar kapcsolatokat. Holott Prága felől nézve a monarchiát, nyilvánvalóan új aspektusok tárulhatnak fel a szemlélő előtt.

Még az olyan jelentős cseh személyiség, mint Tomáš Masaryk neve is alig vetődik fel a monarchiáról szóló magyar művekben, holott nemcsak tudományos tevékenysége imponáló ebben a korszakban, hanem politikai, közéleti fellépésének is nagy visszhangja támadt a Lajtán túl. Hazai történetírásunkban kivételt képez Kovács Endre munkássága, aki történelmi arcképei között Masarykról is megrajzolja a maga portréját. Éppen az ő életrajza adott ösztönzést e tanulmány megírásához, mert Masaryk magyar kapcsolatairól, a magyar történelemtől és a magyarokról vallott nézeteiről sajnálatos módon nem esik szó Kovács Endre egyébként kitűnő arcképvázlatában.

A nagy magyar történelmi szintézis hetedik kötetében már felbukkan Masaryk neve, de csupán az európai radikalizmus századfordulós jelentkezésével összefüggésben történik említés ideológiai munkásságáról. Egyébként T. G. Masaryk „besorolását” a polgári radikálisok közé, rokonítva őt a magyar polgári radikálisokkal — vitathatónak érzem. Sokkal összetettebb egyéniség annál, semmint, hogy egyetlen társadalmi, illetve ideológiai „skatulyába” lehetne őt besorítani. Ezt — úgy látszik — a tanulmányíró is érzi, mert már a következő oldalon arra hivatkozik, hogy Masaryk szigorúan polgári liberálisnak tekintette magát.

Ki volt valójában Tomáš Garrigue Masaryk, polgári radikális, vagy liberális gondolkodó? Milyen helyet foglal el a 19. századvég gondolkodói és a 20. század első harmadának államférfiai között? Milyen utat járt be szülőfalujától, Hodonintól a Hradszinig, az egykori prágai királyi palotáig? És amire legfőképpen válaszolni szeretnék: mit mondhatunk magyarszemszemléletéről és a magyarokhoz fűződő kapcsolatairól?

*

A dél-morvaországi Hodonin volt a szülőföldje, közel a magyar és az osztrák határhoz, a cseh és a szlovák etnikum határvidékén, ahol 1850. március 7-én látta meg a napvilágot. Masaryk indulása a közép-európai kis népek etnikai érintkezési pontjainál — meghatározó jellegű volt egész életére. Maga Masaryk így vall származásáról: „Apám magyar állampolgár volt, köpcsényi születésű (község Pozsonytól délre, V. K.) és így én is magyar állampolgárnak születtem. Ugyan Hodoninban, Morvaország legdélibb részén jöttem a világra, de ez közel van a magyar határhoz. Szüleim nem beszéltek magyarul, de én gyakran pihentem a Balaton tavánál, sok kellemes órát töltöttem ott, többször átutaztam Magyarországon és a szlovák nép érdekében figyelemmel kísértem Magyarország kultúráját, politikáját, és jól beszéltem magyarul.” (T. G. Masaryk: A nemzetiségi kérdés. Bratislava, 1935, 194. l.)

Magyarországi, köpcsényi származása miatt nem egy munkájában szlováknak vallja magát. Nevezetes művében: *A világforradalomban* is szlovák érzelmeit hangsúlyozza. (287. l.) A cseh és a szlovák etnikum közt a morva—szlovák határvidéken Masaryk több egyező nyelvi

és egyéb jelenséggel találkozott, és ezek a tényezők döntően meghatározták a későbbi államférfi és köztársasági elnök véleményét a csehszlovakizmusról. Mint ismeretes: Masaryk is az egységes csehszlovák nemzet álláspontját vallotta, és eme illúziójának alapját az képezte, hogy csupán nyelvjárásbeli különbséget látott a cseh és a szlovák nyelv között.

Masaryk apja egy dél-morvaországi császári uradalom kocsisa, anyja ugyanott uraknál szakácsnőként szolgál. Habár apja a kis Tamást kovácsinasnak adta, egy véletlen folytán — egykori tanítója segítségével — mégis folytathatta tanulmányait. Másodszor is a kegyeibe fogadta a sors, amikor cseh nemzeti érzése miatt eltanácsolták őt a brünni német gimnáziumból. Ekkor is akadt befolyásos pártfogója — egyik tanítványának rendőrtanácsos apja — aki őt Bécsbe vitte, ahol azután 1872-ben leérettségizett. Kuriózumként érdemes megemlíteni, hogy földrajzból Magyarország nemzetiségi és vallási statisztikájából kellett felelnie...

A sokoldalúan tehetséges fiatalember a németen kívül megtanult franciául, angolul, oroszul és lengyelül, nagyszerűen rajzolt, és a zenében is képezte magát. Különösen irodalmi műveltsége imponáló, de figyelemmel kíséri Viktor Adlerék mozgalmát és alaposan tanulmányozza Marx főművét, *A tőkét*. A filozófia doktora (Plátónról írt műve alapján) magántanári habilitációját is Bécsben nyeri el, majd Lipcsében tölt egy esztendőt. Itt ismerkedik meg egy Amerikába kivándorolt régi hugenotta család lányával, Charlotte Garrigue-val, aki Európába látogatva, Weimarban még Lisztet hallhatta zongorázni, Masaryk — házasságuk után, 1878-ban felesége családi nevét is felvéve — 45 évig élt boldogan az amerikai nővel, akiből rövidesen egy felvilágosult cseh asszony lett, és 1905-ben belépett a szociáldemokrata pártba, tevékeny részt vállalva a nőmozgalom teendőiből. Gyermekük közül a legismertebb: János, a második világháború után a prágai fordulat évéig Csehszlovákia külügyminisztere volt.

A tudós Masaryk 1882-ben elfogadta a prágai cseh egyetem meghívását, hogy elfoglalja annak filozófiai tanszékét. Bírálva korának irracionálisát (filozófiai alaptétele: Jézus és nem Cézár), a cseh filozófiai és politikai gondolkodás nagyjai: Komenský, Palacký és Havlíček felé fordult. Majd a realizmus jegyében és a pozitívizmus eredményeképpen nemzedéktársával (Goll, Gebauer, Hostinský) együtt részt vett abban az eszmei harcban, amely egy romantikus legenda megcáfolását célozta. Masarykék tudományos alapossággal leleplezték az 1820 táján hamisított és a későbbi évtizedekben szinte nemzeti közgondolkodást kialakító ócseh epikai énekek: a Dvůr Králove-i és a Zelená Hora-i kéziratok hamis voltát. Ez a leleplezés 1886-ban Masarykék ellen hangolta a cseh nacionalista közvéleményt. Mindezzel nem törődve, Masaryk, Kramár, Kaizl és mások arra törekedtek, hogy nemzetüket korszerű európai színvonalra emeljék. Masarykról nem alaptalanul hangzottatta egy kortársi visszaemlékezés, hogy „európai kutató, cseh nemzetébresztő”. A fenti nagy hármast 1891-ben bejutott a bécsi birodalmi tanácsba. Ekkor ugyan még a német kultúrához kapcsolódó kötelékei, feltétlen monarchiahűsége, Palacký történetfilozófiájának megvallása („Ha Ausztria nem volna, ki kellene találni”) mérsékeltek Masaryk politikai magatartását, de felszólalásai a delegációkban különösen a szerb-horvát kérdésben figyelmet keltettek a személye iránt. Ennek köszönhető, hogy amikor beutazza Boszniát és Hercegovinát, Kállay Béni kémjei figyelik egész útján.

A cseh belpolitikában tapasztalható ellentétek miatt 1893-ban kivonul a bécsi birodalmi tanácsból és figyelmét néhány fontos tanulmány megírására fordítja, megalapítva Dřtinával és Kaizljal a *Naše doba* (Korunk) című folyóiratot. Művei: A cseh kérdés, a Jan Hus, a Karel Havlíček-portré valójában egy nagy szellemi híd megépítését szolgálták a huszitizmustól a századfordulóig, mert azt igyekezett bizonyítani, hogy a cseh történelem folyamatosága a humanitásban jelölhető meg, és a cseh nép a humanitás népe. Ő maga pedig ennek a humanista örökségnek a szerves folytatásán munkálkodik nemzete és Európa üdvére. Ez a masaryki koncepció természetesen ugyanúgy elfogadhatatlan és egyoldalúságot tükröz, mint nálunk annak az eszmeiségnek a meghirdetése — még a későbbiek során is — hogy a magyar történelem a független államiság megvédéséért és újravivásáért folytatott szakadatlan harcból áll.

Masaryk — ami a szocializmust illeti — valójában a Webb házaspár és Shaw szocialista nézeteihez állt közel. Ezért leginkább a fabiánusokhoz sorolható. A kilencvenes években tagja

is lett a fabianusok bécsi csoportjának. Ugyanakkor eredetiben, németül olvasta és tanulmányozta Marx és Engels műveit. A marxizmust leegyszerűsítve értelmezte, nem ismerte fel a dialektika jelentőségét, és habár elfogadta az osztályharc elméletét, a történelem kialakításában más tényezőknek is szerepet juttatott. Arra figyelmeztetett, hogy a két alapvető osztály: a burzsoázia és a proletariátus között levő középosztály nem proletarizálódik el marxi értelemben, és szerepe sokkal jelentősebb — mindkét osztály szempontjából — mint azt Marx és Engels feltételezték. Mindent összevéve azonban Masaryk megtanulta a marxizmus klasszikusaitól, hogy — mint 1899-ben írta — „a szociális kérdés nyugtalanságot és elkeseredést, s vágyakozást jelent ezrek és milliók részéről”.

*

Masaryk híre eljutott Budapestre is, ahol a magyar progresszió felfigyelt tevékenységére. „*Poligámia és monogámia*” című tanulmányát a „Nő és a Társadalom” nevű budapesti folyóirat 1908. évi júliusi és szeptemberi számai jelentették meg. Különösen nagy tekintélyt szerzett a magyar fővárosban a polgári értelmiség köreiből antialkoholista tevékenységével és az e téren folytatott tudományos, felvilágosító munkásságával. „*Ethika és alkoholizmus*” című tanulmányát Korányi Emil fordította magyarra. Az egy ív terjedelmű brosúrát Budapesten 1910-ben az Alkoholellenes Egyesületek Országos Ligájának kiadványai sorozatban jelentették meg. Felismerve az alkoholizmus általános társadalmi veszélyességét, Masaryk hangsúlyozta: „Az alkoholizmus a társadalmi és politikai egyenlőség és szabadság ellensége, az alkoholizmus a demokráciával is ellentétes..., mert az egyik oldalon megvalósul a társadalmi és politikai megkötöttség és rabszolgaság, a másikon a mindeneget leigázni vágyó kizsákmányolás.”

Masaryk magyar kiadványai jó ajánlólevelet jelentettek a cseh tudósok egy budapesti útra. A Társadalomtudományi Társaság meghívására 1910-ben érkezett Budapestre, hogy itt a Reform Klub vacsoráján közvetlen eszmecsere folytathasson a magyar radikális értelmiség egy csoportjával. Nem a politikust, az osztrák birodalmi tanács tagját hívták meg, hanem azt a tudóst, aki közreműködött a Dvůr královo-i és a Zelená hora-i kéziratok leleplezésében, kiállt a tudományos kutatás szabadsága mellett és a nacionalista-antiszemita ár ellen úszva bátran vállalta a „zsidóbérenc”-ség vádját a polnai vérvádügy revíziója érdekében írt röpiratával. A fiatal magyar radikálisok azt a prágai egyetemi tanárt köszöntötték, akinek filozófiai és szociológiai munkássága kiváltotta a magyar progresszív értelmiség tiszteletét és elismerését.

Vámbéry Rusztem visszaemlékezve Masaryk budapesti látogatására, egyik tanulmányában Masarykot a magyar Pulszky Ágostonhoz hasonlítja, aki hazánkban úgyszintén Hume, Comte és Spencer filozófiájának az ismertetésével végzett hasznos tevékenységet. Vámbéry Masaryk szociológiájáról írt tanulmányában összehasonlítja tudományos tevékenységét a századforduló Magyarországnak a Társadalomtudományi Társaság körül csoportosuló tagjaival. Véleménye szerint Somló Bódogékat ugyanaz a pozitívizmus és gazdasági materializmus jellemzett, mint a masaryki gondolkör. Vámbérytól tudhatjuk meg, hogy Masaryknak a történelmi materializmusról írt bírálata (Die philosophischen und soziologischen Grundlagen des Marxismus) hozta közel a magyar polgári radikális fiatalokat a cseh professzorhoz. „Tőle tanultuk meg — írja Vámbéry — hogyan lehet Marxon át Marx fölé emelkedni. Abban az örök küzdelemben, amely az anyag és a gondolat között folyik, Masaryk a gondolat mellé állt... és az egyénnek, mint a gondolat kifejezőjének méltó helyet helyet a társadalomban.”

Vámbéry bármennyire is túlértékeli — Marx rovására — Masaryk tudományos munkásságának jelentőségét, különösen szociológiai tevékenységét, azért ő is megállapítja, hogy Masaryk a szociológia művelői közt nem szerepel mint „rendszeralapító”. Elemzését végül is az az érdekes összehasonlítással zárja, hogy miként Mazzini és Kossuth mindketten a nemzeti eszme európai méretű képviselői — történelmi hivatásuk betetőzését az Egyesült Európai Államokban és a Dunai Konföderációban — tehát nemzetközi (ma így mondhatnánk: szupranacionalista, V. K.) megoldásokban — találták meg. Masaryk is azt vallotta, hogy „az általános

föderalizmus az emberiségnek egyetlen értelmes célja.” (Vámbéry Rusztem: Masaryk szociológiája. Masaryk G. T. élete, működése és hatása. Bratislava, 1930, 59—64. l.)

Vámbéryn kívül Jászi, Károlyi és mások is foglalkoztak — igaz csak utalásszerűen — Masaryk és a korabeli magyar progresszió kapcsolataival, sőt Lukács György is figyelmet szentelt a személyének. Ezekben az utalásokban a cseh és a magyar társadalom közötti összehasonlítás alapján azt a végkövetkeztetést olvashatjuk, hogy Masarykék mögött ott állt az erős gazdasági és politikai pozíciókban levő cseh polgárság, valamint polgári értelmiség, akik magukévá tették az ifjúcsehek nemzeti törekvéseit. Míg Magyarországon Jászi Oszkár és csoportja a magyar polgárság gyengesége következtében nem támaszkodhatott ilyen társadalmi bázisra. Politikai erővé a függetlenségi párt balszárnya, a Károlyi-párt is csak egy vesztes háború után válhatott. Maga Károlyi írja önkritikusan visszaemlékezésében, hogy nekik nem volt meg az a politikai vonaluk és éleslátásuk, amely Masarykot a háború kitörése után külföldre vezette és a cseh nemzeti ellenállás vezetőjévé tette.

Masaryk budapesti útját megelőzően már évek óta kapcsolatot tartott a fiatal szlovák értelmiség Prágában tanuló csoportjával. A szlovák egyetemisták részletesen tájékoztatták őt a magyarországi helyzetről és népük problémáiról. Masarykot szellemi vezérüknek tekintették, megalapították a *Hlas* (Hang) című folyóiratukat, s e lap köré tömörülve, később jelentős szerepet játszanak a cseh—szlovák egység létrehozásában. Ők is meghívják maguk közé a cseh professzort, aki a Budapesten, 1911-ben megtartott előadásában a cseh—szlovák kölcsönösséget hirdette.

A huszadik század elején Masaryk nagypolitikai koncepciójában — a Palacký-hagyaték szellemében — egy olyan demokratikus alapokra helyezett monarchia szerepel, ahol a többségi szláv népeknek — és elsősorban a cseheknek — kell megszerezniük az irányítást. Ennek érdekében igyekszik Masaryk befolyásolni a bécsi külpolitikát. Terveiben úgy kívánná megerősíteni a monarchia nemzetközi pozícióit, hogy a császári Németország és a cári Oroszország felől fenyegető nyomást egy erőteljes angol orientációval ellensúlyozná. Szándéka ekkor teljesen megegyezik az angol nagytőke érdekeivel és a brit külpolitika törekvéseivel. A Foreign Office és vezető angol publicisták Masaryk személyét alkalmasnak látják e tervek megvalósítására. Wickham Steed és Seton Watson (írói neve Scotus Viator) angol újságírók és az amerikai Charles Crane (Wilson személyes ismerőse!) nyitják meg Masaryk előtt a kaput az angol és amerikai lapokhoz, egyesületekhez, sőt a kormányzathoz is.

A monarchián belüli és egyben nemzetközi kapcsolatait is megerősíti, hogy 1907-ben Masaryk fellép a választásokon, s Drtinával együtt győzelmet aratva a cseh realizmus programjával, ismét tagja lehet a bécsi parlamentnek. Neve a zágrábi és a bécsi perekkel a nemzetközi érdeklődés előterébe kerül. Mindkét ügynek akadt magyar vonatkozása is. Zágráiban 1909-ben hazaárulással vádoltak 53 horvát értelmiségit és parasztot. Kiderült, hogy magyar ágensek okiratokat hamisítottak a terhükre. A kivégzés veszélye fenyegette őket. Korábbi jó délszláv kapcsolataira való tekintettel kérték Masarykot, menjen el Zágrába. Nem térhetett ki a felkérés elől, leutazott, jelen volt a pernél, és jelentése alapján a birodalmi tanács megsemmisítette az ítéletet. A másik botrány a Friedjung-ügy volt. Ez a neves osztrák történész hamis okmányokat hozott nyilvánosságra, amellyel az Ausztria-ellenes szerb üzemleket akarta bizonyítani. Csakhamar kiderült, hogy az okmányok hamisak. Supilo horvát képviselő elárulta Masaryknak, hogy a hamisítás mögött Aerenthal külügyminiszter és Forgách követ ügynökei állnak. Masaryk bebizonyította a hamisítást. E két ügyben játszott pozitív szerepével Masaryk rendkívül nagy tekintélyt szerzett a délszláv politikai körökben, akik az első világháború és a Párizs környéki békek időszakában az új állam, Csehszlovákia számára előnyösen viszonyozták ezt az „igazság bajnokának”.

A világháború kitörése előtt — hangsúlyoznunk kell — Masaryk koncepciójában fel sem merült az Ausztriától való elszakadás gondolata. Sőt: nemcsak külpolitikailag, hanem belpolitikai téren is a monarchia megszilárdítását óhajtotta. Híve volt az Angliával és Franciaországgal kiépítendő együttműködésnek és a birodalom demokratikus átalakításának. Polgári

reformokat kívánt. A háború kitörése után, mielőtt emigrált, szükségesnek tartotta, hogy még egy kísérletet tegyen az osztrák hivatalos köröknél a cseh autonómia kiharcolása érdekében. Miután meggyőződött arról, hogy a háborús „győzelmektől” megköttyösödött bécsi szoldateszkától semmi jót nem várhat népe számára, csak akkor szánta el magát a „pereat Austria et fiat justitia!” (pusztuljon Ausztria és győzzön az igazság) kimondására.

Seton Watson írja a kettőjük között létrejött sorsdöntő találkozásról: „Az a program, amelyet Masaryk egy rotterdami szállodában fejtett ki előttem egy titkos megbeszélésen, 1914 októberében, 1918 októberében csaknem az utolsó szaváig megvalósult...” Ugyancsak ez a skót publicista állapítja meg Masarykról, hogy „nincs még egy hasonló felelősségű államférfi Európában, aki olyan széleskörűen és világosan meghatározta az általános politikát, nemcsak a csehet, hanem az európai is”.

Tehát Masaryk 1914 őszén már kész tervekkel utazott ki Hollandiába, amelyek lényege: Ausztria—Magyarország szétzúzása és Közép-Európa átalakítása. Seton Watson juttatta el emlékiratát a szövetséges kormányok londoni külképviselőéhez és ezzel megindult a cseh emigráció gépezete. Régi és új barátait mozgósítva, Masaryk Olaszországba utazott és folytatott fontos tárgyalásokat, majd Genfben ment. Nyugat-európai utazásait az osztrák konzul tudtával, legálisan, szabályos útlevelel tette meg. Szinte hihetetlenül hangzik, hogy a Habsburg-birodalom parlamentjének egyik képviselője a hatóságok tudtával utazgat az európai államokban, szövi a szálakat az ellenséges diplomáciával a monarchia feloszlatásáról, és a korabeli osztrák kémszolgálat és elhárítás erről mit sem tudott!

Masaryk emlékirata — amely alapját képezte a Csehszlovákia létrehozásáért folytatott harcnak — koncepciójában egyesítette az államjogi, a történelmi és a természetjogi elveket, vagyis nem tartotta magát a Cseh Királyság történelmi határaihoz. A „természetjog” alapján Észak-Magyarországot — Szlovákiát — is hozzá kívánta csatolni az új államalakulathoz. A cseh emigráció későbbi terveiben is ragaszkodtak az ún. Szlovákia Csehországhoz csatolásához és a háború végén — Masaryk amerikai tárgyalásainak eredményeképpen — bejelentette igényét Kárpátaljára is.

A négy háborús évet Masaryk — különböző anyagi források (főleg amerikai csehek és szlovákok adakozásai, előadáshonoráriumok stb.) felhasználásával — Európa, Ázsia, Amerika egyes városaiban élte végig. 1914 decemberétől 1915 januárjáig Rómában, utána szeptemberig Genfben, 1915 szeptembere és 1917 májusa között Párizsban és Londonban, majd 1917 májusa és 1918. április 1. között Péterváron, Moszkvában, Kijevben és Vladivosztokban járt; 1918. április 6—20. között a Távol-Keleten, Tokióban, míg végül 1918. április 20. és november 20. között Washingtonban tartózkodott. Az amerikai fővárosból 1918 decemberében érkezett haza, tehát már a Csehszlovák Köztársaság megalakulása után. A cseh államférfi ezt a hatalmas és fárasztó útprogramját — amely tele volt izgalmas tárgyalásokkal, fontos diplomáciai-politikai megbeszélésekkel, propaganda-előadásokkal — 64 és 68 közötti esztendeiben csinálta végig. A legközelebbi munkatársa Beneš lett, aki fiatalos hévvel és rendkívüli szívóssággal vetette bele magát a munkába. A szervezéstől a konspirációig nem ismert fáradtságot és nem válogatott az eszközökben sem. Párizs jutott Benešnek, ahol a triumvirátus harmadik tagjával, a szlovák Milan Rastislav Štefaníkkal dolgozott együtt. Masarykék fáradhatatlan tevékenységének kellő nyomatékot adott a főleg cseh hadifoglyokból szervezett, a háború végén mintegy 90 ezer főre becsült oroszországi légió, amelynek ellenforradalmi fellépését az antanthatalmak örömmel üdvözölték. Ez a légió már 1917. március 20-án kikiáltotta az önálló Csehszlovákiát és a párizsi Cseh Nemzeti Tanácsot fogadta el ideiglenes kormányának.

Masaryk — akit politikai híre még a világháború előtt megelőzött a nyugati országokban — az antánthatalmak vezető államférfiainak sok fontos kérdésben képes volt befolyásolni. Jászi Oszkár — akinek nézetei a kis nemzetek problémáinak megoldásáról sok tekintetben eltértek Masarykétól — hitelt érdemlően állapította meg, hogy „Wilson elnök politikájára, ezen politika irányelveire, sőt részleteire talán senkinek sem volt akkora befolyása, mint Masaryk elnök-

nek.” (Jászi Oszkár: Masaryk elnök tanításai. Masaryk G. T. élete, működése és hatása. Bratislava, 1930, 76. l.)

Az első világháborúban kialakított koncepcióját a legkiérleltebben és a legátfogóbban „Az új Európa” című művében olvashatjuk. (Nová Europa. Stanovisko slovanské. Praha, 1920.) Írásának egy része először az oroszországi *Československý dělník* című lapban jelent meg folytatásokban 1918. április 16-tól, majd 1918 októberében angol és francia nyelvű kiadvány készült belőle. Okfejtésének egyik vezérfonala, hogy igazolja a kisállamok létjogosultságát, illetve új kisállamok megalapításának szükségességét. Úgy vélekedett, hogy a kis nemzetekre a fővesélyt a német imperializmus, a pángermanizmus jelenti. Közép- és Kelet-Európában pedig e kis nemzeteknek az Osztrák—Magyar Monarchia és az európai Törökország áll útjukban, amelyek befolyásolható szövetségesei Németországnak. Ezért kell felszámolni e soknemzetiségű államalakulatokat.

Véleménye szerint a nemzeti államok kialakításánál relatív igazságosságra kell törekedni, ami annak az elvnek az érvényesítését jelenti, hogy minél kevesebb legyen a kisebbség létszáma, de ugyanakkor biztosítani kell számukra a polgári (ma úgy mondhatnánk: emberi, V. K.) jogokat. Figyelemreméltó Masaryknak az az elgondolása, hogy a határok megállapítása egyes esetekben csak ideiglenes és átmeneti rendszabály lesz. Ha a népek „megnyugodtak”, akkor majd izgalom nélkül és objektív megfontolások alapján lehet megvalósítani a néprajzi és kisebbségi határok kiigazítását. Szerinte egyébként az új Európában olyan szabad kisebbségek lesznek, amelyek nagy szerepet fognak játszani Európa megszervezésében, s feladatuk lesz az „igazi nemzetköziség” kifejlődését szorgalmazni.

Masaryk *Az új Európában* ellene volt a kisebbségi kérdés áttelepítés útján történő megoldásának. A legközvetlenebb munkatársa, Beneš viszont egy negyedszázad múltán — mint ismeretes — éppen ellenkezőleg járt el, amikor nemcsak a német kisebbség millióit telepítette ki az országból, hanem így szerette volna megoldani a magyar kérdést is.

Az első világháború után a békeszerződések rendelkezései alapján, valamint a Népszövetség gyakorlatában megvalósult az a Masaryk által felvetett követelmény, hogy *a kisebbségi kérdést ne tekintsék belügynek*. Létrehozták a Masaryk követelte döntőbírótságot, a nagyhatalmak a békeszerződésekbe foglalták a kisebbségek védelmére vonatkozó rendelkezéseket, valamint kis szövetségeseikkel kisebbségvédelmi szerződéseket kötöttek. Így például Ausztria és Csehszlovákia, Németország és Lengyelország, Csehszlovákia és Lengyelország. Minden úgy festett, hogy tökéletes a kisebbségvédelem nemzetközi garanciája. A valóságban azonban kiderült, hogy a kisebbségi sérelmek nem oldódtak meg, a nemzetközi fórumok sem voltak képesek a problémák békés rendezésére, és a fasizmus előtörésével egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a náci Németország csak eszközként használta fel a kisebbségi sérelmeket egész Európát leigázó tervei érdekében. Szövetségesei nem különbül jártak el. Erre éppen a legjellemzőbb példa a Csehszlovákia elleni müncheni politika.

Masaryk olyan új Európát képzelt el, ahol „mindenki szeretheti saját nemzetét anélkül, hogy másokat gyűlölné...” Saját nemzetét pedig arra figyelmeztette, hogy „...egy nemzet műveltségén sem épülhet fel semmiféle hazugság”. Masaryknak a háború utolsó évében fogant új Európájáról azonban meg kell állapítanunk, hogy a két világháború közti Európában ezek a magasztos elvek és célkitűzések nem váltak valóra. Az első világháború végén, majd a párizsi béketárgyalásokon Masaryk és Beneš hathatós közreműködésével olyan imperialista békék születtek, amelyek a Habsburg-birodalom romjain ugyancsak soknemzetiségű államokat segítettek életre hívni. Az úgynevezett utódállamok: Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia politikai elitje — Masaryk csoportját is beleértve — önző és nacionalista politikájukkal arra törekedtek, hogy a békeszerződésekben nekik juttatott területeket megtarthassák, miközben a politikai és a kulturális elnyomás különböző eszközeit alkalmazták nemzetiségeikkel szemben, beleértve a több mint három és fél milliónyi magyarságot.

*

Amikor a tudós és államférfi Masaryk négy és fél éves külföldön folytatott sikeres munkássága után 1918 decemberében visszatér hazájába, diadalmasan vonulhat be a prágai várba, mint Közép-Európa új államának, a Csehszlovák Köztársaságnak az elnöke. Közé két évtizedig töltötte be ezt a magas tisztséget, és államvezetésével kapcsolatban a leggyakrabban emlegetett két eszme a humanizmus és a demokrácia voltak. Nem kétséges, hogy olyan kiemelkedő egyéniség, mint Masaryk, rányomta a bélyegét országára. A masaryki humanizmus és demokrácia áthatotta a köztársaság minden népét és társadalmi osztályát. Eszméi mégsem érvényesülhettek maradéktalanul, aminek legfőbb okát abban lelhetjük, hogy a kiépült és centralizált csehszlovák államapparátus és társadalmi-politikai struktúra sokkal inkább a beneši elképzelések, azaz a cseh nagy- és középpolgárság hatalma alapján jött létre. Mindehhez hozzájárult, hogy élete utolsó éveiben az agg államférfi mindinkább elszigetelődött a külvilágtól.

Végig tekintve Masaryk elnök országglásán, elsősorban azt kívánjuk vizsgálni: hogyan érvényesítette nemzetiségi politikáját a magyarokkal szemben. Ennek a gyakorlati tevékenységnek a felvázolásához azonban mindenképp ismernünk kell Masaryk magyarság szemléletét.

Masaryknak a magyar történelemtől és Magyarország szerepéről vallott felfogása nem a tudósé, hanem a politikusé. A háború évei alatt és a békekötést követően cikkeiben, tanulmányaiban és más megnyilatkozásaiban a magyar kérdést kizárólag a csehszlovák államalapítás szemszögéből ítélte meg. Csehszlovákiáról kijelentette, hogy az „a régi cseh (nagy-morva) állam felújítása; eredetileg a csehek és a szlovákok egységet alkottak, de a magyarok Pannónia meghódításával a szlovákokat uralmuk alá hajtották. A cseh és a szlovák nép egy nép és egy nyelvük van.” (T. G. Masaryk: A nemzetiségi kérdés. Bratislava, 1935. 138. l.) Főleg *Az új Európa* című munkájában foglalkozik részletesebben a magyar történelem cseh és szlovák vonatkozásaival. A csehszlovák állam jelentőségét méltatva, kiemeli Csehország és Szlovákia központi fekvését Európa közepén, amellyel gátat vet a pángermán imperializmusnak. Történelmi visszapillantásában 1526-ig nyúl vissza, „amikor Csehország personálunióba lépett Ausztriával és Magyarországgal”. Erről az időszakról sajátos módon úgy vélekedik, hogy „tulajdonképpen csak Szlovákia maradt szabad és így ő szerepelt az unióban”. A történelmi Magyarországnak török alóli felszabadulására — Masaryk szerint — „csak Csehország és Ausztria együttes erőfeszítésével” kerülhetett sor.

A magyar 48-cal és Magyarország újkori szerepével kapcsolatban így vélekedik: „Mind a mai napig a magyarok az 1848-i politikai forradalomból és különösen Kossuth nevéből élnek; és mégis már akkor is elnyomták a magyarok az ország más népeit.” Majd Cavourt idézi, aki szerint „a magyarok küzdenek a saját szabadságukért, de nem engedik érvényesülni a más szabadságát”.

Amikor Masaryk a fenti formában és korlátokkal ismeri csak el a magyarság szabadság szerzetétét, ugyanakkor „igen arisztokratikus nép”-nek jelenti ki a magyart — nagyszámú nemeseire való tekintettel, és a dualizmus alatti kormányzati rendszert „oligarchikus abszolutizmus”-nak mondja. Sommásan elmarasztalva a kiegyezés korának Magyarországot, nem veszi figyelembe, hogy Eötvös és Deák nemzedéke lerakta — és bizonyos mértékben az egész monarchiában előmozdította a parlamentáris rendszer alapjait. Masaryk elfogultsága a magyar uralkodó osztályokkal és a dualista Magyarországgal szemben olyan fokú volt, hogy nem méltatta figyelemre azt a liberális államrendszert, amelynek törvényesen és intézményesen rögzített uralkodó eszméje modernizálta a hatalmi apparátust Magyarországon. Masaryk későbbi nyugat-európai szövetségesei akkor még úgy vélekedtek Magyarországról, hogy Európa ennek az országnak a keleti határainál végződik.

Az is tény viszont, hogy a dualista korszak későbbi évtizedeiben, a századforduló táján, Magyarországon az „egységes magyar politikai nemzet” fikciója, a magyar nemzeti hegemonia, nagymértékben csorbította a liberalizmust és fékezte az Ausztriával szembeni függetlenségi törekvéseket. Mindebből a magyar belpolitikában a néptömegek politikai követeléseivel, főleg a választójoggal szembeni határozott fellépés, a nemzetiségek politikai és kulturális igényeinek a semmibevétele következett. Masaryk politikai fellépése idején már ezzel a Magyarországgal

találkozott. Ezért természetes, hogy miközben az uralkodó nemzet nacionalizmusa nagyra növelte a nemzetiségek nacionalizmusát, Masaryk a szlovák és más nemzetiségek politikai csoportjait támogatta a magyar kormányzat elleni harcukban. Majd a háború éveiben az ántánt-hatalmak politikusai elé tárta a magyarországi nemzetiségi elnyomás tényeit. „Ezt a veszedelmet — írja a háború utáni években Masaryk — felismerték a franciák, angolok és amerikaiak, és őszintén bevallom, külföldi munkámnak nagy részét az tette, hogy ezt a kérdést az entente népeivel megértessem. Nagy részem van ennek a politikának a megbélyegzésében. Ez azonban nemcsak emberi jogom, hanem emberi kötelességem is volt.” (T. G. Masaryk: A nemzetiségi kérdés. Bratislava, 1935, 19—21. l.)

A politikai, diplomáciai csatákban teljes győzelmet aratott Masaryk éppen akkor tért haza Prágába és látott hozzá államfői teendőihez, amikor az egykori eszmetársait is magában foglaló magyar polgári demokratikus rendszer súlyos válságát élte. Károlyi, Jászi és társai azonban nem csupán a wilsonizmusban csalódtak, hanem a tegnapi elvbarát Masarykban is, aki semmiféle erkölcsi vagy politikai segítséget nem nyújtott a súlyos bel- és külpolitikai bajokkal küzdő Károlyi-rezsimnek. Amikor 1919 tavaszán kikiáltották a Magyar Tanácsköztársaságot, Masaryk a forradalmasodó cseh munkásságra való tekintettel április 3-án nyilvánosan biztosította a szociáldemokrata vezetőket, hogy szó sem lehet a magyar proletárhatalom elleni intervencióban való részvételtől. Viszont közben a prágai hadügyminisztérium antant tiszték irányításával titokban a támadás előkészítésén dolgozott. A cseh polgári sajtó pedig a magyar fegyveres támadásokról szóló koholmányokkal befolyásolta a közvéleményt az intervenció érdekében. Ismeretes, hogy erre az intervencióra csakhamar sor került, és jellemző a cseh burzsoázia étvágyára, hogy Salgótarjánon kívül Vác és Miskolc Csehszlovákiához történő elcsatolását is tervezte.

A trianoni békeszerződés megkötése utáni időszakban — a fentiek ellenére — mégis csak Masaryk volt az, aki békülékeny hangnemet igyekezett megütni Magyarország és a Csehszlovákiához csatolt magyar kisebbség felé. „Nemcsak megértem a magyarokat — jelentette ki — hanem együtt is érzek velük. Teljesen érthető, hogy fáj — igen, ismétlem, hogy fáj nekik — hogy történelmi nevezetességgé ezeréves hazájuk összeomlott. Ezen azonban nem lehet változtatni. A magyaroknak bele kell nyugodniuk. A mai helyzethez alkalmazkodniok, ha ebben az államban akarnak élni. (T. G. Masaryk: A nemzetiségi kérdés. Id. m. 195. l.)

Masaryk úgy vélte, ha a magyarok elvetik a régi, szentistváni állameszmét és elfogadják a status quot, akkor könnyen kiegyezhet velük. Jól ismerve a régi monarchia gazdasági egységét, azonban elismerte: „az ezeréves együttélés nyomait sem lehet egyszerűen eltörölni.” (Uo. 193. l.)

Reálpolitikai megfontolásokból még az ellenforradalmi Magyarországgal is megkísérelt kompromisszumra jutni. Ez a körülmény tette lehetővé, hogy a Teleki-kormány már 1921 márciusában tárgyalásokat kezdhessen a két ország közti viszony realizálásáról az ausztriai Bruckban. Majd ezt követően Bánffy külügyminiszter 1921 májusában Marienbadban folytathatta a tárgyalásokat kollégájával, Benešsel. Bánffy Miklósnak a Ráday Gyűjteményben őrzött visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a magyar külügyminiszter az etnográfiai határok kiigazításáról is tárgyalt Benešsel. Az előzetesnek minősített tárgyalásokon — Bánffy szerint — már jelentős határkorrekciókra volt hajlandó a csehszlovák fél, amit Tahy Lajos prágai magyar követ elsősorban Masaryk elnök megegyezési készségének tudhatott be. Telekit a miniszterelnöki székben követő Bethlen István örömmel vette tudomásul Bánffy közléseit, de nemzetközi jogi szempontból problémának érezte, ha Magyarország önként lemond bizonyos területekről, amelyeket Trianonban elszakítottak az országtól. Végül is különböző külpolitikai események — pl. IV. Károly visszatérési kísérlete — sem tették lehetővé a biztatónak indult csehszlovák—magyar tárgyalások folytatását.

Maradván a stratégiai minősített államhatárok Csehszlovákia és Magyarország között, Masaryk a rendszer belső demokratizmusának előnyeit helyezte előtérbe és tárta — mint biztató perspektívát — a magyar kisebbség elé. Szerinte a magyar kisebbség kulturálisan nyert

a „prevrat”-tal, az államfordulattal. Szerinte ugyanis a kisebbségi helyzet „nagyobb aktivitásra vezet és a más környezetben a más kultúrával való érintkezés az életet gazdagabbá teszi.” Feltevésének megerősítését látja MórícZ Zsigmond nyilatkozatában, aki a köztársaságban tett látogatása után azt írta, hogy Csehszlovákiában „újarcú magyarokat talált: szociálisan és kultúrában európai magyarokat”. (T. G. Masaryk: A nemzetiségi kérdés, id. m. 190. l.)

A nemzetiségi kérdéstről vallott koncepciójában a legidőtállóbb és manapság is aktuális intelemként ható megállapítása: „A többségben levő népnek a feladata olyan államban, hol nemzeti kisebbségek vannak, a kisebbségek helyzetét magával a többséggel szemben és annak helyzetét az államban megértéssel rendezni. Nem szabad várni, hogy mit akarnak a kisebbségek, mit követelnek, mit kívánnak. Az engedményeket nem szabad aszerint megszabni, hogy milyen hangosan követeli a kisebbség az előnyöket.” Majd annak érdekében, hogy Csehszlovákiában kialakulhasson a nemzetiségi kérdés rendezésének példamutató európai modellje, ezt javasolja: „Alaposabban kellene tanulmányoznunk, hogy miképpen oldották meg a nemzetiségi kérdést máshol, mint például Svájcban, Belgiumban stb.” Abban reménykedik, hogy „idővel sikerülni fog a nemzetiségi kérdés rendezésének sajátos csehszlovák módját megteremteni”.

Fentiekben csak nagyon szemelvényesen ismertettem Masaryknak a nemzetiségi kérdéstről vallott nézeteit. Minderről bőven és sokszor volt alkalma nyilatkozni. Magyar küldöttségek, külföldi személyiségek prágai elnöki audienciái, valamint az államelnök 1921-ben és 1930-ban tett szlovákiai és kárpátaljai látogatásai során került sor ezekre a megnyilatkozásokra. Nem lehet elvitatni azok demokratikus, humanista tartalmát, de azt is látnunk kell, hogy az államelnök Masaryk jól megfontolt taktikai okokból igyekezett leszerelni magasztos megfogalmazásaival a sokszor ellenzéki és kritikai hangot is megütő nemzetiségi képviselőket.

A humanizmus és a demokrácia azonban soha sem volt taktikai kérdés Masaryk gyakorlati politikájában. Mint ahogy azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a nemzetiségi kérdést illetően nem csupán magasztos elveket hangoztatott, hanem a közép- és délkelet-európai régióban egyedülálló tettekre is hajlandónak mutatkozott. Ennek legszebb példája a csehszlovákiai magyar tudományos és művészeti társaság — közismert néven: Masaryk Akadémia — megalapítása, amelynek története és jelentősége külön fejezetbe kívánkozik.

*

Ennek az országos jelentőségű eseménynek az előzményei visszanyúlnak a sarlós fiatalok küldöttségének elnöki audienciájához. Balogh Edgár írja le a *Hétpróba* című önéletrajzában, hogy miután Scherer Lajos tanárt, a losonci Vigh-nyomdában készült *Mi Lapunk* című baloldali diáklap szerkesztőjét állásából felfüggesztették, a sarlósok elhatározták: a köztársasági elnökhöz fordulnak panaszaiikkal, hiszen a losonci magyar gimnázium tanárának az üldözése a sarlósok lapjának a létét fenyegette. Balogh Edgárék — túl a Scherer-ügyön — az alkalmat arra is felhasználták, hogy elmondják véleményüket a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és kifejtsek nézeteiket a jövő feladatairól.

A köztársaság elnöke 1930. január 17-én délelőtt fogadta a Sarló delegációját. Balogh Edgár két diáktársával együtt jelent meg a prágai várban. Az elnök úgy fogadta őket, mint az egész magyarság ügyének képviselőit. A Scherer-memorandum átnyújtása után Balogh Edgár felolvasta szlovák nyelvű köszöntőjét, amelyben kifejtette a köztársaság első emberének, hogy az ő nemzedékének alkotó tevékenysége után valami újnak kell következnie, ami feloldja a jelen egyre kinzóbb gazdasági és társadalmi ellentmondásait. Tolmácsolta a magyar fiatalok elvi álláspontját a teljes nemzeti-nemzetiségi egyenjogúság érvényesítésének szükségességéről, és tájékoztatta az elnököt arról, hogy terve vettek egy kisebbségi szociográfiai felmérést a magyar lakosság népi erejének pontos feltérképezése érdekében, valamint tudományos téren egy kisebbségi akadémia felállítását is, és egy Kelet-Európai Intézet megszervezését, „amely nem parcellázható szét országhatárok szerint”.

Az elnök meghallgatva Balogh Edgár előadását, először németül szólt hozzájuk: „Ja, ja,

es war schön dieses Magyarország, aber Sie haben recht, wenn Sie jetzt, Ihre Lebensform neu aufzubauen getrachten...” (Igen, igen, szép volt ez a Magyarország, de önöknek igazuk van, amikor most egy új életforma felépítésére törekszenek...) Majd arra bátorította őket, hogy a magyar fiatalság csak törjön előre a hazai egyetemeken és az új keretek között is juttassa diadalra a maga kulturális haladását, a magyar nép tudományos szolgálatát.

Előkerül a Scherer-ügy, ajándékot adnak át, a *Vetés* négy, az *Új Szó* nyolc számát és a *Mi Lapunk* pirosba kötött 1929-es évfolyamát. „Igen, ez a losonci tanár lapja” — mondja az elnök, majd egy váratlan kérdést tesz fel, miközben elveszi kis noteszét és aranyceruzáját: „Más hibát nem észleltek, csak az elbocsátást?”

A kérdésen felbátorodva, sorolták a sérelmeket: a Slovenská Liga erőszakos szlovákosító politikáját, a szintizta magyar Csallóközbe és általában a magyar etnikumba erőszakolt cseh legionárius és szlovák településeket, az állampolgárságuktól megfosztott ezrek sorsát, a nemzetiségiek elleni uszítást stb. Háromnegyed óra elteltével felemelkedik a kis delegáció és kifelé menet Boross Zoltán még megkérdezi Masaryktól: mit üzen a kisebbségi magyar ifjúságnak? Az elnök felkapja az asztalról a magyar lapokat, majd búcsúzóul csak ennyit mond: „Én soha nem leszek Önök, magyarok ellen!”

Így ért véget Balogh Edgárék kihallgatása a Csehszlovák Köztársaság elnökénél. Az üzenet és az elnöki intézkedés, amelynek következtében Scherer Lajos visszakapta állását (és Masaryk magánpénztárából 3 ezer koronát!), a sarlóskok nagy erkölcsi-politikai sikerét jelentette. A látogatásról Boross Zoltán írt nagy cikket a pozsonyi Híradó 1930. február 1-i számában és beszámolva a történetekről, szót emelt a Slovenská Liga elnemzetlenítési törekvései ellen is, reflektálva a liga lapjának, a Slovenská Politika című napilapnak a magyar sarlóskok elleni sovínizta támadására. A látogatás híre Magyarországra is eljutott. A hírhedt jobboldali publicista, Milotay István cikke a Magyarország hasábjain Balogh Edgár sikeres elnöki látogatásáról ezzel a jellemző és a tényeket meghamisító címmel jelent meg: „Masaryk segíti a bolsevista felvidéki Sarlóskokat”. (1931. szept. 6.)

Alig fél évvel a hradszníi fogadás után Masaryk köztársasági elnök és kísérete meglátogatta Közép- és Dél-Szlovákiát. Szeptember 12-én felkereste Alsósztrégován Madách Imre sírját és nem várt gesztussal koszorút helyezett el rajta, szalagján a következő felirattal: „Az ember tragédiája szerzőjének T. G. Masaryk.” A meglepetés csak fokozódott, amikor az elnök szép magyar nyelvű beszédben méltatta Madáchot és nagy művét. Másnap Losoncon Kövy Árpád református lelkésznek, a magyar kulturális egyesületek szónokának beszéde után olyan kijelentést tett Masaryk, amivel valósággal lázba hozta a magyar közvéleményt. Az elnök magyarul válaszolt a 18 tagú kulturális delegációnak és — többek között — a következőket mondotta: „Hogy a kultúra iránt érzett őszinte tiszteletemet tettekkkel is bizonyítsam, elhatároztam, hogy a nyolcvanadik születésnapom alkalmából létesített alapból egy magyar tudományos, irodalmi és képzőművészeti társulat céljaira megfelelő összeget juttatok.”

Kijelentése még a közvetlen környezetét is meglepte. A cseh, szlovák és magyar sajtó — a kormánypárti éppúgy, mint az ellenzéki orgánumok — mind nagy elismeréssel számoltak be az elnök bejelentéséről. Csupán egyetlen disszonáns hang, a szélsőségesen nacionalista Hlinka-párti *Slovák* jegyezte meg keserű féltékenységgel: „Masaryk elnök a magyaroknak tudományos és művészeti akadémiát alapít, mely még a szlovákoknak sincs.”

A Masaryk Akadémia létrehozását az az egymillió koronás ajándék tette lehetővé, amelyet az elnök 1931. január végén a húszmillió jubileumi ajándékból, 80. születésnapja alkalmából a csehszlovákiai magyar kisebbségnek kulturális célokra juttatott. Az elnöki alapítvány híre az egész magyar kisebbség körében örömteli visszhangra talált. Írók, tudományos dolgozók, művészek és diákok annak a reményüknek adtak kifejezést, hogy az alapítvány felhasználása és gyümölcsöztetése szigorúan objektív módon, a pártpolitikai érdekek kikapcsolásával történik. A Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Képzőművészeti Társaság — közkeletű néven: Masaryk Akadémia — a pozsonyi Prímáspalota tükörtermében 1931. november 8-án ünnepélyes külsőségek között alakult meg. A társaság történetét elsősorban Po-

pély Gyula kitűnő könyvéből ismerjük. (A Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Képzőművészeti Társaság. Bratislava, 1973.) Mi is főleg ennek alapján számolunk be erről a fontos kultúrtörténeti epizódról.

A díszközgyűlést dr. Orbán Gábor tanár, a társaság elnöke nyitotta meg. Székfoglaló beszédét követően Ivan Dérer iskolaügyi miniszter emelkedett szólásra, és magyar nyelvű beszédében méltatta a társaság megalakulásának jelentőségét „úgy az itteni magyarság, mint a Csehszlovák Köztársaság szempontjából”.

Az ünnepi közgyűlésre ugyan a Masaryk Akadémia előkészítő bizottsága több magyarországi kulturális intézményt és személyiséget meghívott, de senki nem jött el. Egyesek azonban — mint a Kisfaludy Társaság, a Magyar Írók Egyesülete, a Magyar Nyelvőr szerkesztősége, a szegedi egyetem rektora, valamint a losonci emigrációjából nemrég hazatért Simándy Pál író — táviratban köszöntötték az alakuló közgyűlést. A cseh és szlovák intézmények közül a Cseh Tudományos és Művészeti Akadémia, a pozsonyi Komenský Egyetem, a Šafárik Társaság stb. küldtek üdvözetet.

Az Akadémia tevékenységéről, feladatairól, a különböző pártállású sajtóorgánumokban széles körű vita indult. A mindössze egy számot megélt *Új Munka* című irodalmi folyóirat ankét megrendezését javasolta, hogy a politikusok mellett a leginkább érdekelték: írók, tudósok, az értelmiség különböző reprezentánsai hallathassák szavukat az Akadémia ügyében. Így került sor az anketon belül a nem csupán csehszlovákiai írók megszólaltatására, hanem néhány magyarországi írástudó véleményének a kikérésére is. A budapestiek közül Babits Mihály, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Komlós Aladár és Mohácsi Jenő szólaltak meg. Közülük Móricz Zsigmond egyenesen „fejedelmi ajándék”-nak nevezte Masaryk elnök millióját. Komlós Aladár — a felvidéki, losonci származású író és kritikus — a magyar könyvkiadó megteremtését és egy színvonalas irodalmi folyóirat kiadását javasolta.

A csehek közül figyelmet érdemel Emanuel Rádl prágai egyetemi tanár nyilatkozata. A kiváló cseh tudós már korábban is reálsan és sovinizmustól mentesen mérte fel a kisebbségi magyarok helyzetét, s először emelte fel a szavát annak érdekében, hogy csehszlovákiai magyar írók és költők is részesülhessenek az évente adományozott irodalmi díjakból. A Masaryk Akadémiáról úgy vélekedett, hogy olyan modern intézménnyé kell válnia, „amely a tudományt a népért, a kisebbségi magyar népért műveli, s a kor történelmi szükségleteinek a szolgálatában áll”. Majd hozzáfűzte, hogy az új akadémiának „a hiányzó magyar egyetemet kell pótolnia”.

Külön lapra kívánczik Fábry Zoltán akkori és későbbi véleménye az Akadémiáról és Masarykról. Fábry — akkori szektás-dogmatikus korszakának megfelelően (ami nem vonatkoztható el a kommunista pártok korabeli szektarianizmusától) — így nyilatkozott az Akadémiáról: „Tekintettel arra, hogy a Masaryk-alapítvány tisztára a polgári-kapitalista osztály-kultúra ügye, ahhoz semmi közöm”. Két évtizednek kellett elmúlnia, hogy Fábry beismerje akkori tévedését. Ez a példátlanul etikus lény, Masaryk születésének centenáriumát használta fel arra, hogy az *Új Szó* hasábjain megjelenő „Masaryk magyar emléke” című cikkében (1950. 56. sz., 3. old.) korrigálja korábbi, elfogult nézeteit. Így írt: „A gesztust leráztuk magunkról, gyanakodtunk, sisteregünk, kiközösítettünk: a Masaryk Akadémia a polgári kultúra ügye, semmi közünk hozzá! Igazságtalanok voltunk, türelmetlenek és kegyetlenek, mert Masaryk több volt, mint sommásan a polgári kultúra, és más, mint az agrárszocialisták által kisajátított Masaryk Akadémia ügye. Nagy igyekezetünkben a fürdővízzel együtt kiöntöttük a gyereket: az elherdálható örökséget, a humánusmot.”

Fábry a masaryki humanizmusból eredezteti a szlovákiai magyar „vox humana”-t. Holott a „prevrat”-ot, az államfordulatot — beleértve Masarykot — nehezen viselte el az egymilliónyi magyarság. „Sirásra hajló érzékenységünkben, dacos sértődöttségünkben, tanácstalan árvaságunkban — írja Fábry — ő volt az első hang, amely kibékített minket az új helyzettel...”

Amikor a szlovákiai magyarság legnagyobb írója — és válságos időkben élő lelkiismerete

— a magyar kisebbség Masaryk-élményéről vall, a két világháború közötti szlovákiai magyar írástudók is tanúsítják Fábry alábbi szavainak is mélységes igazát: „Állítom, a magyar fiatal-ság Masaryk-élménye döntőbb és elhatározóbb volt, mint nagy tömegében a szlovák ifjúságé.”

Abban is igazat kell adnunk Fábrynak, hogy „a Masaryk-éra sok bűnét nem lehet Masarykra leegyszerűsíteni”. Mindez nem jelenti azt, hogy Fábry — akár csak utólag is — egyetértene a századforduló polgári eszméit képviselő Masaryk társadalomszemléletével, kommunis-taellenes ideológiájával. Viszont kijelenti: „ha Masaryk filozófiájával, szociológiájával szem-ben lehetnek súlyos ellenvetéseink, egyet azonban el kell ismernünk: ekkor és itt ő volt a hu-manizmus hangja”.

Összegezve és leegyszerűsítve, de nagyon találóan Fábry ezt írja: „Masaryk nem volt Be-neš!” — Nagy erkölcsi bátorságról tanúbizonyságot tevő írását (1950-ben publikálta!) szinte az egész szlovákiai magyarság nevében így fejezi be: „A sztregovai sír koszorúját nem lehet el-felejtetni: a mai százéves fordulón csak a vox humana nyugtáját írtuk meg. Sem többet, sem kevesebbet.”

Nem lenne teljes a Masaryk Akadémiáról nyújtott kép, ha csupán a fogadtatásáról, az alapítás kiváltotta visszhangról íránk, és hallgatnánk a társaság tevékenységéről. A közvéle-ményt az első csalódás akkor érte, amikor a kormány a létesítendő intézményt az uralmon levő két párt: a szociáldemokraták és az agráriusok magyar exponenseinek a kezére játszotta. A társaság vezetőségének nagy részét a kinevezési jogával élő kormány kipróbált „aktivisták-ból” (aktivistáknak nevezték a feltétlenül és szolgáian kormányhű magyar politikusokat és értelmiségieket, V. K.) válogatta ki és ezeknek a közreműködésével az egyes osztályokat is ellep-ték a „tudósokká és írókká előléptetett” kormánypárti újságírók. Ily módon a társaságtól nem lehetett gyümölcsöző kulturális tevékenységet várni. A két világháború közötti korszak legnagyobb szlovákiai magyar költője, Győry Dezső, teljes joggal nevezi „ki nem használt le-hetőségek tárházának” a Masaryk Akadémiát. (Magyar Újság, 1933., 132. sz.) A Sarló fiatal-sága — amelynek az elnöknél tett ismeretes kihallgatása során kezdeményező szerep jutott a gondolat megszületésében — a leghatározottabban tiltakozott az Akadémia „kormánypoliti-kai beállítottsága és dilettantizmusa ellen”.

A társaság életére kedvezőtlenül hatott Masaryk lemondása elnöki tisztéről 1935. decem-ber 14-én. A Masaryk-kultusz ugyan tovább élt a társaság életében, de ez önmagában nem bi-zonyult elégségesnek ahhoz, hogy a székház falai között kibontakozhasson a kisebbségi ma-gyarság tudományos élete. A Csehszlovák Köztársaság első elnökének nagylelkű adománya csak lehetőséget nyújtott ehhez. Az Akadémia működésének szerény eredményei eltörpülnek e lehetőségek mellett, amelyekkel a vezetőség kicsinyes politikai megosztottság és személyi tor-zszalkodás miatt nem tudott élni. Mindez azonban semmit sem von le a humanista államelnök-nek Közép-Kelet-Európa országaiban mindmáig példa nélkül álló gesztusából.

*

Masaryk abban a tudatban hunyhatta örök álmra a szemét 1937. szeptember 14-én, hogy életműve: a Csehszlovák Köztársaság szilárd lábakon áll, és az a polgári demokratikus rendszer, amely közel két évtized alatt nevéhez fűződően kiteljesedett, időállóan bizonyult. A masaryki állam létét fenyegető viharfelhők csak egy évvel a felszabadító elnök halála után gyülekeztek a köztársaság felett. Az állam alapjait megrendítő politikai válságnak elsősorban külpolitikai okai voltak: a versaillesi békerendszer válsága. Kiderült, hogy a nemzetiségi kér-dés megoldatlansága, a szlovák nemzeti törekvések kielégítetlensége a hitleri Németország nyomására szétfeszítették a soknemzetiségű Csehszlovákiát. Masaryk és Beneš egykori francia és angol szövetségesei Hitler előtt kapitulálva, Münchenben feláldozták Csehszlovákiát. Mindebből Masaryk utódai — elsősorban Beneš elnök — a második világháború alatt az emigrációban, majd a háború után olyan következtetéseket vontak le a történelmi események-ből, hogy helytelen volna a második köztársaságot a masaryki alapokon visszaállítani. Bene-

šéknek a német és a magyar nemzetiség kitelepítéséhez sikerült megnyerni a Csehszlovák Kommunista Párt támogatását. A Beneš által meghirdetett kassai kormányprogram 1945 áprilisában ezért tartalmazhatta a német és a magyar nemzetiség kollektív jogfosztását, hogy azután „jogi” alapul szolgáljon a további kisebbségellenes intézkedéseknek. Mindez nem a masaryki humanizmus eszméiből sarjadt.

A cseh kommunistákra politikai küzdelmeik során — a Masaryk-kérdés vonatkozásában is — nehéz, bonyolult feladatok vártak. Egyfelől el kellett ismerniük Masaryk érdemeit a demokráciáért folytatott harcban, és respektálni kellett azt, hogy széles néptömegek szimbóluma volt a nemzeti szuverenitás, valamint a demokrácia védelmében. Másfelől abból a reális tényből kellett kiindulni, hogy Masaryk nem volt szocialista, marxista, gyakran élesen lépett fel a kommunizmus ellen, idealizálta a kapitalista társadalmi viszonyokat, nem adott autonómiát Szlovákiának, Kárpátaljának, és nem igyekezett változtatni a munkásosztály számára hátrányos hatalmi viszonyokon. Mindezt a kommunisták viszonya Masarykhoz nem szorított csak a tiszteletre és elismerésre, hanem átterjedt a masarykizmus elleni harcra. Különösen Klement Gottwald illetve kemény kritikával Masaryk politikáját. Míg Zdenek Nejedlý és mások a bíráló mellett sokkal inkább elismerték azt a humanista töltésű demokráciát, ami közvetve a munkásosztály érdekeit is szolgálta. Közülük a nagy tekintélyű Nejedlý professzor még Masaryk életében három testes kötetben adott színvonalas, marxista elemzést a masarykizmusról. Az államelnök „kultúriliberalizmusára” jellemző — amint Dobossy László kiemeli „Két haza között” című művében — hogy Nejedlý a Masarykot bíráló hangvétel ellenére sem vesztette el egyetemi katedráját!

Az 1945 és 1950 közötti években a kommunisták nem csupán Masaryk eszméi ellen folytattak harcot, hanem egyben Masarykért is: munkásságának, szellemi örökségének maradványoként progresszív részéért. Közben az 1948. évi prágai februári forradalom lemondásra kényszerítette Beneš elnököt, akit Klement Gottwald követett a köztársasági elnöki székben. A kommunista párt főtitkárának tisztelgése elnökké választása után a lánai kastély sírjánál, Masaryk hamvainál, nem tűnt holmi taktikai gesztusnak. Az ötvenes évek első fele azonban a Masaryk-kérdés kezelésében sem múlt el nyomtalanul. A dogmatizmus és a szektarianizmus eluralkodása során szigorú, sőt igazságtalan bírálókat érték az első köztársaság elnökekét. E korszak kiadványai fő feladatuknak tartották, hogy megszabadítsák a közvéleményt a Masaryk személyét övező „legendáktól”, és úgynevezett hamis képzetektől. Voltak, akik még ennél is tovább mentek: farizeusnak nevezték Masarykot és történelmi hazugságnak a masaryki humanizmust. Egyes szerzők Masarykkal szemben is alkalmazták a szektás időszak tipikus jelzőit. Eszerint Masaryk a „fináncőke politikai kapitánya”, akit a várban nem a demokrácia, hanem a „szociálfasizmus” eszméi vezéreltek. Azt is bűnéül rótták Masaryknak, hogy követendő példának tekintette „az angolszász imperialista rendszer demokratizmusát” és „amerikanizálta” az egész csehszlovák életet. E bírálókat szerint Masaryknak „nem volt haladó és reakciós korszaka, mert végig a burzsoázia ideológiáját hirdette és ellenforradalmi jellegű társadalompolitikai nézeteket vallott”. (Jan Pachta: Pravda o T. G. Masarykovi. Praha, 1953, 39.)

A hangnem Masaryk elnök irányában csak az SZKP XX. kongresszusa után kezd megváltozni, majd a kiadványok egy új Masaryk-kultusz megindulását sejtetik. Olyan neves szerzők, mint Milan Machovec szerint a kommunista humanizmus és a szocialista demokrácia a masaryki életműben is gyökeredeznek. Társadalmi rendszereket átfogó jelentősége ily módon túlnötte államának, nemzetének kereteit. Olyan történelemformáló tényezője az első világháború időszakának és a két világháború közötti két évtizednek, mint senki más itt Közép- és Délkelet-Európában a huszadik század első harmadában.

FELHASZNÁLT LEGFONTOSABB IRODALOM

- T. G. Masaryk: Česká otázka. Praha, 1895. Új kiadás: 1924.
T. G. Masaryk: Karel Havlíček. Praha, 1896.
T. G. Masaryk: Jan Hus. Praha, 1923.
T. G. Masaryk: Rusko a Evropa. Praha, 1913—1914.
T. G. Masaryk: Az új Európa. Košice, 1923.
T. G. Masaryk: Politikai gondolatok. Bratislava, 1935.
T. G. Masaryk: A nemzetiségi kérdés. Bratislava, 1935.
T. G. Masaryk: A modern ember és a vallás. Bratislava, 1935.
T. G. Masaryk: Erkölcsi problémák. Bratislava, 1935.
T. G. Masaryk: Az antiszemitizmus. Bratislava, 1935.
Masaryk T. G. élete, működése és hatása. Bratislava, 1930.
Karel Čapek: Beszélgetések Masaryk Garrigue Tamással. Munkács, 1933—35. 3 kötet.
Zdenek Nejedlý: T. G. Masaryk. 1—3. kötet. Praha, 1930—1937.
Jan Křížek: T. G. Masaryk; T. G. Masaryk a česká politika. Praha, 1959.
O protilidové a protinárodní činnosti T. G. Masaryka. Praha, 1953. Magyar kiadása: Okmányok T. G. Masaryk nép- és nemzetellenes politikájáról. Bratislava, 1954.
Jan Pachta: Pravda o T. G. Masarykovi. Praha, 1953.
Milan Machovec: T. G. Masaryk. Praha, 1968.
Masaryk na Slovensku. Bratislava, 1935.
Bálint Miklós: Masaryk élete. Ungvár, 1928.
Kovács Endre: Történelmi arcképek. Masaryk. Bp., 1976.
Dobossy László: Két haza között. Bp., 1981.
Kövágó László: Jegyzetek T. G. Masaryk Európa újjászervezési tervéről. Tanulmányok Kelet-Európa történetéből. 2. kötet. Bp., 1972. (Soksz.), 181—204. old.
Popély Gyula: A Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Képzőművészeti Társaság. Bratislava, 1973.
Fábry Zoltán: Masaryk magyar emléke. Új Szó, 1950. 56. sz.
Szalatnai Rezső: Scherer Lajos és a Mi Lapunk. Irodalmi Szemle, 1969/3.

Századvég a Moldván

CSALÁDREGÉNYEK A CSEH IRODALOMBAN

Ha Buddenbrookék és Forsythe-ék rokonait keressük Közép-Európa keleti felén, a cseh irodalom alighanem az elsők között jut az eszünkbe. Okkal, hiszen az újabb kori cseh történelemről és kultúráról olyan kép rögződött bennünk, melynek egyik legfontosabb vonása a plebejus-polgári jelleg; a cseh józanság, realitásérzék, a viselkedés természetes közvetlensége, a sörivás, a többit ésszel, mint erővel mentalitás — mind-mind polgári vonások. Magyar — vagy akár lengyel — előítéletek szemüvegén keresztül legelőször a különbséget érzékeljük, mivel a mi nemzeti mitológiánkban, kulturális hagyományainkban több a nemesi-paraszti elem. A nemzetkarakterisztika egyszerűsítő skatulyáiban csehek és magyarok ellenkező előjelű cím-két kaptak. Kétségtelen tény, hogy a XIX. és XX. század cseh történelmében a polgárság sokkal jelentősebb szerepet játszott, mint bárhol egybeült térségünkben. Mint ismeretes, a mi reformkorunk idején Magyarországon húsz lakosra esett egy nemes, Csehországban pedig 828-ra. A múlt századi cseh társadalom szerkezete jóval közelebb állt a nyugat-európaihoz, mint a miénk. Az is köztudomású, hogy a dualizmus korában az Osztrák—Magyar Monarchia „műhelye”, iparilag legelőrehaladottabb része Csehország volt. Érthető így, hogy a cseh—magyar szembeállítás egy olyan képletben rögződött, mely egyik oldalán polgárit, várost, józant és ugyanakkor földhözragadtat, másik oldalán pedig nemesit, falusit, hűbelebalázst, és fellegekben járót mutat. Egy kevéssé még Németh Lászlót is fogva tartotta ez a képlet. 1959-ben írt esszéjében (*Az én cseh utam*) olvashatjuk: „A magyar és a cseh írói alkat közt rögtön szembe szökik a különbség: amit minálunk költők csináltak, önállók tudósok. Az ő nemzeti ébresztőjük: a szláv nyelvészet megalapítója, romantikájuk tudós népdalgyűjtők és történetírók munkájában bontakozik ki. Az ő Apáczejuk egy Comeniusszá nő, Petőfijük viszont egy Mácha. Míg a mi nagy politikusaink, Széchenyi, Kossuth, nagy költők a színészek is; az ő legnagyobb történelemmozgatóik: magiszterek és professzorok. A két nép erényei és hiányai nyilván kiegészítik egymást.”

Igen, és mégsem. A cseh romantika fönntartás nélkül lelkesedett azokért az ócseh irodalmi emlékekért — a tudós Václav Hanka „fölfedezte” Királyudvari és Zöldhegyi kéziratért —, amelyekről kiderült, hogy hamisítványok voltak. A modern nemzeti eszme nemcsak egy nyelvilag megosztott (a történelmi cseh tartományokban jelentős arányú németiség élt) társadalmat talált a Moldva táján, hanem a faluba, kisvárosokba, kispolgári körbe viaszorult cseh nyelvet is. Jellemző példa, hogy a cseh romantika nagy költője, Karel Hynek Mácha a múlt század húszas éveiben németül kezdi tanulmányait Prágában, s első verseskötetét is ezen a nyelven írja. A nemzeti ébredés (így nevezik a felvilágosodás és a romantika korát) cseh gondolatvilágában fontos szerepet kap az a pánszláv eszme, mely nyelvi-kulturális értelemben egy nagy szláv nemzetet föltételez. De mindenekelőtt az irodalom példájával bizonyíthatjuk, hogy milyen alapvető párhuzamok vannak cseh és kelet-közép-európai fejlődés között. Az irodalom nemzeti célokat szolgáló feladatára gondolunk, arra a didakticizmusra, mely térségünkben átszötte a realizmus korának irodalmát is. „A szláv irodalmak, az orosz kivéve, a XIX. században egy olyan kelet-európai irodalomtípushoz tartoznak, amely alá van rendelve a nemzeti funkció-nak” — állapítja meg Alekszandr Flaker horvát irodalomtörténész egy nemzetközi kollektíva által készített német kézikönyvben (*Neues Handbuch der Literaturwissenschaft*. 18. kötet. I. rész. Wiesbaden, 1976).

A cseh nemzeti ideológia vidéken, a cseh faluban keresett magának háterszágot, az idealizált cseh paraszt — csakúgy mint a történelmi múlt dicső hősei — a múlt században a cseh

irodalom egyik legfontosabb alakja. A romantikus népiség hosszú ideig rányomta bélyegét a cseh próza fejlődésére. A falusi idill színei akkor is dominálnak a regényekben, amikor — különösen 1848 után — a kapitalista fejlődés átalakítja a régi falut, Cseh- és Morvaországban is élesebbek lesznek a társadalmi ellentétek. A parasztság egyes rétegei meggazdagodnak, gyorsan polgárosodnak, belőlük lesznek azok a társadalmi rétegek, amelyek a leginkább fogékonnyak a nemzeti ideológiára. A század utolsó éveinek cseh kispolgársága rengeteg szállal kapcsolódik eredeti közegéhez, a faluhoz és a kisvároshoz. Több nemzedéken át változatlan mentalitással élő, nagypolgári hagyománnyal bíró buddenbrooki családokról azonban nemigen beszélhetünk.

A cseh epika évszázados harca az európai magaslatok megívásáért sok vonásában emlékeztet a magyar fejlődésre. 1960-ban jelentette meg Milan Kundera könyvterjedelmű esszéjét *A regény művészetéről*, ahol így fogalmazott: „Minálunk, ahol végül is a regény hagyománya általában elég csenevész volt, a folyamatosság is megszakadt. Az, amit nálunk a XIX. századvégén és a XX. század elején realizmusnak neveztek a prózában, kevés kivétellel túl messze esett attól a nagyrealizmustól, ahová eljutott a világirodalom, túlságosan magán hordta az életkép-irodalom emberi és művészi kicsinyességének a bélyegét, túl védtelen volt a különféle romantikus divatokkal szemben.” A cseh próza küzdelmét a realizmusért érdemes általánosabb érvényű kelet-közép-európai tanulságai miatt is szemügyre venni.

Illusztrációs példánk ez esetben a regénynek az a műfaji változata, amelyet magyarul a leggyakrabban családregényként szoktak említeni. Magunk részéről e műfaji változatot egy adott irodalomtörténeti korszakhoz és irodalmi irányzathoz tartozónak véljük. A modern nemzedék- vagy családregegy az európai irodalmakban századunk első három évtizedében hozott jelentős értékeket létre, születése a naturalizmus jegyében történt, de a megvalósulás túlmutat ezen az irányzaton a realista regényepoétika rekonstruálása felé. A családregegy kompozíciójának tengelye egy család több nemzedékének a története. Ez a történet egy konkrétan meghatározott történelmi korszakban játszódik. A történet ideje rendszerint több évtizedet fog át, az elbeszélő, illetve a szerző felől a regényben ábrázolt kor egy éppen lezárult időszakra. A regény családja általában olyan társadalmi csoporthoz tartozik, amely vagy eltűnőben, vagy gyökeresen átalakulóban van. Ebben a regényalakzatban elsőrendű fontossága van az időnek. A család története kronológiai rendben folyik, lineárisan halad előre. Az elbeszélő az olvasóban a megszakítatlan folyamatosság érzetét óhajtja kelteni, elbeszélésének menete ezért nyugodt, kiegyensúlyozott. A regény ábrázolt világában a mindennapi élet valóságának kitüntetett szerepe van. A családregegy panorámaszerű, cselekménye többszálú, szereplőinek száma rendszerint meglehetősen nagy. Az elbeszélő a realista konvenciónak megfelelően a megfigyelő, a krónikás és a kommentátor pozíciójához áll közel, a történetet rendszerint harmadik személyben közli az olvasóval. E regények nyelve általában a köznyelv, a beszélt nyelv változataihoz áll közel.

Közép-Európa keleti felén a nyugat-európai mintákhoz (Thomas Mann Buddenbrook családján, John Galsworthy Forsyte Saga-ján kívül mindenekelőtt Roger Martin Du Gard Thibault családját szokták említeni ebben a sorban) képest csekély késéssel jelent meg ez a regényalakzat. A cseh irodalomban is megtaláljuk a műfaji változat néhány tipológiai rokonát. Ezek a cseh regények — elsősorban Anna Maria Tilschová *Egy régi család* (Stará rodina), Karel Matěj Čapek-Chod *Turbina* és Vladislav Vančura *Horvát család* (Rodina Horvatová) című művét sorolhatjuk közéjük — genetikai kapcsolatban állnak a modell érvényű nyugat-európai művekkel, poétikai tekintetben és a regényekben ábrázolt világ sajátosságai szempontjából viszont kisebb-nagyobb mértékben eltérnek tőlük. A különbségek oka a cseh realista próza főnt említett fejlődési jellegzetességeiben, továbbá a társadalom történetében és az irodalmat olvasó közönség igényeiben keresendők.

A cseh polgárosodás egyik jellemző sajátossága, hogy a városi nemzetiségi arány megváltozásával jár együtt. A vidékről városba és polgári sorba emelkedőket a cseh nyelvű falu küldi, a városi hagyománnyal rendelkező német polgárság egy része is lassan cseh nyelvűvé válik.

A csehül olvasók közössége pedig a múlt század második felében is azt várja az íróktól, hogy erősítsék műveikkel a nemzeti tudatot. A nemzeti célok és a vágyott jövőbeni dicsőség elfeledtetése az olvasókkal, hogy az író esetleg a valóságtól az illúziók irányába rugaszkodott el. A történelmi regény cseh klasszikusa, Alois Jirásek rendszerint tüzetes vizsgálódás, forráskutatás után írta meg a múlt század nyolcvanas éveiben nagyszabású tablóját a nemzeti történelem nagy alakjairól és hőseiről. A részletek pontossága, a valósághű szemlélet mellett azonban regényeinek értékszerkezete a nemzetért vállalt hősi erőfeszítés és áldozatvállalás példáját sugározza, a törpe jelenbe való bele nem törődést. A nemzetnevelő realizmust a társadalmi problémák egyre élesebb szemű fölfedezése követi a cseh prózában, a nyolcvanas évektől egyre több naturalisztikus jellegzetességgel. A nagy társadalmi tablókön is meg-megcsillannak az idill színei, a komor tónusú regényeken is átsüt valaminő tanító szándéka az íróknak.

1898 és 1930 között tizenkét kötetben, tíz könyvben látott napvilágot Josef Holeček *Mie-ink* (Naši) regénypanorámája a dél-csehországi faluról. A terjedelmes mű a cseh parasztot a nemzeti jelleg őrzőjeként mutatja be, a falu közösségének hagyományos patriarkális formái mellett szavaz. Az író a mindennapi élet aprólékos rajzával gyakran néprajzi értékű hatalmas tablót készített az 1840 és 1866 közötti cseh faluról, művével azt kívánta sugallni, hogy a pénz terjedő hatalmával szemben az ősi szláv értékeket kell megőrizni, a régi életformát, mely mentes a nyugat-európai kultúra romlottságától. A Morva-vidékről származó Jan Herben több nemzedék egymást követő útjával akarta érzékeltetni *A harmadik és negyedik nemzedékig* (Do třetího a čtvrtého pokolení, 1889—1892) című regényében az utódokban is bűnhődő elődök sorsát. Regénykrónikája közel egy évszázadot mutat be az olvasónak, a XVIII. század végétől a XIX. század utolsó negyedéig: a morvaországi parasztcsalád szegénysorsú fiából a társadalmi emelkedés során a cseh nemzet irányában közömbös ember lesz, s csak a harmadik nemzedék képviselője keresi értelmiségiként a népéhez visszavezető utat. Karel Krejčí közel-múltban elhunyt kitűnő cseh irodalomtörténész véleménye szerint ez a két regény távoli rokonságban van a nyugat-európai polgári családregényekkel. A párhuzamot elsősorban abban látja, hogy Csehországban a gazdagparaszság vállalta részben a polgárság szerepét; de fölhívja a figyelmet egy alapvető különbségre is: a paraszti család történetében a konfliktusok nem föltétlenül egy életforma csodjét és bukását jelentik, az egyén elbukása, katasztrófája után is él tovább a közösség, a falu. „A falusi élet látszatra megszakítatlan folyamatossága, mely a város életének megrázódatásaisaival, fordulataival szemben a hagyomány által szentesített formákban él tovább — ez a cseh paraszti irodalom lényege” — olvashatjuk Krejčí tanulmányában (*A nemzedékregény a lengyel és a cseh irodalomban* Maria Dąbrowska *Éjjelek és nappalok* című regénye tükrében. In: *Pięćdziesiąt lat twórczości Marii Dąbrowskiej*. Warszawa, 1963. 47—61.).

Ezek a törekvések, melyekben a hosszabb, történelmi időt bemutatni akaró szándék ötvöződött a klasszikus realizmus és a naturalizmus bizonyos szemléleti és poétikai sajátosságaival, akkor jelentek meg a cseh prózában, amikor még nem született meg a később család- vagy nemzedékregénynek nevezett műfaji változat az európai irodalmakban. Így párhuzamba állításuk, összevetésük csak néhány — többnyire külsődleges — mozzanat alapján lehet jogos. Másképpen kell vélekednünk a következő korszakban keletkezett művekről, amelyek megítélésekor nem lehet figyelmen kívül hagyni sem a regényforma korszerűsítésére tett nagyszabású kísérleteket, sem a modell érvényű nyugat-európai családregényeket. Azt is meg kell említeni, hogy a két világháború közötti cseh irodalomban egy munkáscsalád-regény is napvilágot látott, Marie Majerová *Sziréna* (1935) című munkája, mely egy kladnoi munkáscsalád három nemzedékének történetét tárgyalja. A regényben ábrázolt történelmi korszak a múlt század harmincas éveitől az első világháború végéig terjed. Ebben a regényben nem az adott család hanyatlásáról van szó, hanem a munkásosztály hagyományairól és történelmi jelentőségéről. Mindazonáltal a múlt századi cseh történelemben ritka volt az olyan munkáscsalád, amelyik ilyen hosszú folyamatos tradícióra tekintett vissza.

Karel Matěj Čapek-Chod (1860—1927) regényeinek világa a naturalizmuséhoz áll közel.

Kitűnően ismerte a városi cseh társadalmat, környezetrajza mindig pontos és részletező volt, keserű iróniával szemlélte a polgári világot. Az ábrázolt valóságban következetes determinizmus uralkodott nála, már-már sorsszerű végzet irányítja szereplőit a bukás felé. *Turbina* című műve 1916-ban jelent meg; magyarul is napvilágot látott 1956-ban, nem egészen érthetően „Századvég a Moldván” metaforikus címmel Rácz Olivér fordításában. Ezt a regényt csak kevés szál fűzi az európai családregegyek műfaji változatához. Igaz ugyan, hogy egy prágai gyároscsalád bukásáról van a regényben szó, de inkább egy vállalkozás csődje az ábrázolás tárgya. A *Turbina* nem nemzedékek, egy család vagy nemzetség története. A műben ábrázolt idő nem egy történelmi korszak, tulajdonképpen néhány hónap csupán. Az „Ullik és tsa” papíripari nagyvállalat ugyan számos vonásával emlékeztet azokra a családi vállalkozásokra, amelyek szimbólummá nőnek egy-egy családregegyben, de a családörténet jóval kisebb szerepet játszik, mint a gyár modernizálásának céljára vett turbinával kapcsolatos események (lényegében ez a regény cselekményének a fő szála). A prágai polgári világ széles panoramája, a mindent tudó és szervező elbeszélő a klasszikus realizmus poétikájához közelíti a művet, a biológiai determinizmus, az életforma és szokások részletező bemutatása a naturalista konvencióhoz. A családregegy műfaji változata felől nézve esetleg csonka családregegynek nevezhetjük, hiszen a hanyatlás gyorsan, robbanásszerűen következik be, szinte egyik napról a másikra. Mintha egy hosszabb folyamat legutolsó szakaszára volna csak az író kíváncsi. Nem szabad persze arról megfeledkeznünk, hogy hosszú cseh polgári hagyomány nem létezett. Így bizonyos fokig törvényszerű, hogy az európai műfaji változathoz közelebb álló két regény, Tilschová és Vančura egy-egy műve szintén rövid időszakaszt jelenít meg. Tilschová *Egy régi család*ájában ismét csak két nemzedékkel van dolgunk, akár Čapek-Chod regényében.

Polgári családregegynek tulajdonképpen csak *Anna Mária Tilschová* (1873—1957) művét tekinthetjük, hiszen nála régi prágai gyárosfamiáról van szó. Az író maga is ebből a közegeből származott. A tényanyag dokumentumszerű bemutatása, a lélektani mozzanatok iránti érzékenység, a pontos környezetrajz, a biológiai meghatározottságok szemrevétele az ő írásművészetét is a naturalista törekvésekkel rokonítják. 1916-ban látott napvilágot *Egy régi család* (Stará rodina) című regénye, két évvel később pedig folytatása *A fiúk* (Synové). A prágai Kučera család két nemzedékét ismerhetjük meg a regényből, a régimódi, konzervatív atyát és a konvenciók ellen lázadó fiúkat. Ez a szembenállás emlékeztethet bennünket azokra a múlt századi regényekre, amelyekben apák és fiúk két világgént álltak szembe egymással. Tilschová regénye azonban a régi nyárspolgári életforma és világszemlélet csődjéről is tudósít, a puritán formák között élő és üzemét vezető öreg Kučera egyre inkább anakronisztikussá váló alakja a „régicsaládok” szükségszerű elmúlását is kifejezi a rohamosan fejlődő, gazdagodó Prágában, ahol új feltörekvő családok kezdenek diktálni a század elején a polgári világban. A történet ideje mindkét regényben körülbelül egy esztendő, az első és a második regény között öt év múlik el. Kučeraék sajátos mentalitást, viselkedést testesítenek meg, az író szándéka szerint a régi cseh polgárság tipikus képviselői. A regény lapjairól szociografikus hűséggel ismerhetjük meg ezt az életformát, merev, változatlan keretekkel, a családi étkezések öröknek tűnő rendjével. Ennek a kegyetlenül szigorú, helyenként embertelennek látszó életformának egyetlen igazi ellenfele az idő, a változások, az elmúlás. Az öreg Kučera állhatatos küzdelme az idővel, az állandóság és változás egységének bemutatása igazi írói remeklás a regényben. A régi ház komorsága és a századelő Prágájának színes nyüzsgése éles kontrasztot eredményez.

A legnagyobb szabású koncepció kétségkívül *Vladislav Vančuráé* (1891—1942). A huszadik század egyik legnagyobb cseh regényírója 1938-ban jelentette meg a *Horvat család* (Rodina Horvatova) címmel egy háromrészesre tervezett regényciklus első részét. Az első köztársaság felosztása, Csehország megszállása után Vančura a szellemi (majd később a valóságos) ellenállás feladatait sürgősebbnek tartotta a trilógia folytatásánál; a mártírhalt író művét nem fejezhette be. Számos kitűnő regény után a Horvat családban széles epikai tablóra vállalkozott az író. Mintha megkísérett volna a cseh irodalomból is hiányzó realista nagyre-

gény látomása. A modern cseh társadalom genezisééről kívánt teljesség igényű körképet festeni. Regénye az európai családregény alakzatával tart rokonságot, mégpedig a cseh prózából a legközelebbi rokonságot. Ezt még akkor is állíthatjuk, ha a tervezett trilógia torzó maradt csupán. A Horvat család azonban — akárcsak magáé az íróé — nem tipikus Csehországban, ugyanis földbirtokos nemesi családdal találkozunk a regény lapjain. Az már jellegzetesen cseh mozzanat viszont, hogy Vojtěch Horvat földbirtokos felesége egy falusi molnár leánya, tulajdonképpen az ő hozománya szanálta a birtokot.

A regény alig félévnyi idő alatt játszódik, 1913 nyári vakációjától az év karácsonyáig. Arról tehát lemondott az író, hogy egy egész történelmi korszakot mutasson be lineárisan előrehaladó idővel. Nemzedékek tekintetében viszont teljes a szerkezet, az öreg Edvard bácsitól, aki 1848-ban 16 éves volt, a diákoskodó Horvat gyerekekig. És megjelennek az előző történelmi időszakok is, az időkezelés korszerűbb formájában, néhány szereplő emlékeiben. Így a modern cseh társadalom előtörténetét 1848-ig visszamenőleg ismerjük meg, természetesen csak a sorsfordító eseményeket, éveket. Igen jellemző történet például Edvard bácsié, aki kamaszfiúként résztvett az 1848 júniusi prágai forradalomban, majd külföldön tanult, s apja kívánságára odahaza osztrák hivatalnok lett, azaz pontosabban először Bécsben, később Prágában. Öreg éveiben nyugdíjasként a cseh 1848 történetét írta, és élénken érdeklődött a cseh politika iránt, aggastyánként is várta a megváltó forradalmat. A regényben a jankovi Horvat udvarház középpontja körül megjelenik az első világháború előtti egész cseh társadalom. A lassan csődbe jutó Vojtěch Horvat családjától a szomszédos faluig, Prágáig; urasági cselédektől megtollasodott kupecparasztokig és tőkés vállalkozókig, fiatal értelmiségi köröktől a cseh politika boszorkánykonyhááig. Vančura igen nagy számú szereplőt mozgat, igen változatos helyszíneken, néha már-már szétesőnek érzi az olvasó a kompozíciót. Érezhetően feszültség van az író szándéka (totalitásgénye) és epikájának kifejezésmódja között, amint arra esszéjében utalt Milan Kundera. A szubjektív elbeszélőtől a múlt századi objektív narrátor irányába lépett vissza. A sokszínű mozaikok minden gazdagsága mellett hiányzik a lélektani mélység némelykor, az extenzivitás kárára válik a mű intenzivitásának.

Az európai családregények cseh rokonai jól mutatják annak a küzdelemnek a jellegét, amelyet a cseh próza századunk első évtizedeiben emancipációjáért vívott. Ennek a küzdelemnek a kudarcai, felemás eredményei is hozzájárultak ahhoz, hogy századunkban két korszakban is — a két világháború között és a hatvanas években — a cseh epika legszínvonalasabb alkotásai méltó versenytársai lehettek az európai regénynek. Jaroslav Hašek-től, Karel Čapeken keresztül Bohumil Hrabalig és másokig sorhatjuk a bizonyító példákat.

Egy meghatározott kor történelmi képe

HAŠEK CENTENÁRIUMÁRA

A címül írt mondattal Jaroslav Hašek jellemezte a páratlan világviszhangot kiváltó főművét, az immár ötvennégy nyelvre lefordított (vagyis a XX. században — egy hivatalos ki-mutatás szerint — a Biblián és Lenin művein kívül a legtöbb nyelven megszólaltatott) szatirikus regényét. A *Švejk, a derék katona kalandjai a világháborúban* szerzője, az első rész füzetes kiadásához illesztett utószóban, arra kívánt figyelmeztetni, hogy az író — még ha művészi szándékát követve torzít is: nagyít vagy ferdít, összevon vagy szétold — mindig a kor és a helyzet meghatározott körülményeibe ágyazza alkotását. Ez az a szilárd talaj, az a kifutó pálya, amelyről — a teremtő képzelet erejével — föllendülhet az összefüggéseket és emberi kapcsolatokat tisztábban érzékeltető szférába. Hašek remekműve esetében a szilárd talaj az osztrák—magyar hadsereg, a másik — tágabb — szféra pedig a kelet-közép-európai népsors; világos, hogy ez utóbbi távlatából a „k.u.k.” hadigépezet csupán jó lehetőség a XX. század elejére abszurdá lett világ groteszk ábrázolására. Mégis: a *Švejk* eredendően katonaregény, nemcsak a „cselekmény” fővonala folytán, hanem azért is, mivel a lenti világ, a népi élet jellemzésére a derék katona szájába adott temérdek történet java is kaszárnyaemlékeket idéz; a fenti világ, az urak, a parancsolók, az elnyomók, következőképp a kijátszandók zömmel tiszték, akiknek a külseje is jelzi nevetséges felsőbbségüket. Annyira katonaregény vagy inkább fegyvert s vitézt gúnyoló vígeposz ez, hogy — egy jelentéktelen epizód kivételével — teljesen hiányzik belőle a modern regények elsődleges motívuma: a férfi—nő viszony; vagyis ha irányadónak fogadjuk el Albert Thibaudet följegyzését, amely szerint egy könyvtárosnő úgy határozta meg e legnépszerűbb műfajt, hogy „regény az, amiben szerelem van”, a *Švejk* voltaképp nem is regény, hanem — miként fentebb mondtam — inkább vígeposz, vagy ahogy a szerző akarta: történelmi korkép.

Így minősítve e világsikerű művet, indokoltá válik a szándék, hogy tanulmányomban kísérletet tegyek a *Švejken* meg Hašek más művein is, különösen épp a *Švejk*-regény előző, 1916-ban kelt — vázlatos — változatán végigvonulól egyik fő tematikai motívum kifejtésére. Ez a motívum a magyar—cseh viszony, természetesen a hadba hajtott cseh és magyar katonák elferdült (pontosabban: elferdített) tudati világának tükrében. Ma már mindez kétségkívül távolinak s főképp fiataljaink számára — okkal — érthetetlennek is tűnik. De gondoljuk csak meg, hogy a népeink közt lappangva ma is továbbélő és mérgező előítéletek gyökerei jórészt ide nyúlnak vissza. Másrészt, alig társaloghatunk cseh kortársakkal, még tájékozott történésszekkel is, akik a *Švejkről* szólva ne kérdeznék meg, hogy nem sérti-e nemzeti önérzetünket a Hašek művében előforduló sokféle magyarellenes gúnyolódás, az ellentétek emlegetése. Persze, erre könnyű azt felelni, hogy nekünk éppúgy nincs közünk az akkori magyar világhoz, mint nekik ahhoz az elosztrákosodott cseh társadalomhoz, amelynek különféle rétegeit és képviselőit maró gúnnyal pellengezezi ki a *Švejk* szerzője: mi sokkal inkább, mint ők, messzebb távlatból, elfogulatlanabban szemléljük a Hašek festette „történelmi képet”. Mindenesetre, egyebek közt, azért is tanulságos e kép, mert példás módon — azaz más népekre is érvényesíthetőn — mutatja be a kelet-közép-európai nemzetek egymás közti viszonyát, ádáz acsarkodását, kiszolgáltatottságát s összefogás helyett széthúzását „egy meghatározott korban”, vagyis egy meghatározott hatalmi törekvés függvényeként.

E történet egyik fő fekélygóca Szeged, s bár kétség nélkül furcsán hangzik, ki kell mondanunk, hogy a vázolt magyar—cseh tematikai motívum megértésének kulcsa is a Tisza-parti metropolisunkban keresendő. Miért Szegeden? Mert itt állomásozott a közös hadseregbeli 28-as gyalogezred, amelynek legénységi állománya s részint a tisztikara is — az osztrák katonapolitika sajtós, ám következetes alapelve szerint — zömmel csehekből töltődött fel.

Ismeretes, hogy az osztrák—magyar kiegyezés után a cseh nemzeti mozgalom egyik legközkeletűbb panasza s a nép körében legerősebb visszhangot kiváltó sérelme a hadseregbeli szolgálati nyelv volt; a honvédségi egységeknél magyarul vezényeltek, a „közös” hadsereg alakulatainál pedig németül. Ahol — mint Szegeden is — állomásoztak közös egységek meg honvédségek is, állandóak voltak a súrlódások, a csetepaték, utcai verekedések, sőt komolyabb összetűzések is, amelyek folyománya rendszerint szigorú büntetés lett. Régebben, a *Tiszatáj* 1971/11. számában szoltam már erről, egy kiváló modern cseh költő, Stanislav Kostka Neumann szegedi katonáskodása s a műveiben és leveleiben rögzített élményei kapcsán; jeleztem, hogy Neumann nemcsak azért nevezte pokolnak Szegedet, mert por- és sártengert talált ott, hanem főleg a katonatársai közt tapasztalt hangulat miatt: rögtön első nap egy kikötésnek lehetett tanúja.

A szegedi 28-as ezred külön is főhelyre került a magyar és a cseh népi kapcsolattörténeti mitológiában, annak révén, hogy az első osztrák (valójában cseh) alakulat volt, amelynek katonái a galíciai fronton az első kínálkozó alkalommal megadták magukat és tömegesen vonultak orosz fogságba; a Švejk-regény szavaival: „a 28. ezred két zászlóalja tisztstül átvonult az oroszokhoz az ezredzenekar hangjai mellett”. (442; a lapszámok a Réz Ádám fordításában a Magyar Helikonnál megjelent 1981-i kiadásra vonatkoznak.) E nevezetes esemény emlékére honosult meg a magyar katonák közt — nyilván felsőbb kezdeményezésre — az a szokás, hogy ha csehekkel találkoztak, a megadás jelét mutatva, csúfolkodva fejük fölé emelték karjukat. A népi mitológia jelenségei iránt kiváltképp fogékony Hašek dehogyis hagyhatta kihasználatlanul az így kínálkozó szatírai lehetőségeket! Oly bőven él velük, hogy e helyt csak néhány, különösen jellemző jelenet földidézésére és elemzésére vállalkozhatom...

Az első ilyen jelenet legyen mindjárt az, amelyet más szempontból is példásnak minősíthetünk. Az egész mű legszellemesebb részének, a tobzódó humorú híres-neves „budějovicei anabázisnak” az elején, az egyik dél-csehországi állomáson, Švejk egy ott tébláboló sebesült honvédba ütközik. A lenti világ autentikus képviselőiként azonnal és előítélet nélkül megérzik, hogy együvé tartoznak nyomorúságukban; beszélni ugyan nem tudnak egymással, de különféle ősi jelekkel jól megértik egymást. S amit a maguk nyelvén mondanak (a szövegbeli magyar szavakat az alábbi idézetben dőlt betűkkel közöljük), az is oly természetes és egyetemes, hogy menten megérti a másik. Ámbár Švejk, igaz, inkább csak magában motyogva megjegyzi, hogy „ti bezzeg nem így vendéglélnétek meg minket” — ezzel azonban inkább csak bevezeti a másik asztaltól átszóló cseh bajtárs szavait, aki — lám, nem véletlenül — arról beszél, milyen volt a 28-asok helyzete Szegeden.

De olvassuk inkább figyelmesen e — már eddig is nyilvánvalóan — több tekintetben fontos jelenetet, s ne hagyjuk észrevétlen, hogy két kiemelkedő mozzanat végén, különböző szövegösszefüggésben is elhangzik a Hašek szatirikusi dühét mindig felszító formula, hogy a honvédek „a magyar királyért” harcoltak, nyilván ugyanoly értelmetlenül, ahogy a cseh meg más nemzetiségű monarchiabeli katonák — a *Švejk*ben számtalanszor kigúnyolt szólam szerint — „a császárárt és családjáért” hullottak. Íme tehát a tábori állomás két nevezetes közép-európai sorsüldözőttje.

A szenvedés egyik jelöltje, akit operáció után kiengedtek a hadikórházból, s most vértől és sártól mocskos egyenruhát viselt, odaült Švejkhez. Elcsigázott, lesóványodott, szomorú ember volt. Letett az asztalra egy kis csomagot, elővette rongyos erszényét, és megszámlolta a pénzét.

Aztán Švejkre nézett, és megkérdezte: — *Magyarul?*

— Én cseh vagyok, kamerád — felelte Švejk —, nem akarsz inni egyet?

— *Nem tudom, barátom.*

— Annyi baj legyen, kamerád — mondta Švejk, odatéve teli korsóját a szomorú katona elé —, csak húzzál egy jót.

Ezt megértette, ivott — *köszönöm szívesen* — mondta, majd tovább szemlélte az erszénye tartalmát, s végül felsóhajtott. Švejk megértette, hogy ez a magyar még inna egy sört, de nincs elég pénze. Így hát rendelt neki még egy korsóval, a magyar újra megköszönte, és különböző grimaszok segítségével magyarázni kezdett valamit Švejknek, közben az átlótt karjára mutatott, és nemzetközi nyelven ezt mondta: — Pif, paf, puf!

Švejk együttérzően bólintott, s az elgyötört lábadozó még közölte vele, bal kezét fél méterre tartva a földtől s aztán három ujját felemelve, hogy három kisgyereke van.

— *Nincs ham, nincs ham* — magyarázta tovább; azt akarta mondani, hogy odahaza nincs mit enniük, s megtörtülte könnyező szemét katonaköpenye mocskos ujjával: a köpeny még lyukas volt a golyótól, melyet a magyar királyért kapott a testébe.

Nem csoda, hogy e mulatozás következtében Švejknek lassanként semmije sem maradt az ötösből, s hogy lassan, de biztosan elvágta magát České Budějovicétől, mivel minden egyes korsó sör, amelyet önmagának és a magyar lábadozónak rendelt, csökkentette a vasúti jegy megvásárlásának lehetőségét.

Az állomáson megint áthaladt egy Budějovicébe menő vonat, és Švejk még mindig ott ült az asztalnál s hallgatta a magyar állandóan visszatérő mondókáját: — Pif, paf, puf! *Három gyerek, nincs ham, éljen!*

Az utóbbi szót Švejkre mondta, koccintás közben.

— Csak igyál, te magyar — felelte Švejk — húzd meg jól! Ti bezzeg nem így vendéglétek meg minket...

A szomszéd asztaltól egy katona azt mondta, hogy amikor a 28-as ezreddel megérkeztek Szegedre, a magyarok felemelték a karjukat, a megadást utánozva, így csúfolták őket.

Ami a felemelt karokat illeti, a magyaroknak tökéletesen igazuk volt, de a közbeszólo katona szemmel láthatólag sértve érezte magát, holott ez a művelet nem sokkal utóbb egészen általánossá vált minden cseh katonánál, sőt végül maguknál a magyaroknál is, amikor már nem tetszett nekik verekedni a magyar király érdekében.

Aztán ez a katona is hozzájuk ült és elmesélte, hogy ők hogy elbántak Szegeden a magyarokkal, s kiverték őket néhány kocsmából. Közben elismerően kijelentette, hogy a magyarok is tudnak verekedni, ő is kapott egy bicskát a hátába, úgyhogy kórházba kellett mennie.

Most azonban, ha visszatér, a zászlóalj kapitánya valószínűleg lecsukhatja, mert már nem tudta visszaadni a döfést a magyarnak, hogy meg legyen mentve az egész ezred becsülete. (234—235.)

Példásnak neveztem e jelenetet először is azért, mert az elnyomottak, a kiszolgáltatottak, az áldozatok, a „ham”-nélküliek spontán nemzetköziségét szemlélteti. Itt nincs előítélet, nincs gyűlölködés, még a beszélgetésbe bekapcsolódó 28-as is inkább mint virtuosus jómulatságról, semmint nemzeti ellentét megnyilvánulásáról beszél a szegedi kocsmában támadt cseh—magyar hajcihőről. Másodszer azért is példás e jelenet, mert főleg Švejk szándékoltan nemtörődő magatartásával („lassan, de biztosan elvágta magát České Budějovicétől”) érzékletesen mutatja, hogy a lentieknek mennyire nem fontos a háború, a recsegő-ropogó hadigépezet, meg egyáltalán a kétfejű sas birodalma; ahogy Švejk másutt mondja: „a máriás, ha kettesben játsszák, komolyabb dolog, mint az egész háború”. S lám, itt is, a kopott indóház előterében, a „resti” részére elkerített részben nyugodtan iddoggál s a honvéddel mulat, miközben sorra-rendre érkeznek és indulnak a vonatok a gyűjtőállomás felé, ahol jelentkeznie kellene. Harmadszor műfaji szempontból is figyelemkeltő e jelenet. Ahogy már utaltam rá, a nyelv

nélküli beszéd alkalmazásának ritka irodalmi példája ez, megint és ily módon is kiemelve a mérhetetlen kiterjedtségű lenti világ természetes nemzetköziségét, tagjainak összetartozását, egymás jó megértését: az ún. történelem háttérében folyó népi érintkezést.

Most egy másik jelenetet veszünk szemügyre. Ez már a nagy utazás vége felé, a front közelében játszódik, megint egy állomáson, ami természetes is, hiszen a *Svejk* — legalábbis abban a formájában, ahogyan fennmaradt — elsődlegesen utazási vígeposz, amiképp például az *Odüsszeia* az utazási hőseposzok számtalanszor utánzott ősváltozata. A *Svejk*-ben sincs szilárdan és szabályosan fölépített cselekmény, hanem „csak” a hadba vonuló katonáknak és fölötteseiknek az epizódok láncolatában bemutatott egyre szorongóbb s egyre rémültebb búcsúzása — épp Magyarország területén, a Lajtától a Kárpátokig — a megszokott természetes emberi léttől. E búcsúzás során, a valósággal és az emlékekkel szembesülve alakul ki az ellentét, a humor legfőbb forrása, amelyből bőven merít a viszontagságokat végenincs példázatokkal mindig józanul kommentáló népi „hős”, valamint — más stílusban — értelmiségi hasonmása is.

A például választott újabb jelenetünk már a Kárpátok alatt játszódik, utasaink egyre idegesebbek s aggódva latolgatják egyéni és közösségi esélyeiket. Az egyik cseh származású k.u.k. tiszt, Dub hadnagy, kiváltképp monumentális nő a fenti világ képviselőinek Hašek festette arcképcsarnokában, e kegyetlen karikatúrasorozatban. Ő a megtestesítője mindannak, ami ostoba törtetés, aljas talpnyalás, versengő rálicitalás, a megnyomorító kisebbségi helyzetét minduntalan ellensúlyozni próbáló túlbuzgóság: Hašek kimeríthetetlen jellemábrázoló művészetének utolsó remeklése. Azért „utolsó”, mert hatvan évvel ezelőtt, az ő tetteinek bő humorú földidézése közben döntötte le szerzőnket a halál, s a világirodalom egyik leghatalmasabb torzója is e lelkileg torz figura szavaival szakad félbe.

Ez hát az az ellenfél, aki épp szokásos fegyvelmezési dühében fuldokolva a minden monarchiabeli vasútépülethez hasonló állomás mögött az ugyancsak minden falusi megálló körül ott burjánzó bozótban rábukkan egy szükségét végző honvédre. Ingerült üvöltözés, félszegen védekező katonamozdulatok, a tiszt riadt tanácstalansága (mivel későn veszi észre, hogy honvédba ütközött), a távolodó honvéd pedig a „közös” munderban ágáló tisztben — hogyan, hogyan nem — fölsimerve a csehet, feléje lengeti a magyarok egyezményessé vált bosszúálló csehgúnyoló mozdulatát: a megadás, a fogságba vonulás nemzetközi jelét.

Az elmondottakon kívül azért is kívánatos e jelenet bemutatása, mivel — sajnos — egy módfelett tanulságos fordítási ferdtítés tettenérésére ad módot. (Mellesleg hangsúlyozva, ilyesmi nem kenyerem s elvből is kerülöm az efféle leleplezéseket; aki tudja, mily nehéz s mily áldozatos munka a fordítás, nem él vissza a nyelvismeret kínálta gyakori alkalmakkal. Ámde épp az említett elv kötelez annak elmondására is, hogy a közép- és kelet-európai népek miénkel rokon irodalmának a sorsa azért oly mostoha nálunk, a miénk pedig náluk, mert itt is, ott is hiányos a kölcsönös fordítási kultúra, nincsenek, tehát nem is érlelődhettek hagyományá évszázadok óta végzett közvetítési tapasztalatok, s nem alakult ki egymás nyelvének a módszeres összevető vizsgálata sem. Ezért hát bármiféle félreértés megelőzése végett eleve illőnek érzem hangoztatni a fordító vétlenségét. Réz Ádám kétség nélkül az egyik legjobb prózafordítónk volt, amikor angol, francia, német szövegeken dolgozott; de hát a cseh az más, Hašek pedig — a prágai utcanyelvől meg az osztrák—cseh katonaszargonból összeötvözött sajátos stílusával — még inkább más!)

De olvassuk előbb a szöveget, egyik részletének általam kiigazított (dőlt betűs) változatában, aztán majd közelebről megnézzük különféle vonatkozásait, egyebek közt az említettem fordítási biccenet is.

Dub hadnagy az ajkába harapott, s azt gondolta, hogy egyedül rajta áll a zászlóalj felbomló fegyelmének megóvása. Ezért még egyszer visszament az állomás térségébe, s egy raktár mellett, amilyen óriási magyar—német felirat közölte, hogy tilos a dohányzás, egy üldögélő katonát talált. Az illető újságot olvasott és úgy eltakarta magát vele, hogy nem látszott a parolija. Dub rákiáltott, hogy „Habtacht!” — a katona egy Homonnán állomásozó magyar tartalék-ezredhez tartozott.

Dub hadnagy megrázta, a magyar katona felállt, még csak szalutálásra sem méltatta Dubot, zsebre vágta az újságját és megindult az országút felé. Dub hadnagy utána ment, mintegy félig öntudatlanul, de a katona szaporázta a lépteit, aztán hátrafordult és *csúfalkodva feje fölé emelte kezét, nehogy Dub hadnagy egy pillanatig is kétségben legyen afelől, hogy ő menten fölismerte: a hadnagy az egyik cseh ezredhez tartozik. Aztán a magyar ügetve eltűnt az országútmenti alacsony kunyhók között.* (574.)

E megint több jelentésrétegbe ágyazódó jelenetet értelmezve előbb essünk túl a kínos leiterjakabon. A kisebb — inkább csak szavakra korlátozódó — szövegeértelmezési zökkenőket érintetlenül hagyva egyetlen lényegérintő részt igazítottam ki, szorosán ragaszkodva az eredetihez. A főntebb dőlt betűkkel kiemelt rész ugyanis Réz Ádám fordításában így olvasható: „gúnyosan könyökbe hajtotta a jobb karját, egynéhányszor meglóbálta”; a két változat összevetéséből nyilvánvaló, hogy Réz Ádám szövegében teljesen elszakad épp az egész műben vissza-visszatérő fontos motívum, amely a cseh—magyar viszályt alapvetően jellemzi: a honvéd nem tiszteleg a közösbeli cseh tisztnek, ellenkezőleg gúnyt űz belőle.

Az idézett jelenet tematikailag három mozzanatra tagolódik: a hadnagy nem veszi észre, hogy a bozótban üldögélő katona magyar; a honvéd arra sem érdemesíti a cseh tisztet, hogy szalutáljon neki; végül, csúfalkodva, a megadás jelét mutatja neki. A szereplők kapcsán külön figyelmet érdemel a párosítás: a fenti világ képviselője cseh, a lenti világe magyar; márpedig időtlen esztétikai törvény szerint a fentiek csak nevetségesek, a humor azonban — vagyis a világ visszásságainak kritikai szemlélete — bosszuló eszközként a lentiek fegyvere; a honvéd is diadallal gúnyolja ki a tisztet, méghozzá ennek mindkét minőségében: mint följebbvalót és mint csehet. Megjegyzendő még, hogy — miként már jeleztem — Dub hadnagy az egész mű legellenszenvesebb figurája; a többi hasonló helyzetű regényalak; például Lukáš főhadnagy vagy Katz tábori lelkész kap olykor egy-egy megértő szót, elnéző mosolyt, Dub azonban soha.

Ha a regénynek ezt a háború után írt végleges változatát összevetjük az 1916-ban közölt második változattal, tanulságos módon nemcsak azt észlelhetjük, hogy ott az ilyen Dub-féle figurák eleve hiányzanak, hanem azt is, hogy a magyarok sorra-rendre, megkülönböztetés nélkül gúnyolják — főlemelt karral — a cseheket. A magyarok ott — egyébként más szövegösszefüggésben is — egyértelműen és egyöntetűen úgy jelennek meg, mint a monarchia szilárd támaszai, szemben a csehekkel, akik ugyancsak egyértelműen és egyöntetűen a korhat megírása között. Ez idő alatt Hašek az Októberi Szocialista Forradalomban különféle nemzetiségű — köztük magyar — kommunista hadifoglyokkal is érintkezve, sőt magyar és német hadifogolyújságot szerkesztve, olyan lényegbevágó tapasztalatokat szerzett, amelyeknek hatására főműve új dimenzióval bővült, egyetemes érvényű epikai távlattal gazdagodott. Nem kétségesen ennek révén vált világsikerűvé is.

Visszakanyarodva az észrevételelemnek tápot adó jelenethez, említést kíván, hogy a stílus itt korántsem oly szikrázóan változatos, mint az előbb vizsgáltban, ahol — láttuk — Švejk jelenléte meg a partnerek hatékony közrejátszása eleve feszültséggel dúsitotta a nyelvi kifejezőeszközöket. Most viszont csak szerzői szöveget olvashattunk: ez pedig — miként mindenütt a regényben — szürke, jellegtelen, tényközlő. Közismert, hogy Hašek írói fő erénye a beszélgetés: beszélgetéssel jellemzi szereplőit, a lenti és a fenti világ különféle képviselőit, meg persze külső és belső tulajdonságaikat. Aligha van regényhős a modern világirodalomban, aki annyit s oly sok mögöttes jelentést kifejezőn beszélne, helyesebben: mesélne, mint e jellegzetes antihős.

Még egy jelenetet javaslok elemző vizsgálatra: a témánk szempontjából kiváltképp jelentős királyhídoi Kákonyi-kalandot, illetve az azt követő, jelképesnek is beillő magyar—cseh összetűzést.

A helyzetet aligha kell részletesen bemutatni, hiszen a regény egyik csúcspontja ez. Lukáš főhadnagy megbizta tisztiszolgáját, Švejket, kézbesítsen szerelmes levelet Kákonyinének,

egy tiszt es kereskedő feleségének. Az újdonsült marcona postillon d'amour útközben találkozik Vodičkával, a verekedős, nagyszájú, magyarfaló öreg árkással. Némi mulatozás után együtt mennek bizalmas küldetésük célja felé. Persze a késés folytán a levél a férj kezébe jut, és persze a szerelmi futárok kipenderítése a következmény. Ám e helyre legények sem hagyják magukat s a már több változatban bemutatott magyar—cseh viszály folytán a Kákonyi-ház előtt parázs csetepaté támad, s ez megint jellegzetesen vígeposzi epizód.

Az utca rendkívül élénk volt. Kákonyi urat áthurcolták a szemközti ház kapualjába s vízzel locsolgatták, az utca közepén pedig Vodička az öreg árkász, oroszlánmódra verekedett néhány honvéddel és honvédhuszárral, akik a segítségére siettek honfitársuknak. Vodička mesterien védekezett derékszijával, amelyen ott fityegett a szuronya is — úgy forgatta, mint egy cséphadarót. S nem volt egyedül. Mellette harcolt néhány különböző ezredbeli cseh katona, aki éppen arra járt.

Švejk, mint később állította, maga sem tudta, hogy hogyan keveredett bele, s milyen módon került a kezébe valami rémült néző sétabotja, mivel szuronya nem volt.

Jó ideig tartott a dolog, de minden jónak vége szakad egyszer. Megjött a „bereitschaft” és bekísérte az egész társaságot. (367.)

A csetepaté csakhamar üggyé szélesül: a katonai hatóságokat mindig idegesítő sajtó is bőven foglalkozik vele; a magyar „közvélemény” úgymond tiltakozik a cseh katonák kihívó magatartása ellen. E ponton megint fölöttébb tanulságos a regény két változatának az összevetése. Az 1916-osban ugyanis sokkal részletesebb és vaskosabb vezércikk-paródiákkal karikírozza a korabeli magyar sajtót, s e handabandázó frázishalmazok mindig a cseh—magyar ellentétet (és persze a magyar sajtó ostobaságát) szemléltetik. A háború után, az Októberi Szocialista Forradalomban szerzett tapasztalatok nyomán írt végső változatban a magyar újságoknak tulajdonított dokumentumsorozat — általános érvényű remek sajtóparódia — végső soron inkább a magyar—osztrák ellentétekre hívja fel a figyelmet.

Míg az „ügy” felsőbb szintű kivizsgálása folyik, alsó szinten, a lenti világ emberei erről mit sem tudnak, s nem is akarnak tudni. Švejk és magyarfaló sorstársa, az öreg árkász áristomban hűsölnek, a monarchia mindenfajta nemzetét és nemzetiségét képviselő delikvenszek közt. Jó alkalom ez írónknak két jellegzetes és nagyon különböző népi magatartás szemléltetésére. Az öreg árkászban vak gyűlölet fortyog, minden magyart menten széttépne; Švejk viszont bizonyosfajta népi humanizmus szószólójaként a magyarban is (meg más nemzetiségűekben is) készséggel megbecsüli az övéhez hasonló sorsú embert, hiszen — mondja — „néhány magyar ugyancsak nem tehet róla, hogy magyar”, aminthogy más sem tehet róla, hogy az, ami, — arról viszont már igenis tehet, hogy ember legyen tisztességgel, a természetes értékek megbecsülésével. E kétféle magatartás kap hangot — egyebek közt — ilyen kedélyes fogdai teferében:

— Nézzétek, fiúk, azt a magyart ott az ablaknál — szólalt meg Vodička — imádkozik a betyár, hogy szárazon megússza a dolgot. Nem lenne kedvetek fölhasítani a pofáját az egyik fülétől a másikig?

— Eredj már, az egy rendes ember — mondta Švejk —, azért van itt, mert nem akart berukkolni. Ez a háború ellen van, valami szektából való, és azért csukták le, mert nem akar senkit se megölni, ő betartja az Úristen parancsát, de majd itt a pofájára kenik neki ezt az isteni parancsot. (376—377.)

Aztán az önmagában is komikus hadbírószági aktatologatás ítéletbe torkollik; ez — mi is lehetne más? — tetteseink szigorú megrovása (amire ők fütyülnek), frontra küldéssel (ami persze távolabbra tolja a lehetőséget, hogy a háború után este hatkor vagy „inkább fél hétkor” találkozzanak a Kehelyben).

S „hőseink” elindulnak hosszú útjukra, Magyarországon át a Kárpátok felé, és onnan is tovább...

Így kerekedik teljessé „egy meghatározott kor történelmi képe”. Az író, a maga sajátos eszközeivel, a forradalom előtti s hite szerint a szocialista forradalom felé sodródó Közép-Európa népi tudatvilágát kívánta rögzíteni.

Mielőtt e képtől — tanulságait magunkkal vive — búcsút vennénk, ne hagyjuk említés nélkül, hogy a földidézett kor nem egy különössége tovább él népeink nyelvében és tudatában (illetve olykor csak a tudatalatti rétegben). Itt most megint arra emlékeztetek, amit főntebb, a *Švejk* kapcsán, a szolgálati nyelv okozta bonyodalmakról, cseh sérelemről meg magyar—cseh viszállyról előadtam, érzékletes példák világánál. Mindehhez — csattanóul — hadd tegyem hozzá egy rejtélyes cseh szólás eredetének általam javasolt magyarázatát.

A szólás így hangzik: „Já jsem z toho cely jelen”, s a jelentése: teljesen meg vagyok zavarodva, nekem ez mérőben érthetetlen. Tudni kell, hogy a „jelen” szó, miként más szláv nyelvekben is, „szarvast” jelent. A bökkenő tehát az, hogy milyen úton-módon került az erdők büszke vadja az érthetlenséget, zavarodottságot jelentő szólásba. Nos, a k.u.k. alakulatokban szolgáló cseh katonáknak feltűnt s jót derültek rajta, hogy a honvéd egységeknél, névsorolvasáskor, a katonák „jellent” (vagyis közkeletű cseh szót) kiáltottak nevük hallatára. Adat van rá, hogy az egyik közös ezred cseh tagjai (nem lepne meg, ha a tüzetes kutatás kimutatná, hogy épp Szegeden) az előírászerű „hier” helyett harsány „jellent” kiáltva tiltakoztak a német szolgálati nyelv ellen.

Oly hatásos volt ez a Hašek-mű szelleméhez méltó katonacsíny, hogy a csehek körében szóbeszéd tárgya lett monarchiaszerte. Mivel azonban a magyar „jelen” pontos értelmét természetszerűleg nem ismerték s mivel — másrészt — idővel a viszonyok is alaposan megváltoztak s a szólás keletkezésének körülményeire homály borult, a „szarvas” jelentésű cseh főnév meg a magyar „jelen” mondatszó egyre inkább összevegyült, s termékük mindmáig megőrződött e tréfás hangulatú szólás elemeként.

BERKES TAMÁS

A hatvanas évek cseh prózájának történetéből

**AZ ÉRTÉKVÁLASZTÁS SKÁLÁJA
FUKNÁL ÉS HRABALNÁL**

A hatvanas évek mozgalmas évtizednek számított a cseh irodalomban. Kétségtelennek látszik, hogy a korszak legszámottevőbb irányzata a groteszk jegyében formálódott, s ez hasonlóképpen történt Kelet-Európa számos más irodalmában is. Az irányzat képviselői gyakran eltérő gondolatokat és életérzéseket rögzítettek, de a groteszk struktúra — a komikus és tragikus elemek szerkezete — minden esetben tragikus értékvesztések és komikus értékfeltöltődések ütközőpontján jutott egyensúlyba. A konkrét művek aztán a szerző szemléletét tükröző groteszk típus megválasztásában kapták meg elsődleges jelentésüket.

A cseh irodalom humora évszázados hagyomány, melynek nyomát a középkortól kezdve napjainkig követhetnénk. A két világháború közötti korszakban számos jelentős életművet

hatott át a groteszket és a fekete humort is magában foglaló komikus szemlélet, elég csak utalni Karel Čapek és Jaroslav Hašek nevére. Ez a tradíció vált újra formáló erővé a hatvanas években, mintegy illusztrálva Jan Mukařovský tételét: „Az izolált műalkotás elemzésekor is szem előtt kell tartani, hogy a struktúra nem az egyes alkotás, hanem az egész nemzeti költészet összefüggő fejlődésének a kérdése.”

Bohumil Hrabal és *Ladislav Fuks* a hatvanas évek elején jelentkezett elbeszélésekkel és kisregényekkel. Az általuk választott groteszk típus a személyiség integritásának kétségessé válására helyezte a hangsúlyt: a groteszkben egyedülálló jellemábrázolási igénnyel keresték az elidegenedés lenyomatát hőseik lelkivilágában. Számukra a megalázottak és megszorítottak belső élete a fontos, valamint az, hogy az egyén belső tartalékai milyen védekezésre nyújtanak lehetőséget. Hőseik hangsúlyozottan egyszerű emberek, akik átlagos életüket a periférián, vagy egyenesen a gettóban kénytelenek leélni. Az írói megfigyelés szemszöge: a történelem alulnézetben. Pátosz nélkül beszélnek a kisemberről, nem csukják be szemüket a külső és belső borzalmak láttán, épp ebben a pokoljárásban keresik az ember megtartó erejét. S ha rátalálnak, akkor nem hívják másképp, mint szeretet és emberi melegség. Műveikben az értéktelődés mindig ezen a felismerésen alapul, de kettejük világlátása jelentősen eltér az esélyek megítélésében.

DÉMONI HATALMAK HÁLÓJÁBAN

Ladislav Fuks szinte kivétel nélkül a zsidó sors témáját dolgozta fel oly módon, hogy a zsidóság mártíriumára nála az ember fenyegetettségének általános szimbólumává magasodik. Regényeinek színtere a protektorátusi Csehország, a faszizmus uralomra jutásának és rémitő tomlolásának összesűrűsödő atmoszférája.

A *Mundstock úr* (1963) című első nagysikerű regénye egy prágai zsidó kistisztviselő magányos vergődését ábrázolja a sárga csillag és a koncentrációs tábor árnyékában. Mundstock úr szemérmes és békés lelke kettéhasadt, s kivetült belőle a rettegés szülte képzelte alak, a Mon. Ettől a naptól kezdve minden összekuszálódik, a Mon maga a megtestesült rettegés. Mundstock úr tudja, valamiképpen le kell győznie a rémet, különben tönkremegy még azelőtt, hogy a levélszekrényben felfehérlene a rettegés kiváltó oka: a transzportba szólító behívóparancs. Keresni kezdi a megoldást, mellyel megmenthetné nemcsak a maga, de ismerősei életét is. És egy nap, utcaseprés közben felismeri saját lehetőségét: módszeresen fel kell készülni a koncentrációs tábor minden borzalmára. Edzésbe fog tehát, begyakorolja az ötvenkilós bőrönd legésszerűbb cipelési módját, összevereti magát, végigjátssza saját kivégzését. Felkészülésének tetőpontja a gázkamrára történő trenírozás, amikor a kinyitott gázcsap mellett majdnem megfullad.

Mundstock úr tehát fellázadt a félelem ellen, „módszerével” erőt öntött magába, s így a Mon eltűnt. Lázadása nem csak élete megmentésére irányult, hanem emberi méltóságának megőrzésére is, hiszen a rettegésben állati módon pusztult volna el. Ebben a megrendítően tragikus regényben, a tragikum túlsúlyát mutató groteszk alkotás mélyén feloldhatatlan paradoxonok rejtőznek, hiszen a regény hőse oly módon harcol emberi méltóságáért, hogy közben alkalmazkodik, akklimatizálódik az életét fojtogató brutalitáshoz. Úgy látszik, a totális elnyomó rendszerek idejére Fuks nem ismer jobb életformát, mint az áldozatokét. Regényének befejezése visszamenőleg értelmezi hősének életét: a transzport gyülekező helyére igyekvő Mundstock urat egy katonai teherautó halálra gázolja. Paradox halála egyszerre tragikus és komikus fénybe mervíti életét, hiszen Mundstock úr győzelme tudatában, szilárd lélekkel és szinte boldogan tesz eleget a behívásnak, de az utolsó pillanatban keresztülhúzza számítását az otromba véletlen. Erre már ő sem készülhetett fel. Halálának körülménye irodalmi utalásokat rejt magában. Úgy hal meg mint *Egon Hostovský: Körner professzor* (1932) című regényének címadó hőse, s úgy, mint Jiří Orten cseh költő, akit német szanitéckocsi gázolt halálra.

Hostovský hatása egyébként kétségtelen. A hősök rendkívül kifinomult mélylélektani bemutatása, a kor és a milió atmoszférájának a lélek hálójában történő felmutatása, a nyomasztónak valami nem külsődleges, hanem belső állapota egyaránt mutatja Hostovský és Fuks prózájának rokonságát.

A hatvanas évek másik reprezentatív Fuks-műve, *A hullaégető* (1967) a kisember magatartásának másik lehetőségét vizsgálja: a kiszolgáltatott ember nemcsak áldozattá, hanem gyilkossá is válhat. A főszereplő példás állampolgár, maga a megtestesült jószág, aki krematóriumi munkáját nagy elhivatottsággal végzi. A szerző a pszichológiai horror eszközeivel rajzolja meg hőse átváltozását: a gonoszság kicsírázását, a kisember átvedlését szörnyeteggé. A hős útja a tisztas hullaégetéstől családja hidegvérű kiirtásán át a tömeggyilkosságig vezet. A kisember oly módon valósítja meg önmagát, hogy az embertelenség rendszerével azonosul: kitör a bárgyú kispolgári életből, s az „emberiség érdekében” a német megsemmisítő táborok irányítója lesz. Fuks pályáján *A hullaégető* immár az átlagember hagyományos értékének az egyértelmű elutasítását jelzi. *A Mundstock úr* és a szerző egyéb írásai mutatják, hogy Fuks nagy belső vívódások közepette számolt le egy önmagának fontos értékkel, s a folytatást illetően tanácstalan. A cseh kisember ideálja, amelyet az irodalmi hagyomány glóriába vont, a hatvanas években kezdte elveszteni értékét. A groteszk szemléletet ösztönző čapeki hagyomány ezen a ponton megszakad. Karel Čapek a *Zsebtörténetek*ben fogalmazta meg a legpozitívabb kicsengéssel a kicsiség ideálját. Nála a kisemberi világ mélyen humánus és közösségi, a mesélő kisember az ember fogalmává magasodik. Ezt az új minőséget Čapek is csak óhajtott eszményként tetelezhette, ezért a megfelelő közeget csak a betörők, bírák és különféle szélhámosok emberi melegségű világában találta meg. A hatvanas években határozott fordulat következett be a čapeki hagyományban: a kisember egyre kevésbé töltötte be a reá bízott szerepet, az eszmény mögül előtűnt a védtelen, vagy a sört iszogató beszűkült átlagpolgár brutális valósága. Fuks nem tudott szabadulni attól a képtől, hogy példás polgárokból bizonyos esetekben őrzőngő fanatikuskok reinkarnálódhatnak. Prózájában a talaját vesztő személyiség a groteszk egyre sötétebb örvényei felé sodródik, s a kiszolgáltatott embernek fölébe magasodnak a szorongást sugárzó démoni erők.

ARANY PRÁGA, AZAZ A VÁGY BELSŐ MODELLJE

Sémákba nemigen gyömöszölhető nagy író Bohumil Hrabal. Negyvenkilenc éves korában, 1963-ban nyílt meg előtte a publikálás lehetősége, s rövid idő múltán az olvasóközönség és a kritika a legnagyobb jelenkori cseh prózairónak könyvelte el. Sorra adták ki műveit, 1966-ig négy novelláskötetet és három kisregényt jelentetett meg. Első kötetének címe, a *Gyöngyszem a mélyben* szimbolikus tömörséggel utal arra az élményre, amely íróvá formálta. Gyakran idézett ars poeticája szerint azért merült alá — sokféle foglalkozást választva — az élet mélyebb rétegeibe, hogy megélhesse a megrendítő élményt: az emberi lélek mélyén olykor megpillanthatta a gyöngyöt. „Azóta szeretem azokat az embereket — írja Hrabal —, akik fölött pálcát törnek, akik miatt mossák a kezüket. Azóta tudom azt is, hogy azok az emberek, akiket szeretek, inkább mutatják durvának magukat, s játsszák a bohócot, semhogy szemérmük ellenére kimutassák igazi érzelmeiket. De hát én éppen az ilyen emberekkel éltem és dolgoztam mindig a legszívesebben! Hiszen közülük némelyek egy-egy pillanat vagy esemény hatására egyszerre csak feltépték ingüket, megmutatták a szívük, és akkor döbbenet láttam, hogy gyémánttal van a szívükbe vésvé az, amiről a filozófusok beszélnek.”

Hrabalt a társadalom szélére sodródott emberek izgatják, s rajtuk keresztül a valóságnak addig kevésbé érzékelt teljessége zúdult be az irodalomba. A történelem alatt élő emberek vágyai és magatartásformái hömpölyögnek írásaiban, olyan antihősök tablóját kapjuk, akik hátrányos helyzetükben is harsány életigenléssel a teljesség igényét hordják magukban. Hősei azután tűnnek fel az elbeszélésekben, hogy elvesztették biztonságukat, mivel Hrabal szerint a

kitaszítottság állapotában tisztán kirajzolódik az alakok embersége, feltéve ha rendelkeznek ilyesmivel. Szereplőiről általában kiderül, hogy mindüknek van titka, vágya, szenvedélye, de legalább egy nagy sztorija. Még azok is valami emlék bűvkörében élnek, akiknek végleg fakó díszlet már csak a jelen.

Hrabal prózája az ellentétre, komikus és tragikus szétválaszthatatlan egységére épül. Legszomorúbb írásaiban is az élet szeretete vibrál, szenny és ragyogás egyazon képen jelenik meg. A kifinomított részletek halmozása következtében groteszk síkra emelkedik minden leírt jelenség, amely ily módon az élet villódzó teljességének képévé válik. Hrabalnál nem a történet a kompozíció kötőanyaga, írásaiban egymásnak mellérendelt képek, spontán módon áradó adomák sorakoznak. Az epizódok halmozása ellenére cselekményes próza ez, minden mozgásban van, minden változik. A bővérű figurák, a tündérek és kísértetek nélkül is felsejlő fantasztikum mind-mind azt sugallják, hogy az életben minden lehetséges. Talán első pillantásra úgy tűnhet, hogy az elbeszélőkézség parttalan felszabadítása összefüggéstelenségre vezet, hiszen a szerző számára nem létezik fontos és kevésbé fontos jelenség. Azonban a kollázstechnikával szerkesztett epizódok az összehasonlítás, a kölcsönös egymásraveztetés útján kapják meg jelentésüket. Az összehasonlítás vezet nála az összefüggésig, vagy éppen az összefüggéstelenség leleplezéséig. A kidolgozott életszeletek realitása a teljes hitelesség benyomását kelti, s ezzel egyidejűleg fantasztikus és kísérteties. Hrabal teljes szuverenitással szonglörködik a pontosan megrajzolt részletekkel, s ezáltal rendkívüli összefüggések megérzését alapozza meg. (Ne feledjük: az állandó összehasonlítás, az összehasonlítódság a kulcs!) Nem véletlenül emlegetik vele kapcsolatban a szürrealizmus inspiráló hatását, ám Hrabal egyik novellájában félreérthetetlenül jelzi, hogy az élet fantasztikusabb a szürrealista képzelet minden teljesítményéhez képest. Egyik elbeszélésében Kytka úr szürrealista költő, aki a szürrealista objektumok utolérhetetlen attraktivitásáról szónokol Bamba úrnak, a magányos, aprótermetű temetkezési vállalkozónak. Bamba úr viszont a legnagyobb természetességgel olyan ötleteket és történeteket említ meg, amelyek lenyűgözik és megdöbbennek a szürrealista fenegyereket: „— Bamba úr — szólalt meg kisvártatva —, önben kétágú megszállottság deltája folyik, én jártamban-keltemben gombostűhegygel keresem és gyűjtöm az ötleteket, maga pedig a kisujjából szórja őket. — Kytka úr itt a fellegekre emelte szemét, és közölte minden égbeliekkel: — Nem én vagyok a költő, hanem ez itt!”

Hrabal a magaskultúra szerepét az élet sokszínűsége és a vágyak tömegei fényében elhanyagolhatónak látja. Egyformán kedves számára Schubert befejezetlen szimfóniája és a sramlizene, sőt ez utóbbi a közönség miatt talán egy fokkal méginkább. Úgy látja, hogy az élet metafizikus vetületeinek érzékelésében nem léteznek kiváltságok és eleve kiválasztottak, „a martinemence belseje úgy zúg, mint egy szimfonikus zenekar”. Hrabal kisemberei botladoznak, szélhámoskodnak, de értéküket szívük tisztasága és harsány életszomjuk határozza meg. Az író bizonyára tiltakozna a „kisember”-terminus ellen, hiszen figuráira minden mondható, csak az nem, hogy „szürké”, és a kicsiségükre történő *megkülönböztető* jellegű utalás is sántít. Szereplői a közönséges jelenségek egyetemesen groteszk, kaotikus világában ugyanolyan tulajdonságok *alapkomponenseit* hordozzák magukban, mint Faust. Kétségbeesett optimizmussal bizonygatja Hrabal, hogy a perifériára szoruló ember nem torzult el, hanem csak el-esettségét kompenzálja játékkal, fantáziálással, hazudozással. „Magának valahol a belsejében egy cérnára kötött pacsirta van...” — mondja a mások szerelmei között reménytelenül kerिंगő, de mindenkit felvidító Emáneknak a mixernő. Szinte észre sem vesszük, hogy a szerző mikor lendít át minket a valóság határán, s így képes megteremteni a valóság fölött, önmaguk káprázatában lebegő emberalakokat.

Kétségek merülhetnek föl a hrabali periféria és az emberi értékek szimbolikussá terebélyesedő összekopirozása láttán. Írásainak kisugárzását a mai olvasó akaratlanul is a múlt idő zárójelébe teszi, de ez nem befolyásolja az olvasói élmény intenzitását. Amit például a *Bambini di Praga 1947*-ben a valóság lebegő tükörképének érzünk, azt öntudatlanul is időbeli elhelyezéssel egészítjük ki. Nem azért, mert régen játszódik, hanem mert „egy másik időben” történ-

nek az események, s ennek van társadalomtörténeti mellékjelentése. Ennek lényege, hogy a hrabali világtól idegen minden elgépiesedett emberi kapcsolat, hiszen ezekben az írásokban — a mai olvasó tapasztalati világától oly eltérően! — nem léteznek civilizációs betegségek, nem ütközünk folyton az elidegenedett társadalmi viszonyok falába. Egyre inkább mesének — szép mesének — olvassuk Hrabal történeteit, minthogy „es waren andere Zeiten”.

Az egyéni érték ellenállóképességének témája sajátos módon jelent meg az ötvenes években játszódo íásaiban. Rendkívül jellemző az 1965-ös *Hirdetés a házra, amelyben már nem akarok élni* című kötetének előszava: „Ez a könyv annak a bizonyos szituációnak a konstatálása, amelyet a személyi kultusz időszakának neveznek. Csalódnak, akik ebben a könyvecskében csak elítélést és lefelé fordított hüvelykujjat keresnek. Akkoriban olyan emberekkel éltem együtt, akik érezték vagy tudták, hogy minden kor méhében ott van az a gyermek, akiben nemcsak hogy bízni, de akivel élni is lehet. Olyan emberek voltak ezek, akik nem idegenedtek el az emberi együttélés alapvető házirendjétől, és akik már azáltal is hősök voltak, hogy nem hódoltak be a szemantikai zavarodottságnak, hanem a dolgokat és az eszményeket valódi nevükön nevezték. Ezért ez a hirdetés arra a házra, amelyben már nem akarok lakni, nemcsak az én fejlődésem része, hanem része ama társadalom fejlődésének is, melyben élek, s mely ugyanúgy mint én, olyan házakban kíván lakni, melyekben a fehér humor, a szeretet és a remény uralkodik, anélkül, hogy az ilyen házakra való hirdetést metafizikus meneküléssé kéne idegeníteni.”

Egyik legcsodálatosabb elbeszélésében, a *Berúgott dob* címűben Hrabal egy szimfonikus zenekar hallgatóságának és egy táncos mulató vendégeinek tömegverekedése közepéről fogalmazza meg önmaga helyét a világban: „én már nem tudtam igazat adni se emezeknek, se amazoknak az öklöknek, letörtem egy vesszőt, és vezényelni kezdtem mindkét zenekarnak... csak tompa puffanások és jajgatás hallatszott... de nekem minden muzsikált, és meg voltam mentve, de bizonyos értelemben el is voltam veszve... és alighanem éppen ez a megmenekülés.”

Bohumil Hrabal minden írása az emberi identitást fenyegető veszélyről és a vele való dacolásról szól. A hatvanas évek szellemével egybehangzó módon az író az élet mindenirányú átélésére helyezte a hangsúlyt, ami — Ladislav Fuks intenciójától eltérő módon — talán az emberi megmaradás igaz fogódzóját teremtheti meg. Nemcsak az író, hanem a filozófus is megszólal Hrabal hangján, amikor kimondja az emberi megmaradás maximáját: „hűség a harsogó szépséghez, akár az életünk árán is”.

MILAN NAVRÁTIL

Költészetfelmutatás

Sok éve már annak, hogy Váci Miskával a prágai Kisoldalon kószáltunk. Meg-megálltunk a régi paloták kapui előtt, és nézegettük a kariatidákat meg az ásító oroszlánokat. Hűvös volt az idő, s így a cseh történelemben tett kirándulásunkat a Festőkhöz címzett borozóban végeztük, egy pohár bor mellett. Mindenről kikérdezett: hogyan is volt a mi avantgardunk, milyenek voltak a szürrealisták meg a poétisták, meg a dadaisták, milyen volt a két világháború közötti irodalmi életünk, hogyan jut el hozzánk a magyar irodalom, nem sorvad-e el a szatíra, ismerjük-e ezt vagy azt Magyarországon...

Ilyen és hasonló kérdéseket az azóta eltelt években számos magyar író, költő, drámaíró, kritikus, szerkesztő, esszéíró tett fel nekem, röviden: a „szakmabeliek” — s korántsem protokolláris udvariasság ösztönözte őket. A legutóbb tavaly decemberben Bereményi Géza faggattott.

*

Ha írok, leteszem a szemüvegem, s így látómezőm — átkozottul rossz szemem miatt — leszűkül, és alig látok el az íróasztalom fölötti polcig, ahol elrendeztem mindazt, ami századunk — s leginkább a háború utáni évek — magyar költészetében a legfontosabb. S ha most — a felkérésnek eleget téve — azt kell végiggondolnom, hogy e koronaékszerekkel teli polcról az utóbbi években mi vándorolt át a cseh olvasók hasonló polcaira, meg kell állapítanom, hogy nem volt túlságosan bő aratás... bár egy kissé ez is optikai csalódás. A cseh verseskötetek száma nem túl nagy, ám szép számmal olyan költő, akinek életműve a magyar írásbeliség épületének egy-egy monumentális pillére.

Itt van például az Odeon gondozásában 1982-ben megjelent Nyugat-antológia, A nagy nemzedék (Velká generace) címmel. A kötetet Rákos Péter, a Károly Egyetem magyar tanszékének docense szerkesztette, s ő írta a bevezető tanulmányt, készítette a dokumentumanyagot s válogatta az illusztrációkat is. Minden antológia, minden gyűjtemény, válogatás, új besorolás, a történelmi tények, irodalmi jelenségek, irányzatok, korszakok értelmezése... — maximalista módon vizsgálva — kissé mindig együtt jár az alakok, irányzatok, korszakok, művek eltorzításával. Mert semmi sem hat benne a maga teljességében, a maga legnagyobb összefüggéseiben, meghatározottságában és kontextusában, amelyet csak a teljes mű, személyiség, irányzat, korszak vizsgálata nyújthat...

...másképpen minden hasonló vállalkozásnak megvan a maga előnye: a sűrítettség, a szemléletesség, a kiemelt hangsúlyok, az áttekinthetőség, a stilizáltság.

E premisszák szerint tehát az ilyen munka értékét a torzítás nagysága, illetve a hangsúlyok pontossága s az áttekinthetőség adja. Ám e kötet értékelésének legfőbb kritériuma annak úttörő, felfedező, koncentrált jellege. És itt kitűnik a szerkesztő ismereteinek mélysége, kritikai érzéke, azé a szerkesztőé, aki a fenti célt tűzte ki maga elé, s el is érte azt.

A háború utáni években több modern magyar verseskötet jelent meg csehül; sok nevet és verset olvashatunk a Světová Literatura hasábjain és másutt, számos vers hangzott el a rádióban és a prágai Magyar Kulturális Központ rendezvényein, de nekem mindig hiányzott valami, ami a cseh olvasó eligazodását segítené, az alaprajz, az alapok, melyekből felépülhetne számára a magyar költészet, irodalom, és az irodalom kultúrpolitikai hátterének teljes magyarországi képe — századunk első felében. S főleg annak az előtörténetnek ismerete hiányzott, amely sorsszerűen és visszavonhatatlanul meghatározott mindent, ami azóta történt a magyar költészetben — mert köztudottan a magyar lírát tartották a magyar irodalom legerősebb ágának.

A szerkesztő tudatosan szűkítette látószögét a Nyugat első nemzedékének költőire, főleg Adyra. Hét név és hét életmű alkotja a gondolatok és formák nagyfeszültségének forrását: a már említett Ady, valamint Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Füst Milán és Szabó Lőrinc. A könyv így lett kerek egész, koncentrált és tökéletesen áttekinthető; és mindent esszészzerűen hangolt előszó, továbbá a költők portréja egészíti ki.

S mivel már szoltam az antológiák előnyeiről és hátrányairól, fenntartás nélkül kimondhatom, hogy A nagy nemzedék magában hordja a maximumát mindannak, amit a magyar költészet e korszakának bemutatásában el lehet érni. A fordítók is a cseh műfordítók több nemzedékét képviselik — a ma már klasszikus értékű munkáktól, František Halas és Vilém Závada 40—50 évvel ezelőtt született műveitől Kamil Bednář, Václav Daněk, Ladislav Hradský, Jindřich Pokorný, Rákos Péter és Jana Štroblová műveiig.

*

A nemzeti költészet kiterjedt struktúráinak feltérképezése fárasztó babramunka, és soha nincs vége.

*Megérdemelné a békés halált
minden írnok, aki az éjszakában
tollat fog és papír fölé hajol —*

mondja Pilinszky János. A pompás Nyugat-antológiát további hasonló összefoglaló gyűjteményeknek kellene követniük a Nyugat következő nemzedékeiről, folytatni kellene a két háború közötti irodalom csúcseinak, arányainak, kontextusának bemutatásával, írói arcképek megrajzolásával — főleg ott, ahol a legnagyobbak a hiányok.

Az egyik ilyen nagy adósságát hamarosan törleszti a cseh műfordítás. A Mladá Fronta Kiadó gondozásában. Vsazováni démantů (Gyémántültetés) címen, Hat portré a háború utáni magyar költészetből alcímmel, Nagy László, Kormos István, Váci Mihály, Pilinszky János, Garai Gábor és Juhász Ferenc versei jelennek meg, Pomogáts Béla utószavával.

Töredékesen, minden válogatás előnyeivel és hiányosságaival együtt próbálja bemutatni ez a kötet a magyar líra új nemzedékének fellépését, arculatát, s azt, hogyan változott és formálódott a nemzeti költészet a felszabadulás utáni korban; az idősebb társak együtt a fiatalokkal miként adják a szocialista korszak magyar versművészetének jellegét, színét és kontúrait...

Nagy László műveinek „szervezett harmóniája”, a fájdalom és boldogság, hűség és áruulás, szerelem és magány drámai ötvözete, Kormos István gyermeki játékossága és tragikuma, népies ihletettsége, Váci Mihály mély társadalmi elkötelezettsége, néptribuni magatartása, Pilinszky János bolyongása e kegyetlen világ labirintusában, s metafizikus törekvése az e világ dolgaiért való felelősségvállalásra, Garai Gábor kitartó és egyedi expedíciói önmagába és a társadalomba, melyek a hazáért és annak rendjéért folytatott céltudatos harcba torkollnak, s Juhász Ferenc szomorúsága és dacossága e világ rendjével szemben, mely a fantázia megállíthatatlan gejzírjeiben tör ki, s mely a magyar költészet kifejezésrendszerét forradalmasította... nos, e hat alkotó témái, törekvésbeli, formai és poétikai ellenpontozódásán keresztül jut el hozzánk e nemzedék nagyszerű költészete.

*

S további hat név, egy következő nemzedék felmutatása történt legutóbb, a Světová Literatura című világirodalmi folyóirat hasábjain. A lap az utóbbi időben sokkal módszeresebben és következetesebben figyeli a magyar irodalmat, mint régebben tette, részben a lelkes fordítók és a friss magyar levegőt kedvelők portyái következtében. Ez a nemzedék kissé tán a mai magyar irodalom „kései gyermeke”, a kultúrpolitika különböző tényezői következtében. De azt hiszem, hogy éppen ezért a türelmesebbeknek — verseik metszéspontjában állva — sikerült több bölcsességre szert tenniük, mint azt a fiatal, „harsonás” lázadók esetében megszoktuk, s kevesebb formabontó elemet halmoztak fel, mint amennyit a fiatal alkotóktól már szinte elvárunk. Nagy öröm titkaiknak tudójává válni, győzelmeikbe és vereségeikbe beavattatni. Semmivel sem kisebb csaták ezek, mint amilyen annak idején József Attiláé vagy Radnótié volt.

A madarak nem hálnak meg (A fiatalabb magyar költészetéről) címen a Světová Literatura 1982/6. száma igen terjedelmes válogatást közölt Kiss Benedek, Bari Károly, Petri György, Utassy József, Apáti Miklós és Veress Miklós verseiből, az utóbbi költő bevezetőjével.

*

Letéven szemüvegem, tekintetemet az utóbbi évekre szegeztem, s azt vizsgáltam, hogyan jut el a magyar költészet a cseh olvasóhoz. Elsősorban — természetesen, logikusan — azok az összefoglaló művek jutottak eszembe, melyek — képletesen szólva — teljes tablót nyújtanak,

egy nagy irodalmi lakomára hívnak, ahol sok a fogás, különbözőek az illatok, ízek, egyszerű vagy rafinált a tálalás.

Am tekintetem most egy specialitásra tévedt, amely lelkes visszhangra talált az expresszív, csipős és főleg fűszeres olvasói táplálékot kedvelők körében — hogy a hasonlatnál maradjak. Tavaly márciusban a prágai Magyar Kulturális Központ zsúfolásig megtelt előadótermében nagyszerű költői estre került sor, Weöres Sándor műveiből. Vártuk ezt a nagyszerű, eredeti, ironikus-szarkasztikus költőt, akinek lírája — legalábbis azt hiszem — sajátos jegyeivel, utánozhatatlan poétikájával egyedülálló a magyar költészet áramában. A költő nem érkezett meg — ismerőseinek és barátainak rossz nyelve szerint azért, mert vonakodik akárcsak néhány napra is elhagyni kedves macskáját, ami nyilván csak „jóindulatú” rágalom. Mindezek ellenére a publikum lelkesen hallgatta Weöres Sándor verseit Vaclav Daněk fordításában. Versei az Odeon gondozásában, 1978-ban láttak napvilágot.

Fél évvel később Juhász Ferenc versei szólaltak meg ugyanebben a teremben. A műsor első részében kisebb versei hangzottak el első költői korszakából, a másodikban a Szarvassá változott fiú. Az előadáson közreműködött a nagy cseh színésznő, Dana Medřická is, aki Örkény Macskajátékjának főszerepében a Nemzeti Színházban a darab 400. előadásában szerepelt, nagy sikerrel. (Az 500. előadást már, sajnos, nem érthette meg. Ez év januárjában meghalt.) Juhász poémája izgalomba hozta a hallgatóságot. A siker egyrészt a három előadónak, másrészt — és főleg — a költői dikciónak volt köszönhető. A vers lenyűgöző, bonyolult és ugyanakkor egyszerű vibrálás a népballada és a cizellált, csiszolt költői dikció között. A költő magába szívta a magyar és európai költészet univerzális feszültségeit, és sajátos formába öntötte azokat.

Itt, ezen a ponton kell elmondanom, hogy a prágai Magyar Kulturális Központ létezésének nem egészen öt éve alatt valóban nemes fórummá vált, ahol a magyar kultúrát — főleg a zenét, a képzőművészetet és az irodalmat — magas szinten közvetítik. S legfőbb érdeme, hogy sikerült sok barátot maga köré gyűjtenie a fordítók, színművészek, rendezők és zenészek köréből.

*

Attól tartok, hogy írásom meghaladja egy szolid eszme-futtatás terjedelmét, s így befejezésül már csak a Ladányi Mihály verseiből készült válogatást említem (Světová Literatura, 1981), valamint egy készülő válogatást Simonyi Imre szatirikus verseiből, mely szintén folyóiratban jelenik meg még az idén.

Nem vagyok sem irodalomtörténész, sem a magyar irodalommal foglalkozó esztéta vagy teoretikus; a gyakorlat embere vagyok, korlátozott horizontú fordító, aki ráadásul még az említett munkák nagy részében „ludas is vagyok”. S így amit mondok, szükségszerűen magán hordja a személyes érdekltség jegyeit, s messze van a tudás objektív távolságtartásától. Meg vagyok azonban győződve, hogy kultúránk kölcsönös megismerésének „aranykora” évekkal ezelőtti sikerrel elkezdődött. A fontos, hogy a bevett hídfőállásokat kiszélesítsük.

BÁBA IVÁN fordítása

MILAN NAVRÁTIL (1930—)

| A modern magyar irodalom kitűnő fordítója. Gyermekéveit részben a szlovákiai Komáromban töltötte, ott tanulta meg nyelvünket. A Csehszlovák Rádió prágai részlegének szerkesztője.

Czeglé Imre: A cseh—magyar református egyházi kapcsolat egy évtizede (1782—1792)

(*Theológiai tanulmányok, Új folyam 14. kötet. Bp. 1981.*)

Czeglé Imre kötetét letéve az olvasó egyik első gondolata mindenképpen az, hogy munkája — jól körvonalazható történeti tartalmán túl — jószerevével adalék is egy általánosabb kérdéshez. Annak eldöntéséhez lehet eszköz a karcsú kötet, hogy vajon csupán egyirányú, nyugatkeleti sodrású áramlás volt-e az európai protestáns egyházak újabb kori missziós tevékenysége, vagy pedig ez a kapcsolat a viszonyosságot is hordozta (a közép-európai térségben megvalósuló kölcsönösséget is kifejezve és elősegítve az együttes értékek kimunkálását).

Históriai fejlemények első pillantásra a magunk szerepének lekicsinylését indokolnák e közös értékteremtés megítélésében. Mentségünkre lehetne fölhozni viszont, hogy az államegyházi fokra vergődni képtelen protestantizmus az ellenreformáció szorításában, itt Közép-Európában, nem lehetett más csak befogadó, értékeket Nyugatról másoló, és nem vállalkozhatott azok kiteljesítésére sem. Mindezt némiképp szépíthetnék XVII. századi teljesítményeink! Elmondhatnánk — a misszió védelmében —, hogy miként egyengették a román nyomtatott könyv útját bibliakiadásukkal az erdélyi fejedelmek. Hangoztathatnók, hogy milyen sokat jelentett a segítség, melyet a hitük miatt hazájukból elűzöttek a harmincéves háború után nálunk megtapasztalhattak. A mérleg mégis minden bizonnyal megérdemelten billenne a perég-rinusokat éltető, templomaink építéséért anyagi áldozatokra is mindig kész nyugat-európai hitsorsosaink javára.

Ehhez a XVIII. századi kivérett és védekező magyarországi protestáns egyházzól alkotott képünkhöz ad új és a megszokottnál erőteljesebb színeket az előttünk fekvő könyv. Föltárja és rendszerezi a kevésbé ismert tényeket arról, hogy miként folytatott alapvetően jelentős missziós tevékenységet a magyarországi református egyház Cseh- és Morvaországban, már a Türelmi rendelet megjelenésének évétől.

Maga az esemény — a cseh—morva misszió ügye, melyet Czeglé munkája tárgyául választott — korántsem ismeretlen az egyháztörténetben. Szétszórt, de elég jelentős centenáris irodalma keletkezett a múlt század végén; magyar—cseh egyházi kapcsolatokról értekezett századunk harmincas éveiben Kúr Géza, és fölmerült a cseh—morva protestánsok ügye az általánosabb történeti kutatás tárgyaként, kapcsolattörténeti értelemben Richard Pražák meg Kovács Endre munkásságában. Czeglé maradandó érdeme a rendszeres analitikus vizsgálat, a részletek módszeres számbavétele, a személyes életsorsok bemutatásával hitelesített eseményrajz.

A magyarországi protestáns egyházak XVII—XVIII. századi ellenreformációs sanyargatásait emlegetve nem mindig tartjuk szem előtt, hogy a Habsburg örökös tartományokban, valamint a cseh királyságban már a rendek fehérhegyi vereségét követően „elszabadult a pokol”. A nyers ellenreformáció ezen a terepen alakította ki a nálunk kevesebb sikerrel alkalmazott eszköztárat. A jognak álcázott erőszak és a fegyveres kényszerítés váltogatták egymást, a Confessio Bohemica alapján még 1609-ben egyesült cseh—morva protestáns egyházat egyszerűen eltörölték, papjaikat s legbuzgóbb híveiket hazájukból elűzték. Dél-Németország, a Felföld és Erdély menekülőkkel lett tele, a hitükben sértettek személyes sorsa magyarországi nemesi-rendi ellenzékiesség egyik ideológiai tényezőjévé vált, és a politikai ideológia része maradt még a XVIII. században is. A cseh testvérek nézetei csakúgy beépültek a katolikusellenes vélemények rendszerébe, mint Comenius sárospataki éveinek szellemi hozadéka, bizonyos folyamatosságot teremtve ezzel, az újjászületés lehetőségét ígérve a menekültek számára, annak ellenére, hogy ténylegesen Cseh- és Morvaországban protestáns egyház 1781-ig nem létezett.

Jellemző példa lehet a cseh testvérek gondolatainak formaváltásoktól sem mentes to-

vábbélésére Magyarországon Bahil Mátyás felföldi evangélikus lelkész esete. Neki azért kellett 1744-ben Magyarországról távoznia, mert Cyprian pápaságelleses művét szlovákra fordítva, kötete mellékleteként közölte — nem minden célzat nélkül — a wittenbergi egyetem egy évszázaddal korábban már kiadott vizsgatételét a bujdosó cseh testvérekhez.

A cseh—morva és a magyar protestantizmust tehát történelmileg kipróbált erős szálak kötötték össze, néhány hazai településen (így Hernádkakon) a cseh testvérek utódai a XVIII. századtól, részint elmagyarosodva, már a református egyház szervezetébe tagoltan éltek.

Midőn a Türelmi rendelet lehetőséget adott a protestáns egyház újjászerveződéséhez, az nem csupán Magyarországon járt az egyházak rohamos gyarapodásával, hanem azokon a területeken — az osztrák örökös tartományokban és a Cseh királyságban — is, ahol majd két évszázada irmagai sem maradt a protestáns egyházi szervezetnek. Ismeretes, hogy milyen lavinaszerűen szabadultak Nyugat-Magyarországon meg Erdélyben a lelkek a római katolikus egyházból, amint az apostasia vádja immár nem fenyegette őket; miként az is köztudott, hogy milyen formában igyekezett a kormányzat — a nagy fölbuzdulást látva — korlátozni e mozgást. Még szemmel láthatóbb volt mindez Csehországban, hiszen a huszita—taborita hagyomány elterjedt népi változatban élt a felszín alatt, és közvetlen nemzeti tartalma eredendően alkalmassá tette arra, hogy széles tömegek forduljanak vissza hozzá. Sajátosképpen a Türelmi rendelet is számolt a vallás ilyen lehetséges mozgósító erejével, és nem is engedélyezte a Confessio Bohemica alapján való újjászerveződést, bevett vallásnak csak a protestantizmusul helvét, illetve ágostai hitvallású változatát ismerve el... Így fordulhattak az újjáalakulni kívánó cseh—morva közösségek az uralkodó tetszése szerint is, meg a történelmi hagyomány értelmében is, magyarországi evangélikus, illetve református hitfeleikhez, segítségüket kérve egyházaik újjáépítéséhez.

Czgle könyvének legfőbb érdeme és kutatási eredménye, hogy fölfejtí ebben az újjáépítő munkában a Tiszáninneni egyházkerület jelentőségét, és méltó emléket állít az egyházkerület akkori szuperintendensének, a fáradhatatlan Szalay Sámuelnek, akinek ügybuzgósága nélkül a cseh—morva protestánsok megsegítésének dolga egészen másként alakulhatott volna. Jellemző, hogy milyen keveset tudunk eddig erről az áldozatos életű püspökről! Még a leginkább tájékozott Zoványit felütve is meglep, hogy mennyire nem volt nyilvánvaló eddig Szalay Sámuel szervező, építő tevékenysége a cseh—morva misszió ügyével kapcsolatban. Szalay Sámuel volt a mozgatója annak a munkának, mely a bécsi protestáns ágens engedélyével, főleg a Tiszáninneni egyházkerületből és a sárospataki főiskolából igyekezett lekipásztorokat és tanítókat szervezni a több évtizedes szünet után újjáalakuló cseh—morva egyházakba. Sajátságos — és a magyar reformátusok segítségülhívását ez jócskán indokolhatta —, hogy a kiépülő egyházközségek, miután a cseh testvérek hitvallása szerint nem alakulhattak meg, milyen szigorúan elhatárolták magukat a pápásnak látszó evangélikus irányzattól. Ezért történhetett meg, hogy az egyébként nyelvileg fölkészültebb (szlovákul tudó) Besztercebánya környéki evangélikus lelkészek egy idő után háttérbe szorultak a sárospataki, illetve debreceni reformátusokhoz képest.

Czgle Imre többször hangoztatja, hogy a szervezés nagy munkáját Sárospatak végezte, és Debrecen ebben inkább a kiváráó oldalt képviselte: Ez részint igaz, hiszen Blasek Mihályt és körét leszámítva, a lelkészek zöme sárospataki illetőségű. Semmiképp sem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy Debrecen tekintélye a cseh—morva részeken mégis nagy volt. Hiszen a várost az igazi kálvinizmus otthonának tekintették, és a debreceni iskola professzorainak, mindenekelőtt Hatvani professzornak hírére öregbithette a tudományos-teológiai munkássága. Az idegen nyelvű kiadványok bizonyos európai hírt biztosítottak ekkor Debrecennek Sárospatakkal szemben.

A könyv alapján azonban ma már egyértelműen állítható, hogy a misszió mindennapjait, a szervezés nehéz munkáját Sárospatak végezte. Szalay és a diákok áldozatos munkája nélkül nem gyűltek volna a „planta” gyülekezetek, nem létesült volna a megmaradás feltételét jelentő cseh—morva egyházi hierarchia.

A szerző gondos mértéktartással jeleníti meg a szervezés mindennapjait. Soraiból a hétköznapi élet ezernyi eseménye bomlik ki; miként fordultak a diákok előítélettel az állítólag rossz klímájú, kenyeret is alig termő cseh tartományok felé. Hogyan változott meg véleményük egycsapásra valamely obsitos katona elbeszélése alapján, méginkább az ottani alakuló gyülekezetek küldötteinek lelkesült szavait hallgatva. A hétköznapi szervezés gondja-baja, gyarlósága mellett azonban föl villan a tudatosan cselekvők arcéle is. Így ragad meg bennünket Szalay József és Végh János szép példája, akik tudatosan keltek útra hitet és kultúrát terjeszteni, lefordítva a hitvallásokat, és megszabva új hazájukban az egyházi élet rendjét.

Könyvünk szerzője láthatóan tudatosan tartózkodik a témáját környező történelmi fejlemények és tágabb horizontok nagyívű rajzától. Ez néha előny, nemegyszer azonban a megértést és az értékelést nehezítő körülmény. Más forrásokból és földolgozásokból tudjuk, itt azonban kevésbé hangsúlyos az az objektív tény, hogy a cseh—morva nemzeti tudat erősödése szempontjából meg a felvilágosodás eszmekörének értelmezése tekintetében is milyen nagy jelentősége volt ezeknek az egyházalapításoknak. Méginkább fontossá vált, hogy a magyar misszió megteremtette a művelődés kiterjesztésének lehetőségét. Jószerével 1848-ig tartott a debreceni, losonci, sárospataki, pápai iskolákba a cseh—morva részekről az ösztöndíjas diákok áramlása. Ezek a diákok váltották föl azután a szószéken és a katedrán egyaránt a magyar missziósokat, és a cseh nemzeti mozgalom meghatározó jelentőségű alakjaivá váltak.

A cseh—magyar református egyházi kapcsolatoknak ez az évtizede figyelemre méltó adaléka a két nép történetének. A kapcsolat története bizonyosság arra is, hogy a magyarországi protestáns egyházak a Türelmi rendelet kibocsátásának idejére már nemcsak a belmisszió feladataihoz láttak szervezeten, hanem erejük volt ahhoz is, hogy visszakapcsolódjanak az európai protestantizmus áramába.

NAGY JÓZSEF ZSIGMOND

Egy cseh nyelvű magyar antológia magyar olvasata

„A Nyugat minden. A Nyugat égtáj. A Nyugat hajnal, korszak, irányzat, csoportosulás, áramlat, mozgalom, sziget, őrtorony, székértábor, féltve őrzött szellemi magaslat. A Nyugat a legnagyobb erkölcsi és szellemi reneszánsz a reformkor óta. Ez a Nyugat Ady Endre, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Füst Milán, Szabó Lőrinc.”

A fenti sorokat a cseh nyelvű Nyugat-antológia, a *Velká generace* (A nagy nemzedék) című kötet borítóján olvashatjuk. S ebben a szellemben vezet végig az olvasót a korszakon Rákos Péter irodalomtörténész, a prágai Károly Egyetem tanára. Bevezető tanulmányából meg tudhatjuk, miért volt fontos a Nyugat a magyar kultúrában, milyen volt a millenium utáni Magyarország szellemi élete, s mivel fordult szembe ez a csoportosulás. Azt is rögtön leszögezi a szerző, hogy a válogatás egy antológia szerkesztésekor bizonyos mértékig mindig önkényes, szubjektív, s csak a kötet végigolvasása után válik világossá, hogy Rákos Péter „szubjektív ízlése” mögött a cseh—magyar kulturális kapcsolatoknak milyen pontos ismerete húzódik, s

hogy eme ismeretek alapján miért volt számára fontosabb Füst Milán és Szabó Lőrinc, mint például Kaffka Margit vagy Karinthy Frigyes beillesztése.

A kötetet nem lapozgatásra, hanem végigolvasásra szánták. A bevezető, általános társadalmi és kulturális körkép után Ady és Babits mint a kor kétféle szellemi és erkölcsi magatartásának, kétféle költői programnak a modellje jelenik meg: az „életben” megmártózó, gögös és lendületes vátesz, illetve a költészetet a kor szennyétől óvni kívánó poeta doctus. Az utóbbival állítja szembe a szerkesztő a sorban következő Kosztolányit, aki erkölcsi rend és mélység helyett a mindennapok végtelen sokszínűségének költője, a „felszín” dalnoka. Kosztolányitól ismét élesen elüt Tóth Árpád világfájdalmával, csendes hősiességével; őt pedig a szomorú „vidéki nyugatos”, Juhász Gyula követi a sorban. Füst Milán a példa a Nyugatból az avantgarde felé mutató törekvésekre, Szabó Lőrinc pedig a népi írőkkel való kapcsolatot jelzi.

A kötetzáró esszé végén — szellemes akkordként — olvashatjuk a konklúziót, mely szerint „ha valamilyen szellemi kísérlet során megalkotnánk azt a szerzőt, író, aki századunk első négy évtizedében élt, de soha egyetlen sort sem írt a Nyugatba vagy a Nyugatról, róla is legjellemzőbb tényként azt jegyeznék fel az irodalomtörténet, hogy olyan szerző volt, akinek semmi köze sem volt a Nyugathoz”.

A Nyugat tehát az origója a magyar irodalmi életnek, s Rákos Péter e pont köré rajzolja a kort. Minden fontos név szerepel a kötetben — Krúdy Gyulától Rónay Györgyön át Nemes Nagy Ágnesig (akit a jegyzetben a szerző „talán minden idők legjobb magyar költőjének” nevez). Megtudhatja a cseh olvasó, mi volt a Tett és a Ma, mi volt a népi írók mozgalma, ki volt Nagy Lajos, és hogyan hangzott Karinthy Szabolcska-paródiája. Minden lehetséges ponton számba veszi a szerző a cseh—magyar irodalmi kapcsolatokat, Kosztolányi Dezső és Karel Čapek találkozását, Szabó Lőrinc együttműködését Anton Strakával, Jiří Wolkerrel, Vítězslav Nezvallel, František Halasszal.

A kötet olvasása során itt meg kell állnunk egy pillanatra, s néhány szót ejteni arról, mit is jelent Rákos Péter számára az a tény, hogy két kultúrában él. Elsősorban: az értékítéletek biztosságát. Értékrendje egyértelmű. A magyar társadalmi, politikai és esztétikai progresszió mellett egyszerre szól, s egyszerre mutatja fel mindezt annak a cseh olvasónak, aki bőven talál színvonalas, igényes, esztétikai és politikai szempontból igencsak progresszívát e korszak honi irodalmában is. A felmutatás bátorságához kell az értékek biztos tudása. A „kettős kötődés” másik következménye pedig a különbözőségek biztos tudása. Rákos Péter pontosan tudja, miben különbözik a korabeli cseh és magyar társadalom és kultúra, miért kell elmondani a cseheknek, hogy ami a Nyugatban modern, az még nem avantgarde — s mint már jeleztem, ezt kívánja érzékeltetni Füst Milán példájával —, és hogyan indult a népi írók közül is néhány közvetve vagy közvetlenül a Nyugatból.

Izgalmas olvasmány a kötet — a magyar olvasó számára is. Rákos Péter tiszta gondolatának pontos megfogalmazása, érzelmi színezettségű, humoros rezdülésektől sem mentes esszéírói stílusa magával ragadó szellemi élmény. S mikor mindezt csehül olvashatjuk, egyszerre szimbolikus ereje lesz. Rákos Péter és munkatársai, tanítványai olyan kötetet alkottak, mely mintája, példája lehet a cseh—magyar irodalmi kapcsolatok továbbépítésének.

BÁBA IVÁN

TÓTH BÉLA

Tiszajárás

42.

CIGÁND

A faluban élő helytörténeti kutatók okos dolgozataikban sietnek meggyőzni a jámbor tévelygőt, hogy a község neve nem a netáni cigánytelepek után következik, ahogy nagyon is kézenfekvőnek látszik.

Cigánd akkor is jegyzett település már, amikor a cigányság 1417-ben még csak Erdély térségeiben kószál. Róbert Károly 1329-es egyik okiratára hivatkozva állítják, hogy bizony Szabolcsveresmarthoz tartozónak írják Cigándot egy birtokpör kapcsán. Aztán a leleszi konvent irattárában őrzött okirat is erre utal. 1352-ben Egyházas-Zigánynak feltüntetve a települést. Ami azt is jelzi, hogy népes falu már, amelynek temploma, egyháza van.

A népi tudat a zug szóból eredeztetni faluja nevét. A Tisza, összefogódzkodva más vízgye-rekével, fekete vizeivel, számtalan ziget-zugot vetett, amiről megkülönböztetésül rajta maradt: Zig. Azaz Zig -en,-on,-ön,-án lakom, élek.

Más nézetek a nagyon halas hely fontos eszközének nevéből bogozzák ki Cigándot. 1397-ben Zygon, mint személynév rögzítődik, de azért magyar szokás szerint ez a név foglalkozás-ból ráértődhetett az illető személyre, aki viselte.

A Zygon aztán az évszázadok során mindenféle alakban megjelentgetett. Volt zygo-nyos, szygon, tzygony, czigonok, szigöny, amit a történeti szótárunk így magyaráz: dárda, több ágú villaforma, horgashegyű eszköz a halászok használatában.

A nyelvtudósok véget vetnek a délibábos szófejtésnek. Pusztá személynévből következőnek mondják falunk nevét, ami bolgár—török valakit sejtet, jelentéstartalma szerint: sima hajú. Itt megáll a tudomány. A nép ismerete több valószínű tényre támaszkodik.

A Tisza-szabályozás előtti időkben annyira körül voltak vízzel, a ricsei harangszó is csak csónakon tudott elvergődni hozzájuk. A mai Tisza Cigánd táján tipikusan középszakaszk jelle-gű, kanyargós mederben szalad. A laza anyagú partok a folyás irányában gyorsan változnak. A folyó esése kilométerenként tíz centiméter, Szegednél három.

A galéria erdő a füzek jellegzetes családjaival teli. Itt zöldell a bökorfűz, az ezüsthűz, a törékenyfűz. De a ficfák is szívesen társulnak mocsarasabb pangóvizes területeken a topo-lyák, kőrisek, juharok családjaival, amelyek alatt sűrű cserjék, muharok, csalánok, szedrek, fodormenták, sárkelepek, csibehúrok, feketenadályok, fehérürömök takarják az ártereket.

A sok vízben volt jó is, rossz is. Adót sokszor nem fizettek, mert a végrehajtók nem tud-tak bemenni. A Karcsa patak valamikor akkora hajózható folyóként dolgozott, hogy 1613-ban hajóvámjogot kért rá a főispán. Hogyisne, amikor a sót Tárkánytól Tokajig azon szállít-tották. Ha a cigándi atyafi el akart jutni a szomszéd falu valamelyikébe, csónakba ült. Még száraz időben is az utak nagyobb részét vízen tették meg. Télen is jártak. Korcsolyával. A ci-gándi prédikátor fia Tasnádi Nagy József Sárospatakon tanult, s a téli vakációra korcsolyán

siklott haza. A két helység légvonalban lehet 35 kilométer. Nyáron ugyanez a fiú csónakon szaladt haza. Mint más hozzá hasonló akkori legénykék, szabolcsiak, szolnokiak is éltek ezzel a közlekedési lehetőséggel.

De a cigándiak meg az írások tanúságai szerint a karádiaknak is volt még egy sajátos közlekedési eszközük; a járólap. Olyan volt, mint valami kókuszszőnyeg, vízínövények méteres vastagságban való összefonódásából, hosszú kilométerekre elnyúlva a kiöntések tükreire. Ruganyosan szilárd képződményt alkotott a járólap, amely elviselte a rakott kocsik terhét, a csorda is elléphetett rajta. Hogy melyik lép mire képes, azt a falu lápbírája ítélte meg. Persze, ez olyan régen volt, még a templom is csak kápolna volt.

A falu 100 000 holdas határából csak 250 holdat tudtak néha az időjárás miatt művelés alá fogni. A hideg, nedves terület a vótért termette meg, amiről a mai tudomány annyit hírel, hogy tönköltynek is nevezték, a két szemű, tönke búzának volt az őcsikéje. Vadonélő alakjait nem ismerjük, elterjedése a kőkorszakra tehető. Valahonnan Svájc tájékáról vagy a Kaukázusból tévedt hozzánk, itt élt a 18. századig, amikor is jobban fizető fajok kerültek a helyére.

A vizes, hideg talajt nem is túrték volna a kifinomított újabb búzák, mert még a földár is működött itt a Tisza magas vízállásakor, amit ma talajvíznek ismer a köztudat. Olyankor még a vótér is fölmondta a szolgálatot. A vízrónákon keresték a kenyérüket. Káposztás csikkal ették a nyárson sült halat, a nyársonsültet ették csíkos káposztával. Változtatták, hogy meg ne unják. Idegen piacokról ide nem igen hoztak be ennivalót. Azzal éltek, amit a falu határa az ő emberzsírukkal megkenve adott. Kétségbeejtő hosszú teleken, amikor sok szegény háznál akkora volt az inség, hogy kenyér helyett a padkát rágták körül, hát csak mondogatták: tavaly is szegények voltunk, mégis kiteleltünk! Ki. Egyszer ettek naponta, úgy délután körül, se korán, se későn. Így aztán böcsülték azt a kis vant, amit az asztalra tettek. A cigándi asszonyok meszteri módon főztek. Kifigyelték, mit miből. Nemritkán csak azért álltak el jó konyhát vezető gazdagabb családokhoz cselédeskedni, hogy tanuljanak.

A tengernyi vizet megszokták, éltek, aratták, járták. Hanem rajtuk tanyázik máig is a hegyekben kerekedő szeszélyes időjárás. Amely persze nem Cigádon uralkodik, de korbácsolja az egész Bodroglózt. A széljárások rendezik a nép sorsát, azok fölött pedig Isten a gazda! — mondták a nagyfülű világban. Előfordult a húsvéti havazás, és ismerősek itt a júniusi fagyok éppúgy, mint az augusztusiak, amik viszik a terményt, a paszulyt, a tököt, a kint háló gyümölcsöt. Azután, ha erre az időjárásra még rájönnek a vizek, hát nem egyszer a kukoricát is csak a jég beálltával szüretelhetik le.

A hallatlan mostohaság se tudta elűzni falujából a lakosságot. Pedig földesurai is voltak számosak, akik behajtották az adót. Az adók mellett szolgáltatások. A XVII. századi Sennyei uradalom jobbágynak a következőket adták: méz, vaj 2 itce, vágható tehén 1 db, 10 tyúk, 2 lúd, 2 juh, 8 oldal szalonna, 1 őz, 3 nyúl, fél véka torma, 2 font rizs, köleskása, 2 font olaj és viasz.

Gazdasági helyzetük nem lehetett valami rózsás, amikor 56 jobbágycsaládtól szedődött össze ez a gyér fizetség.

A Tisza-szabályozás valóságos életforma-változást kényszerített rájuk, de nem módosodtak meg általa. Sok ezer holdat nyertek vissza a vizek birodalmából, hanem a birtokmegosztás a társadalmi viszonyok szerint a szegényt úgy hagyta, szegénynek. A századfordulón a lakosság lélekszáma három és félezer. 32 lakos egy holdnál kisebb területen él, százholdas hét lakik a faluban.

A nagybirtok kezébe kaparintotta itt is a földeket. Az 1864-es tagosítási jegyzőkönyvet a 302 érintett gazda közül csak 21 tudta saját kezűleg aláírni. Ebből heten zsidók. A többi két keresztellett hitelt.

Megélésre termett nép pedig a cigándi. Amikor a víz birodalmából visszahódították a termőföldeket, a cigándi pórnépnek is juttattak annyit, hogy másnapra is dologra való maradjon. A jó termők nagyobb részét a bárók, mágnások, földesurak tiedelték el egymás között. A falunak közös káposztásnak való földet osztottak kárpótlásul.

Hanem a káposztásföldet se akárhol akarták kiosztani, a Tisza-töltéstől félórányi járás-

ra. Hát azt a cigándiak nem pártfogolták. Nem is arra való pörnyés földet, de kopogósat akartak nekik odamérni az urak, valahol a dombságok között, ahonnét ha munka közben — a káposzta sok emberzsírt, hajlongást kíván, szereti, ha törődnek vele — szalonnasütéshez egy nyársat kellett szelni, hát órányi gyaloglásba teltettség megszerzése. Ki is verekedték, hogy a Tisza mellett legyen a káposztás. Nagy hírre tett szert aztán tudományuk. A Szepességben is cigándi káposztát árultak a kofák.

Hasonló becsben, hírben élt a cigándi körömpe. Azaz a korai krumpli. A szegénység ráta-nította az ittenieket, hogyan lehet határuk földjéből korán előcsalogatni a finom böndőtöltőt. Jutott belőle a tájéknak is. Állítólag némely éveken olyan áron eladták Sárospatakon kilóját, hogy öt liter pálinkát vihetek érte haza.

Munkálták a gyékényt. Fonták a kötélnek való lúgyékényt, s a szövetnek valót. Az asszonyok majdnem minden házban szőtték a híresen kivarrott szötteseiket.

A fehér vászonba szőtt ősi minták szinte Cigándról terjedtek szét. Az asztalkendők, a törülközőkendők, vőfélykendők hordóscsik vagy lóherés mintájúak. Szerették a virágos csíkokat a használati eszközeikbe szőni. Az őzes, madaras mintával díszített kendők szövése is a cigándiak kezéből került a környék piacaira. A szövésben otthonos szakemberek felsorolnak vagy harminckétféle mintát Cigándról. A szíves, gyertyás, tulipános, csillagos, kisgereblyés motívumokon át a galambok, gyerekek ábrázolásáig. Egyszóval az asszonyi kezek a víztől, nyomortól körülkapott éber álmaikat szőtték a múlt textíliákba.

Rózsás kendő, rózsás abrosz volt régebben ezeknek a textíliáknak a cigándi neve. Lakodalmakban a menyasszony 60—80 kendőt elajándékozott a násznép között. Még a férfiak is szívesen a derekukra kötötték ünnepléskor a térdükig érő, szögletben végződő kendőt. Temetéskor szemfedőnek is járta, a lobogóhordozók karján, s a gyászoló kezében cigándi szöttes gyászolt. Fekete szövessel vagy pirossal. Piros volt az uralkodó szín.

Sok minden elúszott a felgyorsult világ szaladásában. A szötteskészítést élteti néhány jeles asszony, hagyományörző. Az V. Országos Szöttespályázatról tíz évvel ezelőtt Fodor Józsefné cigándi asszony hozta el a III. díjat.

Fecskerakású, tapasztott házakban laktak, aminek az utolsó emlékeit 1930 körül bontották szét, s ha nem is éltek gazdagon, de éltek tisztán és jókedvűen. Ezek a sárházak csak a védelmet szolgálták, ezért egyéb dísz nem fért rá mint a tisztaság. Erre sokat adtak. Minden szegényasszonynak a fején levő glóriája ettől volt fényes. A tisztaságtól. S a dologra termett férfiak harmados kukoricaföldhöz sem juthattak. Két nagy kirajzásban indultak el a tengeren túlra. Az elmenésük fölért az élvetemetés fájdalmával. Számptalan daluk szöveges nyoma maradt meg az emlékezetben:

*Cigándi föld, cigándi föld,
Lehetel már felőlem zöld.
Begyepesedik az utca,
Amíg végig megyek rajta.*

És a sok közül még egy:

*Mikor megyek Amerika felé,
Nyílik az ég tizenhárom felé.
Ott ragyognak a fényes csillagok,
Azt is tudják, hogy én árva vagyok.*

Az itthon maradottak azért nem mentek világgá. Mulattak is, hogy ne mindig csak sírjanak.

Ha kicsit erőre kaptak, jókedvük táncokban is kifejeződött. Rakták a konyhatáncot, a kacsatáncot, kemény csárdást, s vagy tizenkétfélét még, aminek dobogása eljárta a falu határain

túlra. A gyöngyösbokrétát, noha régen kisajátították politikai korteskedésre, ők csak a szépek, a hagyományosnak, csokorba gyűjtésnek tekintették. Őrizték, istápolták benne az örökséget.

A lakodalmaknak megadták a módját. Hétfőn kezdték az étkek elkészítésével, de mindehhez járult valami odavaló móka.

Az esküvőre menők hitre mentek, disznót hajtottak előttük, a bőség szimbólumát, s rakkott kocsit utánuk, hogy mindennel teli legyen az életük, minden kellővel. Nyílt, szókimondó emberek voltak, s maradtak.

Kapujukon nem ismerték a zárat. A vad, a természet terméke, az övékének számított. Ha valaki rájuk kérdezett, hát azt válaszolták: isten adi!

Ehetett húst, halat, madarat, madártojást, szárnyasokat. Kenyeret keveset. A gabona évszázadokon át akkora úr volt, egy szőlés mutatja értékét: Egy szem zabért bebújik a lóba. Hát ott nagy lehetett már a szükség, ha ennyire értékelték egy szem zabot. A gazdasági helyzetük, meg a víztől való elzártságuk belterjessé tette házasságkötési lehetőségeiket. Ezért a családokból egész hadak teremődtek. Ballák, Fodorok, Oláhok, Tóthok, Fülöpök.

Állítólag az itt élő 800 család 20 eredeti törzsből ágazódott szét. Az Oláh hadból 280-at tartanak számon, s ebből is Oláh József névre hallgat 71 lakos.

A megkülönböztető pontosításhoz ott vannak a ragadványnevek, csúfnevek. A megszólítás, harag nélkül, ezeken a neveken történik. A ragadványnevek eredetére néha a foglalkozás, a szokás, az alkat mutat rá, máskor az anyai vezetéknev a megkülönböztető. Sokszor a kívülálló nem is tudja, mi lehet egy értelmes jelző mögött. Bódis Tóth Zoli, Patikás Fodor Józsi, Tekenős Nagy Jani, Méhész Kiss Ferkó, Sűrű Kovács Mihály, Szép Bodnár János, Széles Németh István, Szőke Balla István, Pipás Timár József, Lisztes Balla József, Finác Balla József, Füttyös Oláh Mátyás, Guszti Kiss Béla, Gyurka Nagy István, Tóth Laci István, Csuki Gál János, Firu Fodor József, Kuru Gál János, Lesu György István.

A szegénység méltó viseléséhez mindig is nagy bölcsesség kellett. Koplalást nevetve túrni, s a megkülönböztető csúfneveket.

A háborús években egy új tanító érkezett a faluba. A házak lakható szobáival úgy rendelkezett a hatóság, mint a közössel. Kiosztotta albérlőknek. Ez a serkenő bajszú tanítófiú önrzetesnek mutatkozott. Ahogy letette kicsi bóröndöcskáját, a házigazdától az után érdeklődött, borbélyt hol találna a közelben. Mondják neki, hogy az utcán által lakik a Plovec mester, az már csak elég közel esik. Megy is a tanító, illedelmesen köszön, szólítja Plovec urat, aki koszkaparó létere éppen egy vastag szőrzetű parasztembert szépítgetett. De a megszólítástól a Kovács nevű borbély olyan dühbe gurult, az ablakban kötyögő nagy Hangya-vekkerórát fölkapta, az ajtó elé vágta, hogy az egyik lábával belefűrödött a mázolt földbe, s mindjárt elcsörögte magát. Ébresztő volt az istenadta. Erre a tanító szaladt kifelé, a borbély a nyitott borotvakéssel utána. A félig megborotvált ember is elinalt, hiszen a csúfnevéért fölbősztített ember a torkát is elvághatja. Hanem a borbély nem kergette őket, hanem dühében nekiesett az ágybéli dunnáknak, borotvával kivágdosta, a pihetollat úgy széteresztette, hogy levegőt is alig kapott, aztán eresztette az udvarra, utcára. A szomszédok is fullákkoltak a tollzáportól.

De ez nem cigándi ember volt. Úgy házasodott ide. Cigándi ilyet nem tesz. Az amilyen túrlemes, olyan értelmes, játékos. Illemkönyvük az alig megírt néphagyomány. Ahogy örökölték a szokások törvényeit. Nagy szigor. Fiúk, lányok közötti szabályok. Hogy mehet el a bálba, ki kíséri el, ki haza, meddig állhatnak a kiskapuban, mikor foghatja meg a kisujját a legény a lánynak. A szigor nem volt fagyosság. Szerettek mulatni, s egymást nagy megértéssel segíteni. Botorságaikat sem szégyellték.

Egy cigándi embernek elhullottak az igavonó jószágai. Fölfúvódtak, vagy mi, csak kiszáradtak állatai a hámból. Nagy gyász. Vasárnap délután könnyek között panaszolja legénykorból való cimboráinak. Hogy is szánt, vet igavonó nélkül? Ez kész éhhalál. A kárvallott ember panaszát hallgatja a két koma, egyik ökörtartó, a másik lórtartó gazda volt, s így vígasztalták.

Ne búsulj, édes egykomám, ha lú kell, itt a sógorom, ha meg ökör kell, itt vagyok én! Na ezen kacagtak aztán akkorát, az egész falu visszhangzott tőle.

A mező hívja már pünkösdkor a mai parasztot is, meg a pacsirta szólítja. Mennek. Az ötvenes években szervezett muszáj szövetkezetek emléke úgy elhomályosodott, mint a hatvanas évek elején kiélezett elkülönülő gazdagok, szegények közöse. A kiscigándiak voltak a vagynosok, a nagycigándiak a szegényesek. Hanem az utóbbiak nagyobb odaadással, szívvel gazdálkodtak. Meggyökeresedtek annyira, a kiscigándiak is odakiváncsoltak. Ma egy. Nem keresik ki mivel jött ide.

Saját erőből ötszáznál több új házat raktak maguknak. Nádfüdesben már csak melléképületek díszelnek. Az új házakban minden, ami a mai kicsi hazában beszerezhető. Fürdőszoba. Nem is újdonság.

Tiszta időben idelátszik a Tokaji-hegy, a Zempléniékből a Sátor-hegyek, távolabb a Kárpátok kék ködökbe vesző vonala.

Boldogok-e? Ilyet nem lehet tőlük kérdezni. Rendes paraszt két p-vel nem dicsekszik. Az egyik ebből a pénz.

A Bodroghöz legnagyobb, legélelmesebb községe. Halad a várossá válás útján. Az önbecsülésükön túl sok mindenük megvan hozzá, ami föltétele annak. Iskolák, egészségház, utak, vízmű, tisztaság.

ALFONS MUCHA RAJZA

CZINE MIHÁLY

Az Új pásztorról és szerzőjéről

Nem volt főszerkesztő, sem színházigazgató, még csak szerkesztő bizottsági tag sem; jó álmaiban most is külvárosi orvosnak tudja magát. Pedig igazán nagy dolgokra emlékezhet: első megjelent könyvét a nemzetközi munkásmozgalom fogadta „édes gyermekévé”. Magyarországról kitiltották, Romániában bevonták annak idején ezt a Párizsban megjelentetett könyvet, de azért olvasták a Szovjetunió és Dél-Amerika magyar munkásai is, s a teoretikusok közül többen benne köszöntötték a proletár realizmus első magyar megvalósulását. A forradalmas ifjúsággal jelentkező szerző azóta a romániai magyar irodalom őregei közé fehéredett. Forradalmárnak, s diákpoétának érzi magát most is — nemcsak álmaiban, fényes nappal is —, de azért olykor árnyék rezdül a homlokán: ismerik-e eléggé? Vagy már felejtették?

A fiatalabb nemzedékek meg sem ismerhették különösebben; régi fontos regényeinek alig volt újabb kiadása. Pedig nemcsak a műveinek sorsa „rendhagyó”; az élete is tele van — ahogy maga mondja — „göbbenőkkel, váratlan fordulatokkal”.

Már születésénél megnyilvánult a szabálytalanság. Újaradon álmotdák meg a szülei, de már Bálincon látta meg a napot, s alig volt másfél éves, mikor Facsetra került. Facset 38 falu járási székhelye volt, a Bánát és Erdély, az alföldi sík és a hegyek találkozásánál. A környék síkföldjein már februárban hóvirággal virágoztak a mezők, a hegyekben meg nyáron is kószáltak a szelek; a növekvő gyermek bőven szerezhetett természeti élményeket.

Társadalmi tapasztalatokat is. A járást magyarok, románok, németek, szerbek és zsidók egyenesen lakták — közeli tájon szerezte Slavici is gyermekkori tapasztalatait — s a serdülő diák minden néppel egyformán ismerkedett. Édesapja járási állatorvos volt, szakmáját szerető zsidó ember, akit nem vettek be egészen az urak — ütközése is volt a főszolgabíróval —, aki előtt a parasztok lázadni is mertek. Az apa gyakran vitte magával kedves fiát a járás falvaiba, legelőkre, gyümölcsösökbe, dögtemetőkre. Ezek a vidéki utak telítették természeti élményekkel, s ismertették meg az együtt élő népekkel. Valamennyi nép lelkét, szokását megismerte, valamennyi nép igaz küzdelmével azonosulni tudott; ezért is tud majd románról, magyarról egyforma szeretettel és biztonsággal írni.

A gimnazista diákok az iskola is valamennyi nép megbecsülésére neveli: magyar, német, román, szerb és zsidó diákok tanulnak együtt. S már az ő sorsa sem a gondtalan orvosfiúé: édesapját katonai szolgálatra hívják; ő maga már a gondtalan vakációzás helyett a katonavonatokot sírva búcsúztató asszonyokat figyeli, orosz hadifoglyokkal beszélget, és a háború ellen tüntetők közé keveredik. 1916-ban a budapesti Távaszmező utcai gimnáziumba kerül. 12 éves még csak, de a Pesti Hírlap helyett már a Népszavát olvassa. S 1918 tavaszán — visszakerülve Temesvárra — már be-besurran a munkásklubokba is; kap már feladatokat is. Az érkező forradalmak nem érték hát egészen készületlenül a 14 esztendő diákokot: már a forradalom „kisasának”, „futárának”, „hírmondójának” érezhette magát. Már a családja is szegényesen élt; a proletarizálódó középosztály szintjén.

Középiskolái elvégzése után nem Kolozsvárra, nem Bukarestbe ment Szilágyi András, de nem is magyarországi egyetemre jelentkezett — mint a kortársai közül annyian —, hanem a prágai egyetem orvoskarára iratkozott be.

Igazán jól választott: Prága, a frissen alakult polgári demokratikus Csehszlovákia fővárosa azokban az esztendőben színesedett Közép-Európa Párizsává. A forradalmi Moszkva s a lázadó Párizs mellett talán az egyetlen európai város volt, amelyikben a társadalmi megújulás és a művészi forradalom útkeresései együttesen jelentkeztek, s Kelet és Nyugat eszméi szinte természetesen találkoztak. A város szellemi pezsgését — többek között — Kafka és Hašek, Nejedlý és Kostka-Neumann, Čapek és Egon Ervin Kisch jelezte.

A magyar diákokat Prága többféleképpen fogadta. A csehszlovák ifjúság szervezetei, s a német ifjúsági egyesületek is többnyire a maguk életét élték, gyakran „kizáró nemzeti álláspontra” helyezkedve; de a marxista körök s az új művészet útjait keresők tudtak a dialektikus materializmus és az avantgarde testvériség jegyében befogadni is. Forbáth Imrét, a csehszlovákiai magyar költőt holtáig „a csodálat és hála, a vig és komoly érzések és emlékezők ezer szála” kötötte Prágához; a cseh írókhoz, művészekhez és közéleti emberekhez a közös munka, a barátság és a kölcsönös elismerés emléke fűzte. Cseh regényben is említik „Forbesz doktort”, a költőt és orvost, mint tréfás-komoly mellékszereplőt, s Nezvál egyik verse is őrzi emlékét: „...a sarokban mosolygó kék szemekkel Forbáth Imre ült...” S nemcsak Forbáth Imre avantgarde-ja kapott ösztönzést Prágában. Vozári Dezső groteszk, szellemes urbanizmusa, Győry Dezső humánummal fűtött politikuma is nagymértékben Prágában alakult; még Balogh Edgár kelet-európai tájékozódása is nehezebben született volna meg a város nélkül.

Ha befogadottan, ha viszonylagos kirekesztettségben, az 1920-as évek Prágájában, az államfordulat utáni fővárosban sok magyar élt. A Petőfi Sándor 100. születésnapjára készülõ ünnepi műsor főpróbáját — 1922. december 31-én — kétezer néző előtt tartották; az óriási Lucerna teremben. Bánffyhungyadi, dévai, pesti, segesvári és kiskunfélegyházi diákok mondták Petőfi verseit, honvágygal és forradalmas indulattal. Ott volt az ifjú Szilágyi András is. A maga versét dörögte; a kamasz Petőfiről.

Akkoriban éppen a prágai magyar követség altisztjénél, bizonyos Jóska bácsinál, egy csallóközi parasztszarmazású embernél lakott albérletben. Ott ette a köménymagos levest, s a gombóccal, krumplival — már cseh ízléshez hajlón — készített töltött káposztát, s olvasta, mint a házigazda is, a Kassai Munkást és a bécsi Új Márciust. S ment el időnként — ugyancsak a bácsival — a magyarok által kedvvel látogatott, *Három Rózsához* címzett kiskocsmába.

Ez a kiskocsmá csak egyik találkozóhelye volt a Prágába vetődött magyaroknak. Győry Dezső, Vozári Dezső és Szvatkó Pál leginkább majd a Fénix kávéház kerekasztala körül töprengtek tennivalóikon; a munkásmozgalmi, avantgarde tájékozódású Forbáth Imre meg barátai, Mihályi Ödön, Kudlák Lajos és Bányai Pál pedig leginkább az irodalmi művekben is annyiszor szereplő Edison kávéházba jártak. Az Edison egyik sarkában tervezgették a jövődőt és folytatták véget nem érő vitáikat a dialektikus materializmusról, s az avantgarde problémáiról, meg a kapitalizmus válságjelenségeiről s a szovjet építés világraszóló eredményeiről; készülve az „idők perspektívájára”, a változásra. Legtöbbjük persze „farkasordító” nyomorban élt; az „éhségművészetben is avantgardisták” voltak, mint Forbáth Imre írja visszaemlékezésében. A város kültelki házaiban, sokszor vízvezeték nélküli, petróleumlámpás albérleti lukacsákban laktak; virslin, préshurkán, káposztán éltek, de a közeli változás biztos hitével.

Szilágyi András is az Edisonba nyitott be talán legtöbbször; lobogó sörénnyel. Egyetemi tanulmányait ugyan folytatgatta, de nagyobb buzgalommal inkább a Spartacus szavalókórusban tevékenykedett; Petőfi, Heine, Kassák és Ady versei vitték előre. Meg a szép tervek élték: majd ők, a szavalókórus tagjai, fiúk, lányok elmennek Lévára, Losoncra, Kassára, Pozsonyba is; pukkasztani fogják a polgárokat és okosítani a proletárokat; közben megmegfürödnek a Garamban, a Vágban, az Ipolyban, s lubickolnak egy kicsit a népszerűség vi-zeiben.

De hát erre a kirándulásra nem került sor. A Spartacus kórus kihagyta a tagjai közül:

előbb végezzen a vizsgálóival, s majd azután dörögjön a fehérterror és a kapitalizmus ellen. Jó barátok voltak a szavalótársak; biztosították a tanulása feltételeit is. Ha annyira lehetetlen az albérlete — akkor valahol kívül a városon, mákföldek közelében lakhatott —, menjen az Edisonba; az jó, csendes hely, gyönyörű képeslapok s még gyönyörűbb nők láthatók benne, s márványasztalainál híres írók tanyáznak. A kávéját majd állják...

Így lett Szilágyi András az Edison gyakoribb látogatója. Az asztaloknál csakugyan nagynevű embereket látott; Forbáth Imre jóvoltából Egon Ervin Kischsel kezét is foghatott. E. E. Kisch — Szilágyi András emlékezete szerint — ilyesmiket mondott: „Forbáthtól hallok, hogy verseket ír, és nem is rosszakat, vannak a költeményeid között gyengédek és harmatosak meg dörgő hangúak is, aszerint, hogy milyen hangulatban ér utol az ihlet. Ahogy én most megismertelek... úgy látom, hogy nálad a vers — a zengő éppúgy, mint az aranylón ringó — amolyan szerelmi pótszer, egy kis virágpor, egy kis álomba csorgó fűharmat; csakhogy ez nem vezet sehova, a híd leszakad valahol, az erdő bezárul, a harmatok elpárolognak, ellenben a próza, az komoly dolog, és abban te még viheted valamire...”

Ez a beszélgetés az utolsó prágai években lehetett; azért idéztük, mert Szilágyi András — azóta elveszett — verseit E. E. Kisch bizonyára találóan jellemezte. Az első prágai években még kietlenebb lehetett Szilágyi András helyzete. Mikor Prágába került, 1921-ben — vagyis 17 évesen —, megírja, az „öreg” forradalmárok nemcsak kényeztették, mosolyogtak is rajta. „Ebből a Szilágyiból minden lehet, mert még semmi” — körülbelül ez volt róla a vélemény, ahogy maga is visszaemlékezik. S elég sokáig gondolkodhattak így róla. Vizsgálóival nem iparkodott, többször is halasztott, a természetesnél többször sétált és üldögélt az Oltava partján, s nézegette az Elba felől érkező hajókat. Rímeket, hasonlatokat gereblyéztetett, s verseket gyártott a Károly-híd szentjeiről, az Óvárosról, a nyugdíjasok és diákok negyedéről. Néhány expresszionista vers meg is jelent az Ék-ben, Barta Sándor bécsi lapjában, 1924-ben, Illyés Gyula ott közölt verseivel egy időben. De az eredmény gyarlócska volt: nem tűnt fel senkinek. Diáknak tekintették változatlanul, sőt — később — egyre inkább ősi diáknak.

Maga is elégedetlen volt az eredménnyel. Nemcsak a saját verseivel, az egész avantgarde költészettel. Az Ék ugyan már nem pukkanástani akart, de „fölvágni, hasítani, utat törni” — mint Illyés Gyula mondja —, de még mindig nagy volt benne, mint az egész bécsi avantgardeban „az egyénieskedés zsbívsására”. Attól az egészséges lélek, aki a közösséget csakugyan szolgáltni akarta, előbb-utóbb viszolyogni kezdett. Prágában amúgy is hamarabb rá lehetett ébredni a német és magyar avantgarde lehetetlenségeire; a francia és orosz hatások alatt fejlődő cseh művészet, mint Forbáth már korán észrevette, „elkerülte a szörnyű német expresszionizmus olcsó extázisait és hisztérikusan gyűrött vásznait”, s nem szenvedett olyan „zavaros elméleti eklektizmusban”, mint a magyar. Hasonló felismerések után ábrándulhatott ki Szilágyi András is viszonylag korán az avantgarde költészetből. Elvetette az Ék expresszionizmusát is; azt sem tartotta sem elég érthetőnek, sem elég irányzatosnak. Nem küldött többé verseket sem az avantgarde folyóiratoknak. Érdeklődése egyre inkább a próza felé fordult.

Vergődő évek következtek: írta, s összetépte írásait; újjongás és kétségbeesés között váltakozott a hangulata. Arra már rájött, hogy a szélsőbaloldali expresszionizmus és szürrealizmus sem szolgálhatja hatékonyan a forradalmat; hiszen éppen a forradalmat megvalósítani hivatott tömegek érthetik legkevésbé az ilyen művészetet. Kereste hát kitartóan, társaitól egyre inkább elkülönülve, a maga útját. Anyaga bőven volt, kötetekhez elégséges, de hiányzott az íráshoz a rendező elv s az eligazító bizonyosság.

Azt végül is otthon kapta meg.

Különös volt egyetemista korában az életmódja: ősztől nyár elejéig medicinát tanult Prágában, tantermeket látogatott s avantgarde barátaival vitázott; a nyári hónapokat azonban mindig szülőföldjén, Erdélyben töltötte, s újra meg újra járta öregedő édesapja lódoktori bricskájával a facségi járás mind a 38 faluját. Prágában a világirodalmat forgatta, Zola, Gorkij, Ehrenberg, Ivanov könyveit, s elméleti műveket olvasott, szülőföldjén a szegényparaszatok, erdőmunkások és illegális harcosok sorsát közelről szemlélte. Ezek a „helyszíntanulmá-

nyok” jelentették a második egyetemét. Egyre inkább erősödött benne a szándék: szülőföldje embereit kell megírnia; a képzelet és igazság erejével. Úgy, ahogy egy Prágában iskolázott, a munkásmozgalomban is tájékozott ember láthatja.

Szándéka megvalósításához újabb ösztönzést a magyar irodalom adott, a Budai Nagy Antalról, a Hora—Closca lázadásáról meg a Varga Katalinról szóló híradások, a Jövő Század Társadalma meg a Huszonegyedik Század romániai valóságáról szóló riportjai. Mindenekelőtt a polgári radikálisból kommunistává fejlődő Aradi Viktor könyvei és folyóiratai. A szükséges gyűjtőszikrát, amit Móricz Zsigmond Ady Endrétől kapott, Szilágyi András Aradi Viktortól nyerte. Aradi Viktor szenvedélyes népszerűsége és ár ellen úszása — tizenkétszer ítélték el — adta neki az élő példát. Igazolva a régi igazságot: kisebb tüzeknél is fel lehet gyúlni.

Az Aradi Viktor műveivel való találkozása után — megírja — egyszerre rend lett a fejében, s „irányzékot kapott” a szíve. Most már szédülés nélkül haladt a mélységek fölött, írta a megtalált témát: a szegénység szabadulásért kezdett harcát. Így sikerült megfogalmaznia a második szigorlat előtt, 1928-ban *Az idő katonáit*. Esztendővel később, 1929-ben, harmadik szigorlata előtt pedig a máig legjelentősebb művét, a *Jó pásztor*ot.

Persze, csak a visszanező látja ilyen egyenesen alakulónak Szilágyi András írói útját. Regénye kéziratait eleinte nem olvasta senki: cseh barátai nem tudtak magyarul, a bontakozó kisebbségi irodalmaktól pedig szándékos bizalmatlansággal különült el. Internacionalista írónak, a munkásmozgalom katonájának tudta magát.

Majd csak orvosi diplomája megszerzése után, 1929 decemberében küldte el az *Új pásztor* egyik példányát Fábry Zoltánnak, Stószra. Maga Berlinbe indult: hátha az *Új pásztor* kihozható német nyelven. Berlinben akkoriban szinte sistergett, forrt a szellemi élet. Gábor Andor elolvasta a regény kéziratát, s elvitte a fiatal kollégát a Német Forradalmi Írók üléseire is. Láta és hallotta így E. E. Kischt, Ludwig Rennt, s a fiatal Anna Segherst; maga is fölszólalt „ékes szittya” német nyelven.

„Ennyi volt az egész” — emlékezik vissza Szilágyi András az egykor sorsfordítónak remélt napokra. Leforrázva indult vissza Prágába. Ott már várta Fábry Zoltán elragadtatott levele: az *Új pásztor*ot nagyon tartja. Már el is küldte Gaál Gábornak: közölje a Korunkban. S Gaál Gábor a Korunk februári számában már hozott is a regényből részleteket.

Ezzel a levéllel, illetve a Korunkban való megjelenéssel kezdődött az *Új pásztor* diadalútja. A folyóiratban olvasott részletek kedvéért többen, több országból megrendelték a Korunkat, illetve újabb példányokat kértek a Szilágyi András írását közlő számokból.

Gaál Gábor már az első részletek közlésekor jelentette olvasóinak — jóhiszeműen, a vágyat valóságnak véve —: a mű hamarosan megjelenik a berlini Malik Verlag kiadásában, „mint a falu utolsó tizenöt évének regénye”. Nem nyugodott bele a kiadás elmaradásába. Levelet írt Hatvany Lajosnak — minden szépet és jót közölve az ifjú szerzőről, akivel személyesen még nem is találkozott —: ajánlaná be valamenyik nyugati kiadóhoz az *Új pásztor*ot.

Hatvany ugyan nemigen reagált, de Gaál Gábor a felfedezés bizonyosságával máris küldte a kéziratot Párizsba, a Barbuse Monde című hetilapja mellett frissen alakult kiadónak, Bölöni Györgynek és Aranyossy Pálnak. A francia szedők jóvoltából tüneményes gyorsasággal meg is jelent az *Új pásztor*, Pór Bertalan, a forradalmi grafikus illusztrációival. Egyetlen eredeti magyar könyvként a párizsi magyar emigránsok ama kiadójánál, amely Taraszov—Rogyinov *Csokoládéját*, J. Hašek *Svejkjét*, s Ernst Glaser könyvét, *A 902-esek*-et hozta magyar fordításban. Mire Szilágyi Andrásnak Bukarestben nosztrifikációs vizsgát kellett volna tennie, a könyv már kezében volt. S hamarosan olvashatta Gaál Gábor, Fábry Zoltán, Bölöni György s Gergely Sándor lelkesen méltányoló írásait is. S nemsokára megjelent német nyelven is az *Új pásztor* — nem a berlini Maliknál ugyan, de Bécsben, a Prager Verlagnál —, majd lefordították szerbre is. Könyvét a nemzetközi munkásmozgalom csakugyan „édes gyermekévé” fogadta.

Jó időben érkezett az *Új pásztor*; ez is magyarozza a lelkes fogadtatást. Fábry Zoltán, az első olvasója „csoda műnek” vélte, s oly örömmel adott hírt róla, hogy még a kötelező kritikai megjegyzésekről is megfeledkezett. „...eposzi igényű... üstökösszerűen fellobbant irodalmi

kísérlet” — írta róla emelt hangnemben; dicsérve a regényhős nagyszerűségét, a mű nyelvi ízeit, s a tényekből kicsapó „ősi, bukolikus zenét”. Gaál Gábor, a mindig szigorú Gaál Gábor az „idő fiának” tudta az *Új pásztor*, amelyet — szerinte — mindenkinek olvasni kell. Nagy tanulmányt írt róla; csodálkozva, hol akadt ez az ismeretlen fiatalember erre a történetre, hogyan tud ennyire tisztán látni, egyszerre ősen s a jelen valóságát átélve. „...itt — írta — sihedergondolatok, pásztorfiúi gondolatok, névtelen gondolatok során egy olyan száj beszél, ahogy magyarul száj még nem beszélt soha, de idegen száj is alig... — itt a szocializmus kortanításának élményalapja szövődött eposzá... ez a Demeter ugyanúgy hőse osztályának, mint ahogy Toldi Miklós (a gyönyörű Toldi Miklós) hőse a magáénak.” Az író, a hős, a téma, a stílus és a szemlélet maradéktalan egybeesését ünnepelte a regényben Gaál Gábor. Az igazi realizmust, a szerkesztés nagyszerű arányait, s azt, hogy „a tendencia úgy jelentkezik benne, mint a meghúzott izomban az erő, mint a jegenyében a sudárság”. Egyszerre vélte ebben a műben a forradalmi emigráció törekvéseinek a kiteljesedését és az új, „igazi” realizmus megjelenését. Olyanforma örömet érezhetett csakugyan, mint Halley, amikor Leverrier számításai alapján megtalálta azt az új csillagot, a Plutót, amelynek létezését addig csak a tudomány jelezte reménykedve...

A német proletáriradalomban s a szovjet irodalomban ebben az időben már jelentek meg nagyszerű könyvek, Plivier regénye, a kieli matrózlázadásról, Ehrenburg, Katajev, Sahigian regényei, illetve poémái az első öt éves terv építkezéseiről és rohammunkáiról. Gaál Gábor maga is meghirdette már a valóságírodalmat, a Korunkban már megtörtént a marxistává hangolódás, — de a magyar szocialista irodalom még csak a kezdeteknél tartott. Igaz, Kahána Mózes már írta doftanai börtönében a *Tarackost* — mögötte nagy munkásmozgalmi tapasztalat volt, részt vett a magyar kommünben —, de az inkább csak agitatív erejű volt, s Gergely Sándor epikája sem sokkal biztatott. S íme, most, a forradalmi irodalom történetének nagy fordulópontján született magyar szerző tollán is egy mű, amely a forradalmi irodalom egyik tematikai, műfaji és stílári lehetőséget, a magyar proletáriradalmi törekvések beérését bizonyítja.

Túl az irodalom szűkebb problémáin, a munkásmozgalm általánosabb szempontjából is jelentős volt az *Új pásztor*. A regényt a munkásmozgalm a maga tudatosító, mozgósító céljaira is felhasználta. Nemcsak szépirodalomként olvasták az epikai műveket, de az életről, az emberségről való tanításként is; tantárgyként — ahogy Csehi Gyula mondja —, amelyből az elnyomottak a maguk forradalmára felkészülhetnek. Abban az időben az illegális párt tagjai Upton Sinclair könyveit olvasták leginkább, utána következett Zola, majd Jack London és Gorkij művei. S íme: az *Új pásztorban* egy erdélyi magyar szerző is meghirdette már „a lázadás, az újjáteremtő akarat” ígét. Méghozzá igaz költőiséggel.

Gaál Gábor első örömeiben nagy meggyőződéssel hirdette: az *Új pásztor* az ő elképzeléseit, az ő teóriáit igazolja. A valóságírodalom, a tiszta realizmus, a „tiszta osztályvonal” fölnyét látta benne, az egyedül lehetséges, „igazán művészi és erőteljes formálást”, „a végső pontig való eljutást, ahonnan a sarkaiból emelkedik ki a »szellem« mai kritikus világa és tisztázódik az az egész zavar és ellentmondás, mely a többi vonalra oly jellemző”. A korabeli magyar próza más érdemes alkotásai felett elnézve így Szilágyi András könyvében vélte felfedezni az „egyetlen műreket”.

Nemcsak a marxista kritika látta rendkívül jelentősnek akkoriban Szilágyi András *Új pásztorát*. Elismerően, különös örömmel szólt róla a *Czímereseket* író Tamási Áron is; a könyv emberi, szociális és művészi igazát méltányolta. A még Balmazújvároson élő Veres Péterre egyenesen elhatározó jelentőségűek voltak az *Új pásztor* Korunkban olvasott részletei. Addig, olvasóként inkább perben állt a Korunkkal — tanulmányainak, kritikáinak a hangját, „keménynek, ridegnek, sokszor ellenszenvesnek” érezte, a szépirodalmi anyagát pedig inkább szürkének és jelentéktelennek, semmint feltűnőnek —, Szilágyi *Új pásztorában* azonban a magyar valóságra, saját pásztori élményeire ismert. A hegyi pásztorélet rajzát, az etetés előtt sivalkodó disznók megjelenését igaznak, szépnek és költőinek érezte. Olyan igaznak, szépnek és költőinek — megírja önéletrajzában —, amelyet a pásztoréletéről addig még sohasem ol-

vasott. Szociográfiai realizmusának alakulásához — Gaál Gábor szellemi útmutatása, s a népi irodalommal való találkozása mellett — ez a mű is hozzájárult. Tamási Áron és Veres Péter méltatásai egyben azt is jelzik, hogy még lett volna lehetőség a népi-plebejus és szocialista parasztábrázolás közeledésére. Talán az együttes menetelésére is.

Az *Új pásztor* történelmi jelentőségét az irodalomtörténet olyanformán látja, mint a korabeli kritika. Esztétikai értékeit azonban a mai ízlés már többször halványabbnak véli. Mesejét, hőst, líráját természetesen most is nagynak tudja.

Egyszerű meséje csakugyan pompás keretet ad az ébredő osztálytudat ábrázolásához. A régi pásztor kiöregszik; fiatal, félárva fiút szegődtetnek a helyébe. Az új pásztor felmegy a hegyekre a 300 disznóval, s ott van hóhullásig. Egyedül van az erdővel és a maga félelmeivel; fontolgatja magában mindazt, amit látott és hallott a földön. Felismerései új „hegyi gondolatokba”, „hegyibeszédbe” rendeződnek: minden vagyon a gazdagoké; a szegények kifosztottak, megaláztak, változtatni kell a világon; meg kell teremteni a szegények egyesülését. Az emberek közé kerülve hirdeti is ezeket a hegyi gondolatokat; az eklézsiaszervezők elszántságával. Az erdei favágók és a völgyi szegényparasztok fogékonyak az ígéire; saját tapasztalataik alapján is hasonló gondolatok mocorognak már bennük. A sztrájkot ugyan, amelyben az addig dermedt falu mozgásra támadt, letörik a hatalmasok, de a harcnak ezzel nincs vége. A regény olyasmit sugall, mint Gorkij *Anyája*: pusztulhat az egyes, de a mozgalom megy tovább. Az *Új pásztor* expresszionisztikus fűtöttsége, messianisztikus légköre is érzékelteti: a küzdelem csak most kezdődik igazán. Megjelent a forradalom kísértete a völgyben. Előre és balra tart a világ.

A mesénél, ha lehet, még emlékezetesebb a hős. Tizenhat esztendő s Demeter, mikor szolgálatba lép. Ösztönösen nagylelkű és bátor fiú. Még van benne ugyan némi bizonytalanság, a lázadásra való készség mellett eleinte még a tűrő szolgaságra is mutat alkalmasságot, de tőprengő magányában hamarosan következetes lázadóvá érik; az elnyomottságból embertudatra ébred. Benne lobog a gyermek Jézus vénekkel vitázó elszántsága, s az az indulat, amely a felnőtt Jézussal ostort fogatott, hogy kihajtsa a kufárokat a templomból. Népi hős, forradalmi hős, a másokért élő élet példája, aki minden időben a közösséget szolgálja; karót emelő parasztként, igazságot hirdető Krisztusként, népi forradalmárként vagy munkásmozgalmi harcosként; az időtől s a feladatoktól függően.

Ezt a hőst, s küzdelmet szinte teljes belső azonosulással rajzolta meg Szilágyi András. Úgyannyira, hogy a regény olykor már nem is próza, hanem — már Csehi Gyula észrevette — a nagyméretű poéma hangulatát adja. A realista regény igényével ezért is nehéz mérni az *Új pásztor*t. Forradalmi mondanivalók, életbeli valóságok jelentkeznek benne, de nem Gorkij, nem Sahia, nem Nagy István műveivel rokon hangon. Legalább olyan erősen költői vallomás az *Új pásztor*, mint amennyire tárgyias valóságábrázolás. Legerősebben a forradalmi öntudatra ébredés eposzi ízeit adja, de egy bukolikus világ és szerelem hangulatait is idézi; a nyers jelenbeli tényeket meg-megmártva a folklór időtlenebb vizeiben. A regény bukolikus vonala érdemesen színezi a regény társadalomábrázolását. A társadalomábrázoló író Zola, Gorkij, Ehrenburg, Ivanov, Gladkov és Móricz Zsigmond műveire nézett leginkább; a természeti világ, a szerelem ábrázolója a Daphnis és Chloe-ra, az antik mintaképekre is.

Szerelemről beszélő szavain szinte csillog a harmat, s az állati világot is olyan természetesen tudja ábrázolni, mint az emberi társadalmat. Szókimondó nyersesége — könyve első kiadásában — többeket elgondolkodtatott ugyan, de igazában az sem a naturalista örökség továbbhozását jelentette. Szilágyi András folklórt látott még a káromkodásban is, amelyben, mint írja, „sokszor a népharag, máskor a néphumor, a néptalálékonyág tükröződik”. Civilizációtól, irodalomtól, tudományos felismerésekről alig érintett világot irt meg, mégpedig úgy, hogy ebben a világban minden, a fák, az állatok, a jogtalanságok azonos nyelven beszélnek, s a szél és az ember szava — mint Fábry Zoltán mondja — „egyformán kottázható”. Ez a stílus, ez a nyelv, ez a realizmus — Gaál Gábor leírása szerint: „versszerű, mégsem vers, mégis vers, énekszóra menő, mégsem ritmusos, brutálisan durva, de mégis selymesen szőtt... disznógana-

jos, mégis hárfapengésű” — sokfelől táplálkozott, legközelebbi rokonságot talán mégis a leltisztult expresszionizmussal tartott.

A regény írása idején ott állt Szilágyi András az avantgarde és a lírai realizmus, a líra és a próza mesgyéjén, nagyjából gyermekkori emlékeit írta, friss elvi tájékozottsággal s lázadó hittel. Ezért is lehet stílusának újbórra emlékeztető íze; s fordulhattak szavai versről prózába, s prózából versbe. Első olvasói is észrevették: bekezdései olykor verssoroknak tetszenek. „Itt szaladnak le a nyájak és az esti tehenek inni az alkonyi folyóhoz — írja egyhelyt —. A lovak itt fürdenek a fényes, meleg délben.” S nemcsak ilyen versen átszűrte epikával találkozunk az *Új pásztorban*, de többször a szavalókórusokra emlékeztető versszerű részletekkel is. A regény befejezése is a szavalókórusokra írt versekre emlékeztet. Regénye végén az epika kihál, a történet elapad, illetve lírába csap.

Eme jelenség magyarázatát nemcsak irodalmi tájékozódásának irányában kell keresnünk. Maga elmondja: a kenyér szűkössége volt a fő magyarázat. Amikor az *Új pásztor* írni kezdte az Adria kávéház egyik asztalánál — albérletében a poloskák nem hagyták nyugton —, még túrhetően táplálkozott; káposztával, krumplival, zsemlegombóccal. De mire munkája végéhez közeledett, már csak feketekávéval rendelhetett, s koffeinnel „korbácsolta” magát. Arra már nem volt ereje és kedve, hogy történeteket bonyolítson s árnyalja az alakjait.

Az *Új pásztor* megjelenése s kedvező visszhangja után nem változott egyszerre derűsre Szilágyi András helyzete. Csehszlovákiában szerzett diplomáját nosztrifikáltatnia kellett, első nekifutása azonban sikertelen maradt, újabb vizgára csak fél év múltán jelentkezhetett. Könyvéért tiszteletdíjat nem kapott; a Monde nem tudott fizetni; belebukott a kiadói vállalkozásba. Apjától sem remélhetett már segítséget: a sovány nyugdíj önmaga számára is elég kevésnek bizonyult. Vigasztalan helyzet: kész orvos, s nem kereshet vele, elismert író, s íróként sem boldogul. Nehéz helyzetén pillanatnyilag mégis az irodalom segített. Gaál Gábor másik regényéből, *Az idő katonáiból* is hozott részleteket.

Az idő katonáit voltaképpen korábban írta, mint az *Új pásztor*. Még 1928-ban fogalmazta első változatát, egy anatómia-patológia vizsga után, azzal a szándékkal, hogy amíg szellőzteti a fejét, megpróbálja realizálni évek óta tervezett regényálmát. Nem kassákos, nem Barta Sándor-os, nem „savanyú szagú neue Sachligkeit” regényt, hanem „épkézláb történetet” akart írni; érdes és mégis költői nyelven. A témát, a hősokeket az úszók világában vélte megtalálni: a vizet szerette, az úszókat ismerte, s még a vizsgadrukkos időkben is eljárt a téli uszodákba. Voltak gyermekkori emlékei is bőven. Úszóregényt tervezett hát, sok bánáti vízzel. Megírta „egy proletár csodaúszó” történetét. Ennek a kéziratát olvasta Gaál Gábor közvetítésével Kohn Hillel, a jó ügyeket támogató kommunista ügyvéd, s megígérte, hogy kiadja, ha a szerző hajlandó hozzáírni még néhány fejezetet. Szilágyi András már írta is: a falu 1918-as forradalmáról, az elnémult fűrésztelepekről. Három hét alatt kész volt a pótlásokkal és az átszerkesztéssel; az eredetileg inkább sportregénynek szánt művet társadalmi-történeti regénnyé alakította: Kornél és Fülöp — a két testvér — kiléptek a folyóból, s beúsztak egyenesen az időbe, a történelembe.

Ez a regény is a szegénység tudatosodásáról, balratolódásáról beszél, mint az *Új pásztor*, csak most hosszabb történelmi szakaszt igyekszik átfogni, az 1918-as forradalomtól az 1930-as évek válságáig, de szakadozottabb a mese, nem kapcsolódik egybe eléggé a vízieregény és a társadalmi regény; a harcos indulat és a szerelmi szál. Igazában nem is a hét román testvér regénye ez, mint előljáróban Szilágyi András ígérte, inkább csak a két jó úszó testvéré. Az *Új pásztorban* a cselekmény, a jellemek hordozzák az ideológiát, spontán születik a forradalmas indulat, *Az idő katonáiban* azonban szinte már eleve tudják a parasztok, mit kell csinálni, s hogyan zajlanak majd a történelmi folyamatok. A mese meg-megbicsaklik, a téziszhez igazodik. Több szeplőt mutat a nyelv is; a mozgalmi terminológia erősebben bekerül a lírai fogantatású stílusba.

Az idő katonáiról már Gaál Gábor sem írt olyan lelkesedőn. Nyelvi, rajzbeli érdemeit könyvelte, a természeti rendbe állított ember helyett azonban a társadalmi-termelési rendbe állított ember ábrázolását kérte az írótól.

Amit kért, annak a megvalósítására már mások is vállalkoztak. Mindenekelőtt Nagy István, a faipari munkás, aki a negyedik rend életének regényét a romantika és „írói spekuláció” minden csináltsága nélkül ígérte. Szinte jelképes, hogy Gaál Gábor, az avantgarde-on nevelkedett Szilágyi Andrással kérte magához az ösztönösen realista irányba induló Nagy Istvánt.

Az *Új pásztor*, *Az idő katonái* után rajzolódt fel újra Szilágyi András előtt a nagy kérdés: hogyan is tovább? Az utolsó években nagyon sok új tapasztalatot nem szerezhettek; szigorlatozott, nosztrifikáltatott és katonáskodott; nem élhetett benne igazán az erdélyi világban. Az indulata változatlanul forradalmas volt, írásai homlokára jellegként gyakorta Ady tanulmányának a címét írta: *Petőfi nem alkszik*. S olyan dolgokat — régebbieket is — vitt a Korunkba, hogy azokat még Gaál Gábor is félt a fiókjában tartani. Érzülete, gondolkodása egyértelműen — s már-már kizárólagosan — az osztályharcra volt beállítva.

Gaál Gábor, s maga szándékainak megfelelően, a következetes valóság-irodalom útjára kívánta Szilágyi Andrászt indítani, ezért is kérte szociografikus riportok írására. A feladat nem volt idegen az *Új pásztor* szerzőjétől; maga is gondolt arra, hogy friss tájékozódás alapján felméri a válság következményeit. Cikksorozatot akart indítani a Brassói Lapokban arról, hogy mi van Erdélyben. Kapott megbízást is Kahána Samutól, s kapott újságírói igazolványt. Meglehetősen naiv hittel vágott az útnak; ezzel az igazolvánnyal majd bejut a gyárakba, az irodákba, s kikutatja a zsarolás, a kicsi bérek, az éhség titkait. A felderített tényekkel pedig elmegy a prefektusokhoz, a primpraetorokhoz, s megkérdezi tőlük, van-e tudomásuk ezekről a dolgokról.

Két váltás fehérművel vágott az útnak; a móc vidéken, majd a Nyárad mentén vizsgálódott. Gyógyított, tanácsokat adott, aratóknak segített — s írta, jegyezte a szegénység panaszait. A Brassói Lapok, ha csonkítva is, közölte tudósításait. Már-már hihette: sikerült egy tekintélyes polgári lapban feltűnés nélkül elhelyezkednie. S egyszer csak levelet kap a lap belső munkatársától: vigyázzon, olyan országban él, amelyikben majdnem mindig ostromállapot van. Simó Géza, a vásárhelyi szocialista tanár is kérte: enyhítsen a hangján — az még nem megalkuvás —, őrizni kell az újságbeli posztját. De akkor már nyomoztak utána. Nemcsak Magyarországon kísérte csendőr a falukutató nyomát, a Székelyföldet járó Szilágyi Andrászt is letartóztatta s Kolozsvárra zsuppoltatta a sziguranca. Két évre tervezett falukutató vándorlása így hat hétre zsugorodott; átfogónak tervezett, valóságfeltáró könyvből összesen nyolc írás jelent meg.

1932 augusztusában aztán, házitanítóskodás, s ingyenes alorvoskodások után, rendes orvosi munkához jutott Kolozsvár külvárosában. Ő volt Kolozsvár második biciklis orvosa. Bármikor hívták beteghez, ment azonnal, s kezet csókolt a munkásasszonyoknak is. A Munkássegélyből, a Dermata és Jónás gyár környékéről, sőt a távolabbi falvakból is jártak hozzá; munkások és örömlányok, kőművesek és parasztek, mindenféle, segítséget váró emberek.

Az orvos elégedett lehetett; szerették. De az embert és az író-t növekvő szomjúság epesztette: kicsit „kényszerlakhelyen” érezte magát. Vasárnapként biciklire ült, s kikarikázott a környékbeli falvakba, Fejérdre, Magyarfenesre, Szentlászlóra; beszélgetni az ottani félproletárokkal. Íróként még inkább légszomjat érzett. Bejárt a Korunkba — ő volt Becski Andor mellett a folyóirat másik „tanácsosa” —, de írások egyre ritkábban születtek. Az volt a sejtelmé, hogy kiszigetelődött az életből; körülötte regények zajlanak, s ő nem veszi észre, az emberek begombolkoznak előtte. A fasizmus előretörése, koncentrálása, majd deportálása még tovább fokozta magányosságérzését.

A felszabadulás után újra orvosként és íróként folytatta szolgálatát, változatlanul a mozgalom katonájaként. De ez már más fejezet; élete eme szakasza még lezáratlan; még sok minden van a tarisznyájában s „emlékei padlásán”. 80. évében járva — a Szépirodalmi Könyvkiadóhoz címzett levele szerint — egy új önéletrajzon dolgozik.

Szellem és hatalom

Bibó István emlékének

Nincs olyan zsarnok, aki belenyugodnék, hogy a gondolatnak nem ura. Hiszen, aki belenyugszik, az már nem zsarnok.

Vizont: nincs olyan igazán értelmes ember, aki belenyugodnék abba, hogy gondolatait alá kell rendelje valamilyen égi vagy földi hatalomnak. Hiszen, ha alárendeli, már nem igazán értelmes ember.

E szerint a képlet szerint a szuverén szellem és a zsarnoki hatalom ellentmondása kibékíthetetlen, feloldhatatlan.

Mármost kérdés: ez az ellentmondás mennyire érvényes *általában* a szuverén szellem és a szuverén hatalom viszonyára; mennyire oldható, mennyire békíthető.

És túl az általános képleten: az a szellem s az a politikai hatalom, amely *egyneműnek* tekinthető, sőt, amely egymást is azonos neműnek tekinti, hogyan viselkedik, ha ellentmondásba kerül egymással? Hogyan oldódnak — s oldódhatnak-e egyáltalán — bántó megalkuvások, a szuverenitás sérelmei nélkül — voltaképp: *kebelbeli* — ellentmondásai?

Számomra persze különösen izgalmas az egyneműséget valló forradalmi politikai hatalom és forradalmi gondolat viszonya. De nyilvánvaló, ahhoz, hogy ezt a viszonyt akár csak a magam részére is valamelyest tisztázzam, e két oldalról szentesített egyneműség felségterületén túl kell keresnem tájolási pontokat.

Nem távolodom el messzire ettől a felségterülettől, ha Bibó István politikai tanulmányai-ban elkalandozom.

Személyesen sohasem találkoztunk. Ezt azért érdemes külön megemlíteni, mert a Nemzeti Parasztpárt észak-magyarországi kerületének a titkára voltam, a nagyválasztmány tagja, és természetesen a pártközpontba bejáratos. Továbbá már korábban is, mint Györffy-kollégista sokat sündörögtem a népi írók körül, személyesen ismertem, azt mondhatom, mindegyiküket. Bibó Istvánt mi nemigen számítottuk közéjük.

Talán a nagyválasztmányon hallottam egyszer felszólalni; hajlott, szikár alakjára, jellegzetes hangszínére emlékszem.

Miért mondom ezeket?

Mert, így utólag, gyanakodnom kell, hogy a személyes ismeretségnek ez a hiánya nem volt merőben véletlenség. Mi, parasztpárti györffysták, kezdettől fogva balra néztünk, balra figyeltünk, s a látómezőnkben kimaradt Bibó.

Személyes emlékeimmel igazolhatnám akkori helyzetjellemezését: „A koalíciónak, mely egy évvel ezelőtt négy párttal indult el, ma lényegileg két pártja van: a kisgazdapárt és a kommunista párt. A szociáldemokrata párt és a parasztpárt, tekintet nélkül számbeli arányaikra, a valóságban nincsenek sehol, pontosabban: csak úgy, mint az egész ország, ketté oszlanak egy kommunistabarát és egy kommunistaellenes szárnyra, és egyiknek sem elég átütőerejű a sajátos és jellegzetes irányvonala ahhoz, hogy *ennél* a választóvonalnál erősebb legyen.”

Az ilyen polarizált légkörben már senki sem azonos önmagával. Egyik vagy másik pólus alapszínébe kénytelen belefürödni; esetleg egyik vagy másik szemszögéből nézve épp ellenkező saját színt mutat. Ilyen légkörben észrevétlenül érlelődik természetessé a képtelenség: *aki nincs velünk, az ellenünk van!*

Az íróknak a Magvető Kiadónál megjelenés előtt álló tanulmánykötetéből.

Bibó Istvánról a parasztpárti balszárnyon annyit mindenesetre tudtunk, hogy nincs fenn tartások nélkül „velünk”, tehát innen is eredhet némi kedvetlenség: nem érdeklődtünk különösebben iránta.

Azért ne legyen igazságtalan, nem elzárkózás volt ez, csupán az utánajárára való restség. A *Valóság*nak azzal a számával, melyben *A magyar demokrácia válsága* című tanulmány megjelent, Miskolcon nem egykönnyen találkozhattam volna. Hallottam véleményeket a tanulmányról és a megjelenését követő vitáról. Ilyen hallomások alapján állt össze bennem az akkori Bibó-kép: jószándékú *polgár*, okos ember, bár nem a „mi emberünk”, afféle *filosz* a politikában.

Polarizált, feszült légkörben kiszámíthatatlanul teremnek a *fantomok*. Hiába a körültekintő cenzúra mindkét szélsőség felé, ha mindkét részről csakis a *baloldali találatot* jelezték. Érzékenyen és ingerülten a baloldalon, diadallal túlfelől, megbocsátóan feledve a jobbra kimért csapásokat.

Harmincöt év történelmi távlatából bárki megállapíthatja: nem az irányzék hordott félre. A feszültségekkel feltöltődött pólusok mágneses erőtere nem tűr meg egyenes erővonalat, erre vagy arra elhajlítja — hatásukban, értelmezésükben — a ridegen tárgyilagos érveket, véleményeket is. Kiszámítható, hogy ahol a gondolatok szabad cseréjében a gátlások, elhallgatások nagyobbak, azon a ponton következnek be a kislülés, a robbanás.

Nincs tehát „harmadik út”?

Ez idő szerint nincs — mondja Bibó — „minden kérdésben csak kétféle álláspont van: kommunista és kispap, a többi nem érdekes. Ez a kettő pedig, a középpártok elégtelen ereje folytán minden átmenet és minden enyhítő elárnyalódás nélkül áll szemben egymással. Ilyen állapotban termékeny közös politikai tervekről nem lehet szó...”

Csak hogy itt az útkeresést „harmadik útnak” jelölni — már ez az útjelző tábla is: fantom. Bibó körültekintve zsákutcákat lát, s nem valami *harmadik* utat keres, hanem a lehetőségek egyetlent, a jövőbe tartót, amelyen majd a társadalmi haladás java erői kibontakozhatnak. Nem valami *középut* felé tapogat forradalom és restauráció között, hiszen minden kritikájával és minden javaslatával a forradalom lehetséges *továbbfejlesztésének* az útját igyekszik föltérképezni. A restaurációs erővel szemben is, de a néphangulattal nem számolva, a valószínűtől elszakadt doktrinér-dogmatikus illúziókkal és szándékokkal szemben is: olyan *népfrontos*, *demokratikus*, *plebejusi forradalom* útját, amelyen elférne egymás mellett a négy párt és a népi többség.

Ez a lényeg, s ebből a netán vitatható részletkérdéseket beszámítva sem rajzolódik ki holmi *harmadik út*, holmi taktikázó *centrum*program.

Ő maga is így foglalja össze a Valóság vitáján a lényeget: „Most a magyar demokrácia egy bizonyos zsákutcában töpreng. A nagy tömegeknek a baloldallal való együttthaladása megszűnt. A cikk célja az volt, hogy az állóharcot mozgóharcra változtassa a tömegek érdekében.”

Vagy a módszere „harmadikutas”? Ahogyan vitái minden tételéhez — későbbi tanulmányaiban is — gondosan kétfelől — „jobbról”, „balról” — fölvezet a zsákutca szélsőségeit, s kitapogatja közöttük, mint lápon a pákász, a biztonságosnak ígérkező talajt, amelyen át a járható útra lehet eljutni?

Csak hogy ez a pákász *tapogató* kézhezálló eszköz minden létező politikai *lápon*. És minden létező politikai haladás útját ingoványos mély árkok szegélyezik. És nem megbízható irányzékul osztoztatják „jobboldali” és „baloldali” minősítéseiket azok, akik az árkokban közlekednek.

Ösztönné vált már bennünk: keresni a járható utat az ingoványos mély árkok között, a lehetőséget a lehetetlenségek között, a realitást az irrealitások között, s ha ez a tapogatózás „harmadikutas”, magamat is rajta kell kapnom akárhányszor. Például egy 25 évvel ezelőtti vitacikkben:

„Aki fél szemére vak, fél fülére süket, fél karjára béna a politikában, az legalábbis un-

tauglich a forradalmi harcra. Valamiképpen túl kellene jutnunk azon, hogy a szélsőségesek a többségről, a végletek a lényegről elterelhessék a figyelmet... Ne tévesszen meg senkit, hogy ezek a szélsőségek néha egy kanál vízbe belefojtják egymást a látványos gyűlölködésben. Hiszen egyik a másiktól él! Olyanok, mint a rossz házaspár: üti, veri, marja egymást, de azért egymástól szaporodik.”

„Ki a szélső árkokból! Van hely elég a forradalom széles országútján.”

Ha jól értem: a politikában a *kétfrontos harc* ennek a módszernek a legalizált változata.

A jelent, a pillanatot tekintve a gondolat úgyszólván ki van szolgáltatva a hatalomnak, a politikai erőszaknak. A jövőt, a távlatokat tekintve viszont a hatalom tehetetlen a túlélő s a történelemmel igazolt gondolattal szemben. A politikai hatalom szuverenitása tehát mindenél inkább a jelenben gyökerezik, a szellemé mindennél inkább a távlatokban.

Az ellentmondás kiéleződése köztük a katasztrófa előjele szokott lenni. Az ellentmondás feloldódása közöttük — történetileg egyaránt indokolt politikai cselekvés és gondolat egymásra találása — a haladás legbővebben buzgó erőforrása szokott lenni.

A szellem, a gondolat felől közelítve a kérdéshez: minden jel szerint ma már a brutális erőszak a szellemi erjedések elfojtására a civilizált világban képtelen anakronizmus, gyors és biztos kudarc. Még a szolgálalokban is van már annyi szikrája az önrzetnek, az eredeti gondolatnak, amennyi a durva ingerlésre fölizzik. Ha nem is kap lángra, de fölparázslík, s az illető szolga távolságot kezd tartani urától és parancsolójától. És megtanul rejtőzködni is.

A középkorban elég volt érvnek a fegyver, a korbács, a tömlőc, a máglya, az akasztófa, a keréketörés, a karóba húzás. A puskagolyó már nem elég érvnek. Nincs golyó annyi, ahány gondolat.

Semmiféle nyers erőszak nem képes ma már kiirtani a szabad gondolatot. Egyes-egyedül az ellenkező előjelű gondolat — a szolgagondolat, a zsoldosgondolat, a testőrgondolat, a csendőrgondolat, a janicsárgondolat — alkalmazható az irtogatására.

A szabad gondolat fagocitái. A gondolatfaló gondolatok ideológiává szervezett hadoszlopai.

Fokról fokra átadta a terepet a nyers erőszak a hatalmi manipulációnak. Megeshet, hogy a szabad gondolat elvész a hangosan és rikítóan reklámozott szolgagondolatok perzsavásárában, de annyira sohasem veszhet el, hogy ne találjanak rá a nyitott szemmel keresők, ne fogadják a szívükbe, ne vigyék tovább, ne gyarapítsák, gyümölcsöztessék.

Perzsavásár? Még csak szervezett manipuláció sem kell hozzá. A szellem, a gondolat szabad önkifejezést kíván, követel; a torz, a nyomorék szellem is, a kóros, beteg gondolat is. Még hozzá előzetes szelekció nélkül. Nincs az az egészségügyi vizsgabizottság, amely a gondolat születése pillanatában biztonsággal kiszűrhetné a kórokat, a kórokozókat. És nincs az a vizsgabizottság, amely, ha már jogot kapott a szűrésre, ne válhatna akaratlanul is manipulációk eszközévé, s így éppenséggel a fordított kiválasztás forrásává.

Mindez csupán annyit jelent, hogy a gondolatok — egészségesek és kórosak — egymással szinte fölismertetlenül elkeveredve születnek, nevelkednek, szaporodnak, s szelekciójuk utólagos és *természetes*: a szabad és nyilvános ütközetekben a történeti, társadalmi érvényű igazságok előbb-utóbb fölülkerekednek a pillanatok, az alkalmi divatok, a manipulációk termékeivel szemben.

Végére marad az a következtetés: a szellem szuverenitása sem előzetes szelekciót, sem korlátozásokat általában nem tűr el (nem szólva itt minőségi szelekcióról, alkalmi és önkéntes korlátokról), és *szabad ütközetekben, természetes kiválasztódással* termi az új, történelmileg-társadalmilag érvényes gondolatokat.

Nézzük most a szuverenitást a politikai hatalom szemszögéből.

Igaz, igaz: a zsarnoki hatalom általában nem viseli el a szellemi szuverenitást. Ám ez az axiomatikus tétel könnyen félrevezethet. Mert egyrészt a türelmetlenség önmagában nem a zsarnokság fémjele; ha egy hatalom adott helyzetben korlátozza a szellemi, kritikai szabadsá-

got, korántsem biztos, hogy — zsarnoki. Másrészt: erősen manipulált vagy fanatizált közvéleményben, ahol úgyszólván hézagmentesen betöltik a léggört a gondolat *fagocitái*, a zsarnoki hatalom is lehet engedékeny, kivált, ha ez a nagyvonalúság alkalmilag és átmenetileg a manipuláció vagy fanatizálás kínálkozó — netán provokatív — módszere.

Nézem inkább csak *általában* a politikai hatalmat, minden jelző nélkül.

Kiindulhatok abból, hogy a hatalmi szuverenitás jogossága nem kérdőjelezhető meg, sőt a szellem és hatalom viszonyában ez az elsődleges — minthogy a jelenben gyökerezik —, a meghatározó tényező.

Nem a szellem túróképesége tehát az első kérdés, amely előszörre kívánja a választ, hanem a politikai hatalom túróképesége. Vitatni sem lehet a jogát, hogy adott helyzetben — legkivált a hatalmi egyensúly hiányában — korlátozza vagy elhallgattassa a közvetlen vagy közvetett bírálatot. De ha még vitatnák is a jogát, a *lehetőségét* erre értelmetlen volna vitatni.

A politikai hatalom nem utolsósorban attól hatalom, hogy *ő minősít*; jogot formál rá, és többnyire él is a jogával, hogy a hatókörében eseményeket, jelenségeket, szándékokat, törekvéseket *ő* minősíthesse, így a szellemi megnyilvánulásokat is. Ez a minősítés, ugyan jelenérvényű és egyben önminősítés, de mint önminősítés, a jövőben nyer végső értelmet.

A civilizált világban ma már a konzervatív politikai hatalom is láthatóan arra törekszik, hogy direkt és durva eszközökkel ne sértse a szellemi függetlenséget, a kritikai szabadságot. Ehhez meglehetősen szilárdságra, belső egyensúlyra van szükség, méghozzá nem az állami erőszakszervekre alapozott egyensúlyra, hanem valamilyen demokratikus jellegű hatalmi struktúrán, apparátusokon, beidegzettségeken, manipuláción nyugvó egyensúlyra.

Ami viszont a forradalmi politikát illeti: még rövid távon is nehéz buktatók és roppant veszedelmek nélkül elképzelni a hatalom és a szellem kölcsönös szuverenitása, forradalmi gyakorlat és forradalmi elmélet dialektikus összhangja nélkül.

Más kérdés, hogy itt is a hatalom szuverenitása az elsődleges, s amíg belső egyensúlyát nem látja biztosítva — érteve ezen a népakaraton nyugvó szilárdságot —, korlátozza, elnyomja azt a kritikát, melyet a forradalomtól idegennek vagy épp ellenforradalminak minősít.

Vitakérdés lehet: elérhet-e forradalom egyáltalán olyan szilárdságot a töle idegen vagy épp ellenséges világkörnyezetben, hogy minden ilyen megszorítást, korlátozást feloldhasson. Más szóval: bízhat-e annyira a forradalmi szellem, gondolat erejében, hogy az hatalmi besegítés nélkül is, szabad útközetekben legyűri a másnemű és ellenséges ideológiákat, szellemi áramlatokat, s a szabad vitákban megtermékenyülve természetes kiválasztódásban maradhat főtül.

Továbbá pedig, ha nem bízik benne ennyire, s hazai terepen kikíméli a szemtől szembe ütközetektől, ilyen üvegházi viszonyok között megóvhatja-e a forradalmi gondolatot az elsorvadástól, a bezápolástól.

Bibó István az a jófajta — mondhatnám: nélkülözhetetlen — útitárs, aki éles kanyarban az ellenkező oldalra dől.

„Jó néha kívülről szóló hangnak is hallatszani” — írja, mikor a koalíciós partner jogán a kommunista párt belügyeibe belebeszél.

Kivülről? — Ez a „kivülről” csak a kommunista pártra vonatkozik, politikai gyakorlatára, elméletére, taktikájára. Hiszen ami a 45-ös forradalmi átalakulást serkentő, szervező, irányító politikai erőket illeti — a négy demokratikus párt haladó, forradalomra fogékony erőt —, a Bibó kritikája *belülről* fakadó, belülré irányított, a legtisztább haladó szándékokkal *egyenemű* kritika.

A forradalommal egyenemű.

Módszerét saját szavaival így jellemezhetném: „A valósághoz tartozó *minden* dolog kimondása és mérlegre tétele.”

Ebben kérelmelhetetlen. Valóban kimond *minden* dolgot, s mérlegre tesz. Elemzései, okfejtései a szellemi szuverenitás, a független, tiszteletet parancsolóan *eredeti* gondolkodás minta-

példái lehetnek; a szabad gondolatot szólítja bajvívásra bennük a felszabadult gondolat. Ritka pillanat a történelemben, amikor a *nem politikus* alkatú szuverén szellem ennyire a *direkt politika* anyanyelvén szól bele az események menetébe.

S hogy az ilyen beleszólás, független, öntörvényű, szuverén gondolatokkal, szabad szellemű, józan, segítő szándékú kritikával *létszükséglete* volna a politikai gyakorlatnak — úgy értem: a forradalminak —, azt fölösleges itt külön bizonygatnom, minthogy erre az elmúlt évtizedek történelmi távlatából Bibó néhány tanulmánya teljességgel meggyőző bizonyíték.

Úgy is felfoghatom a forradalmat: a társadalomba beépült hazugságok fellegvárainak földig rombolása — teret nyitni ezzel az új társadalom új építményeinek. Hatalmi eszközökkel leronthatók ugyan a fellegvárak az állam, a társadalom tartományaiiban, de a lélek, a beidvezettség, az értékítéletek, a közgondolkodás dimenziójában vajmi keveset rombolhat s még sokkal kevesebbet építhet a maga erejéből a hatalom.

Bibó különös érzékenységgel foglalkozik a társadalomba, a politikába beépült, történelmi méretű hazugságokkal és következményeikkel.

„A politikum területe ugyan nem annyira közvetlenül anyagi jellegű, hogy ott minden hazugság oly közvetlenül és hamar megbosszulná magát, mint például a műszaki alkotás vagy a termelés területén, azonban nagyon is központi jelentőségű ahhoz, hogy hazugságai idővel végzetessé ne váljanak” — írja *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című tanulmányában. — „Az általánosan elterjedt ellenkező nézettel szemben le kell szögeznünk, hogy a politikában hazudni nem lehet. Pontosabban: lehet itt-ott hazugságokat mondani, de nem lehet hazugságra politikai konstrukciókat, politikai *programot* felépíteni.”

Márpedig az 1867-es kiegyezés politikai hazugságokra épült, „fikciókból, feltevésekből, követelésekből és vágyképekből”. Elszakadt a társadalmi-történelmi valóságtól a politikai cselekvés, minthogy a hazugságokat tekintette vezérfonalnak. És mi minden bajunk származott ebből! Jellemzésül hadd kísérem Bibó következtetéseit egy futamodásnyit.

„A magyar nemzet olyan politikai és társadalmi konstrukcióban élt, amelyekben a dolgokat a maguk nevével nevezni nemcsak hogy nem lehetett, hanem nem is volt szabad; ahol a tényeket nem az okok és okozatok egyszerű láncolatában, hanem azokon kívülálló feltevések és várokozások jegyében kellett értelmezni és magyarázni...” „Egy hamis konstrukció akár milyen területen, közjogi, politikai, ideológiai, társadalmi vagy gazdasági területen épül is ki, ha egyszer valamilyen szerencsétlen okból beleépül az illető közösség szerkezetébe, akkor abban megindít egy fordított kiválasztást... A kiegyezéssel, majd utóbb az ellenforradalmi magyar közéletben sem miniszter, sem községi jegyző, sem bankelnök, sem ipartestületi elnök, sem akadémiai elnök, sem tanfelügyelő nem lehetett olyan ember, aki döntő pillanatban nem volt hajlandó vagy nem volt képes egy rendeletben, egy fegyelmi határozatban vagy egy pohárköszöntőben magáévá tenni a közösségi hazugságoknak azt a rendszerét, melyen ez az egész közélet felépült.”

Hosszú távon az aprócska hazugságok is alkalmasak arra, hogy elriasszák az igazságkeresőket s magukba szippantsák a salakot. „Ez a fordított kiválasztás az egész közösség vezető rétegét kicserélte, s logikusan vezetett egész vezetőrétegünk erkölcsi és értelmi lezüllesztéséhez.”

„Ha egy közösség a hazugságnak valamiféle zsákutcájába beleszorul, annak első következménye az, hogy nem talál realista és lényeglátó embereket, akikre a maga vezetését rábízhatja. Talál bőségben gyakorlatias embereket, akiknek a számára a gyakorlati munka vagy érvényesülés lehetősége áll mindenek felett, s ennek érdekében hajlandók abban az értelemben »realisták« lenni, hogy a hazugság fennálló és érvényesülő konstrukcióját elfogadják valóság-
nak.”

Politikai gyakorlat és politikus szellem különválik, polarizálódik, ellentmondásba kerül. „A lényeglátás adományával megáldott emberek” nemcsak a hatalomból, a politikai cselekvés terepeiről szorulnak ki, hanem lassacskán minden olyan pozícióból is, amelyben gondolati függetlenségüket megőrizve, a politikai gyakorlatot legalább befolyásolhatnák. Tehát „más kifejezési formát keresnek”, végtére „mind nagyobb mértékben izolálódnak, duzzogásba, sér-

tődöttségbe, különtségbe vagy ádáz próféta-ságba szorulnak; egyidejűleg a különcök és az ádáz próféták válnak arra alkalmassá, hogy a lényeg megmondását magukra vállalják”.

Bibó ezt a tanulmányt 1948-ban írta, már nem minden legfrissebb keserű tapasztalat nélkül. Akár a legnyilvánvalóbb ürügynek vehetem: azért járja be a Monarchia torz államalakulatának zsákutcáit, hogy a következő évekből ásitó zsákutca bejáratához állíthasson figyelmeztető táblát.

(Közbevetőleg: amit megragadó okfejtéssel a Monarchiáról, s rendszerbe beépült hazugságok kontraszelektív hatásáról mond, vajon nem érvényes-e végig a történelmen többé vagy kevésbé minden *konzolidált* államalakulatra? Hiszen bármennyire szükségszerű lépcsőfok a fejlődésben a konszolidáció — a változás, a mozgás megszilárdítása? —, eleve magában rejt olyan feszültségeket, ellentmondásokat, amelyekből történelmi, százados méretű hazugságok sarjadhatnak ki.)

„Más kifejezési formát keres”? Leszorulóban a politikai cselekvések pástjáról?

1945-ös tanulmányában még szemtől szembe, direkt érveléssel bírál, elemez, javasol; ott a gondolat még teljes összhangban van a politikai cselekvésekkel, a gyakorlattal. S ez az összhang éppen abban a *kebelbeli távolságtartásban* fejeződik ki a leghitelesebben, amely bírálatát elejétől végig jellemzi. Ha akkor vitatták is, a mai távlatból már vitathatatlan a bírálat tárgya és alanya, hatalom és szellem, politikai cselekvés és szabad gondolat *egyneműsége*.

Ami a tanulmány tartalmi részét — s aggályait illeti: nagyjából-egészében igazolta az idő. Nem sikerült a „*elki felszabadulás*” „*az isteni, születési vagy egyéb természetfeletti politikai hatalmasságok lélektani nyomása alól*”. A „*félelem mechanizmusa*” megint csak lenyűgözte a politikában „*az értelem mechanizmusát*”.

De számomra fontosabb ennél a történelmi igazolásnál is *magá a példázat*: a politikai cselekvés és a gondolat dialektikájáról.

Kényszerpályán mozgott már akkor a magyar politika, egy tanulmány eleve nem mozdíthatta ki a vakvágányról. Egyébként sem szeretnék olyan illúziókat kelteni, hogy bármilyen szuverén szellem bármilyen meggyőző érvelése, bírálata, javaslata mérhetően és azonnal hatni képes a politikai, társadalmi, gazdasági stb. mechanizmusokra. A hatás még a direkt megnyilvánulások esetében is sokkal rejtettebb, lassúbb, bonyolultabb, áttételesebb.

Erre csak egy példát.

Ahogy a Bibó által jellemzett kontraszelektációs folyamatot katalizálják a társadalomba beépült hazugságok, s évtizedek során elzüllesztik a vezetőréteget, elnyomorítják, perifériára szorítják, befulladásztják a „*lényeglátó*” tehetségeket, ugyanennek a fordítottja is áll: a szellem szabad pezsgése, öntisztulása, érlelődése nyilvánvalóan az emberi-társadalmi haladás irányában hat, s az egészséges természetes kiválasztást katalizálja a közösségek életében.

Ám ez csak egy példa a sok lehetséges közül. Politikai gondolat és cselekvés hosszú időn át tisztán megőrzött dialektikus összhangja a közösségi élet minden területét folyamatosan megtermékenyíti.

Bibó tanulmányaira, közigazgatási reformjavaslatára akár azt is mondhatnánk: halott dokumentumok, hiszen a politika mindvégig külön síneken haladt el mellettük, tönnyire épp az ellenkező irányba. De lám, a szükségszerűségeket fölismerő szuverén gondolat ilyen történelmi távolságból sem dermed pusztá dokumentummá; erjesztő, termékenyítő hatását ma is érezzük.

De végtére — mit is akarok én ezekkel bizonygatni? Hogy a szellemi függetlenségre, szabadságra, a gondolatok szabad kifejtésére, tisztos ütközetére minden korban, minden történelmi helyzetben szükség van? Hogy ezt a szellemi szuverenitást az emberi-társadalmi haladás nem nélkülözheti, tehát a haladásnak elkötelezett politika sem?

Nyitott kapuk!

Létezik egyáltalán olyan haladó politika, amely ne ismerné el, sőt: ne venné programba a gondolat, a lelkiismeret, a szó, a sajtó, a vita szabadságát?

Ezekkel az elvekkel — magukkal az *elvekkel* — a civilizált világban már a magát konzervatívnak valló politika is megbékélt.

Nyitott kapuk? Ki nem akadt még fenn „nyitott kapukat” sűrűn behálózó szögesdrótkon? A magasztos elvekben, okos nyilatkozatokban — sőt határozatokban, törvényekben! — sarkig kitárt kapukat hányszor zárják el megrögzött gyakorlat, rossz beidegzettségek szögesdrótjai, kivált ha foghíjas a törvényes formák, módszerek, használati s „végrehajtási utasítások”, garanciák ama rendszere, amely nélkül a legszebb elvek sem válhatnak hasznos gyakorlattá.

A mindenkori hatalom jogot formál arra — bevallja vagy sem —, hogy belátása szerint, az általa legalkalmasabbnak ítélt módszerekkel korlátozhassa a szellemi szuverenitást, minősítse a gondolatot, kiváltképp az őt illető bírálatot, megnyilatkozásokat.

Bibó 1945-ös tanulmánya erre a korlátozásra akár ellenpélda lehetne.

Hiszen — *megjelent*. Igaz, néhány száz példányos, ifjúsági folyóiratban, s ott sem zökkenők nélkül, de végtére is megjelent. És nyilvános vitán a magyar politikai és szellemi élet olyan egyéniségei foglalkoztak vele, mint: Lukács György, Révai József, Karácsony Sándor, Ortutay Gyula, Horváth Zoltán.

Világos ellenpéldája tehát a szabad gondolat korlátozásának, de még így is sokat elárul a korlátozás veszélyeiről, problémáiról.

Például: a kortársi ítélet bizonytalanságairól.

Bibónak azokra az aggályaira s előrejelzéseire, melyek *igen rövid idő múlva valósággá váltak*, ilyen és hasonló minősítések hangzottak el a vitában: „konstruált lélektani sémák”... „karikatúrát rajzol”... „objektíve teljesen irreális tendencia”... „ma semminemű politikai aktualitása nincs”... „nincsen komoly ember, komoly tömegelő Magyarországon, amely... akarná”... „nem mutat rá a megoldási módokra”... „torzkép”... „gyerekesen helyt nem álló, egy informálatlan embernek az állításával vetekedő... az a föltevés”... „gyerekesen naiv föltevés”... stb.

Még Karácsony Sándor is úgy vélte: „A maratoni futó egyéves korában nagyon gyengén futott, de nem mondták rá, hogy válságban van, hanem azt kellett mondani, hogy elindult a fejlődés egy állapotán.”

(Mire Bibó a válaszában: „Manapság sok egyéves gyerek hal meg, akiből valaha maratoni futó lehetett volna. Nem is beszélve a magyar demokráciáról, amely már nem először érte meg az egyéves kort, és a maratoni távnak egy kis részét sem tudta megfutni.”)

Például: az előzetes cenzúrák, tilalmak, korlátozások bizonytalanságáról.

Aligha lehetne ma már vitatni, hogy Bibó tanulmánya a forradalmi átalakulások *népfrontos* továbbfejlesztését célozta, s hogy a kibontakozás útját egyre inkább eltorlaszoló akadályokat érzékenyebben, jobb valóságérzéssel — s jobb politikai érzékkel! — fogta fel, mint vitatársai. Mégis, milyen minősítéseket kapott a vitatársaktól a tanulmány?

Négy szemközt: „reakciós”, „ellenforradalmi”.

A nyilvános vitában: „jobboldali kritika”, „konstruktív kritika helyett destruktív kritika”.

Teljesen nyilvánvaló, hogy két-három év múlva ilyen minősítésekkel már akkor sem jelenhetett volna meg semmiféle írás, ha ezek a minősítések lektorgyakornokoktól, és nem a szellemi-politikai élet eminenseitől származnak.

Például: annak a bizonytalan megítéléséről, ki az ellenség, ki a harcostárs.

Ehhez csak annyit: a tanulmány megírásának az időpontjában négy párt koalíciója jelentette a *kormánypártot*. Soha azelőtt nem nyugodott még ilyen széles népfronton kormánypolitika; a „tizenkilences” kommunistáktól a kisnyilasokig, iménti cselédőtől iménti földbirtokosig, zsidó nagykereskedőtől fajvédő horthysta kormányfőtanácsosig valamilyen szálon valamilyen párthoz mindenki kötődött. Szinte az egész nép *kormánypárti* volt formálisan, de a valóságban telve *ellenzéki* indulatokkal, szinte az egész nép.

Nos, ezzel a háttérrel az imént felsoroltak — Bibóval együtt — kétségkívül a koalíció ha-

ladó, forradalomra fogékony magvába tartoztak mindnyájan. Harcostársak és nagyszerű vitapartnerek lehettek volna életük végéig, de már a kezdet kezdetén közéjük ékelődött a bari-kád.

Például: annak a bizonytalan megítéléséről: hogyan szabad kritizálni.

Hosszú-hosszú idő óta nem az a kérdés, szabad-e kritizálni; a kritika szabadságának az *elvében* mindenki egyetért.

Nyíltan kritizálni „lehet is, szabad is, kell is” — szögezi le a vitában Lukács György, ámdé: „az új magyar demokrácia minden őszite híve a kritikával szemben fel kell hogy vesse a kérdést: jobbról jön-e vagy balról? Fejleszti vagy hátráltatja a magyar demokrácia fejlődését? Tisztázza vagy összezavarja annak lényeges kérdéseit?”

Itt az Achilles-sarok.

Mondom, a kritikai szabadság korlátozásának az ellenpéldája lehet a Bibó-tanulmány sorsa, de a szellem és a hatalom viszonyának ugyanazokat a problémáit is kiolvashatjuk belőle, amelyekre ma sincs érvényes válaszunk. Mert ha a korlátozások módszere érvényben marad messze túl a forradalom kezdeti szakaszán, messze túl tehát azon a ponton, amikor még a belső egyensúly bizonytalanságaival indokolható, akkor a szellem, a gondolat, a kritika *alárendeltsége* folyamatosan újratermeli az ellentmondásokat.

Bármilyen tágas mozgásteret hagy a korlát — például: csakis az ellenség kirekesztését szolgálja —, ha már korlát, kalodává is szűkíthetik a félelem, a túlbiztosítás, a szolgalelkűség hibás reflexei („most ez a felsőbb szempont!”; „az ellenségnek használ!” stb.); ez gúzsba kötheti, elvetésre kárhóztathatja a legtisztább fogantatású gondolatot is.

Amely hatalom korlátoz, ugyanaz minősít, pontosabban: sosem maga a hatalom, hanem valamely megbízottja, s így a legtermészetesebb úton-módon szűrődhetnek be a minősítésbe szubjektív vagy praktikus szempontok, s ez a minősítés — épp elég történelmi tapasztalatunk gyűlt föl erről — átlátszóan egyszerű esetekben is megbízhatatlan. Ráadásul ez a gyakorlat, ez a leplombált, hivatalból művelendő éberség, azzal a veszéllyel is jár, hogy a tekintélyi elv hierarchiáját honosítja meg a szellemi életben, szellemi tunyaságra szorít, leszoktat az érdemi vitákról.

Elvben tehát csak az ellenséges nézetek nem kaphatnak szót. A gyakorlatban: népesedés, háztáji, cukorrépa, anyadisznó — sorolhatnám a példákat csak a legutóbbi évtizedből is, hányszor fordult visszájára ez a képlet: épp azok ártottak legtöbbet — nyilván nem ellenséges szándékkal, de olykor az ellenséget megszegyenítő kártétellel —, akik a nagyon is indokolt figyelmeztetéseknek, bírálatoknak, okfejtéseknek, véleményeknek, javaslatoknak nem adták meg a szót.

Valóban ennyire tartanánk az ellenségeinktől? Nem hogy mi kényszerítenénk őket a vitára, de szemtől szembe még vállalni sem merjük velük a vitát?

Ez nyilván képtelenség. Aki bizik az igazában, nem tér ki a vita elől.

Veszem a legszélsőségesebb példát. Hazahívjuk az Esterházy és Weiss Manfréd örökösöket, kapnak egy lapot, s akár naponta vezércikkben követelhetik a 210 ezer holdakat, a Csepel Műveket, a Horthy-korszak politikai, társadalmi, gazdasági restaurációját. Az ilyen lap ma már legfeljebb is a Ludas Matyi versenyképességét tenné próbára.

Józan ésszel gondol valaki is arra egyáltalán, hogy a korlátok az ilyen nyíltan ellenséges, nyíltan restaurációs netáni kísérletek elhírítésát célozzák? Világos, hogy a sokkal rejtettebb, áttételesebb „lazítást”, manipulációt igyekeznek kiszűrni.

Óvják például annak az állapotnak a sérthetetlenségét, amely külpolitikai érdekeinket, nemzetközi helyzetünket, viszonyainkat, elkötelezettségünket meghatározza. De hát az ilyen korlátok — nyilvánvaló — amennyire fölismerhető szükségyszerűségek, annyira a szabad szellemi kibontakozásnak, erjedésnek, kritikának sem lehetnek gátjai. Bibó is tiszteletben tartotta ezeket a korlátokat — 1945—48-as tanulmányaiban még józanul tiszteletben tartotta —, noha akkoriban sokkal szűkebb mozgási-cselekvési teret hagytak számunkra a mainál: „Bár-

mennyire is nem tudunk rajtunk kívül álló erőkn és terheken könnyedén változtatni, a magunk politikai életének a belső egyensúlya mindenekelőtt rajtunk múlik.”

Mármost mi a helyzet a lazító manipulációkkal?

Nos, az elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján én úgy látom, hogy „Az ellenségnek nem adunk szót!” feliratú korlátok a rejtettebb, áttételesebb antiszocialista, antiszociális, romboló hatások kiszűrésére teljességgel alkalmatlanok, ezek bizony *begyűrűztek* hozzánk, szinte gátalanul, sőt: nem ritkán mozgalmi glóriákkal s állami dotációval föltupírozva.

Feltűnően eltorlaszolták viszont ugyanazok a korlátok a szocialista szellem önvédelmi elmentámadásait a *begyűrűzésekkel* szemben, s attól tartok, éppen nem az antiszocialista, szubjektivistá gondolatok közlekedését gátolták, hanem a szocializmus, a demokrácia, a nemzet életének, intézményeinek létfontosságú, legkorszerűbb kérdéseit bolygató, útkereső tapogatózásokat.

Arra kell következtetnem: eredeti rendeltetésüknek nem felelnek meg ezek a korlátok. A „nem rendeltetészerű használatukat” viszont — noha fölmérhetetlen károkat okoz — nem követi felelősségrevonás.

Felfoghatom így: ma is — mint 45-ben — a forradalom *továbbvitele* a tét.

Felfoghatom így: valamiféle — szocialista — konszolidáció.

Ez is, az is elképzelhetetlen ma már a szükségszerűn túl nem korlátozott, nem alárendelt szuverén szellem, szabad gondolat betársulása nélkül. Hatalom és szellem termékeny dialektikája nélkül.

Külön is tekintettel *egypártrendszerünkre*.

Több párttal, hatalmi csoportosulással, érdekszövetséggel a háttérben a legjobb szellemi erők állandó készenléte, mindennapos tornája, ilyen-olyan póluson a tömörülése, folyamatos ütközete, gondolatcsereje: természetes, sőt szükségszerű. A szellem világától idegen érdek-kapcsolatok, kötöttségek, elkötelezettségek okozhatnak zavart, keverhetnek tisztátalanságot a szellemi életbe, de a gondolati renyheségtől aligha kell tartani.

Az egypártrendszernek nincs ilyen *mechanizmusa*. Ami egyáltalán mechanizmus jellegű, az fordított irányú: a hatalom egyetlen háromszögelési pontjára a szellemi élet is előbb vagy utóbb, és folyamatosan és újra meg újra betájolja magát. S ezzel együtt mindig megújul a veszélye annak, hogy feladja szuverenitását, öntörvényeit, másnemű értékrendet fogad magába, másnemű hierarchiát alakít ki; a szellemi anyagcsere lelassul, eltunyul. A hivatalt, rangot, díjat, kitüntetést, szerződést, honoráriumot osztogató egyetlen hatalomhoz dörgölődözö klikkek marakodásaiban, álvitáiban fulladnak el a java energiák.

Egypártrendszerben nyilván külön gonddal és mesterségesen kell teremteni olyan lehetőségeket, körülményeket, feltételeket, amelyek az öntörvényű szellemi pezsgést legalábbis lehetővé teszik. De még jobb volna, ha ösztönöznék, a folyamatosságát biztosítanák.

Hiszen, ha az egypártrendszer *egyenirányítja* a szellemi közeget is, sokan erre — s éppen a szuverén gondolkozók közül sokan, mint Bibó is — csak hallgatással tudnak válaszolni.

S végezetül felelősségünk a világtörténelem-csináló-igényű vállalkozásunk sorsáért.

Bizonyos, hogy a szocializmus *lényegében és tartalmában* csakis akkor maradhat hű ehhez a vállalkozáshoz — itt csak ismételhetem, amit más helyen, más vonatkozásban írtam már erről —, ha formáiban, eszközeiben, termelőerőiben, termelési viszonyaiban, egész társadalmi berendezkedésében folyton korszerűsödik. Világméretben és a társadalmi lét minden dimenziójában folyton bizonyosságát adja életrealitásának.

Ez a világtörténelmi lecke bizony állandó elméleti munkálkodást, eszmei, ideológiai, szellemi készenlétet, *nyitottságot* követel.

Hiszen ez természetes. A szocializmus az *első megtervezett* társadalom. Korról korra, újra meg újra — s a *korrekciókat* nem kudarcnak, hanem a fejlődés szükséges velejárójának tekintve — *tovább kell gondolni*. Lenin egész elvi és gyakorlati politikájában uralkodó vonás

volt a korrekció készsége is, a továbbgondolás készsége is. Ahogy én látom, azóta lanyhult ez a készség; hol egyik hol másik, hol mind a kettő.

Bibó István ürügyén szólva épp azért tettem a hangsúlyt a szellemi szuverenitás ma különösen időszerű problémájára, mert meggyőződésem, csakis ez a szuverenitás biztosíthatná — s ez minden külön besegítés, mesterséges ösztönzés nélkül biztosítaná is — a korrekciós készség megújulását s a *megtervezett* társadalom továbbgondolását.

S ehhez minden java szellemi erőre szükség van. Bibó a példa rá: a jellegzetesen pártonkívüli alkatú gondolkodókra is.

(1981)

ALFONS MUCHA RAJZA

Beszélgetések Magyarországról, szocializmusról

ACZÉL GYÖRGY INTERJÚKÖTETÉRŐL

„Magyar igazság Párizsban” — ezt a címet adta egyik versének 1909-ben, minden magyarok közül is a leginkább Párizs-rajongó Ady Endre. E verscím jut most eszünkbe egyik vezető politikusunk válaszainak, hangos töprengéseinek olvastán, melyek a kommunista újságíró, szociológus Francis Cohen kérdéseire hangzottak el. Túl nagy vállalkozás lenne még a jelzesszerű felelevenítése is annak, hogy mit jelent a magyar történelemben, kultúrában Párizs neve. A „vigyázó szemek” az elmúlt évszázadokban a haladás, a kultúra megtestesítőjét látták benne, melyre Illyés Gyula szerint leginkább illik a kifejezés, hogy „genius loci”. Párizsba zarándokolt a mindenkori haladó szellemiséget magába szívni nemzetünk jeleseinak sora, a XVII. századi Európa-utazó Szepsi Csombor Mártontól József Attiláig. Tanulták az európai mértéket, de sokáig a „magyar ugar” fájdalmas kontrasztját érezhették, hazaindulva a Gare de l'Esten. Sokszor vizsgáltuk önmagunkat Párizs tükrében, s ne tagadjuk, hogy még ma is izgalommal tölt el minket a megmérettetés. Félünk — s talán joggal — a vizsgától, a hasonlítás-tól. Mégis, most Aczél György válaszai valamelyes önbizalmat adhatnak mindannyiunk számára. Mert bár a nyolc beszélgetés során szinte mindenről szó esik, amihez közünk van; történelmünkről: és jelenünkről, az eredményekről és a vétkes hibákról, a szocializmus építésének mai buktatóiról, a még csak halványan körvonalazódó jövőről, az az érzésünk, hogy valójában nincs mit takargatnunk. Végül egyetérthetünk a válaszadó optimizmusával: „Ezt a társadalmat mi, gyarló emberek építjük, akik mégis sokra vagyunk képesek és van erőnk is.”

A vita francia részvevője a Francia Kommunista Párt Marxizmus Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa, s amint kérdéseiből kiviláglik, meglehetősen jól ismeri hazánkat, a magyar viszonyokat. Csakúgy, mint partnere a francia kultúrát, s azt, hogy miként vélekednek rólunk „odaát” a nyugati világban. Így meglepő kérdésre, illetve válaszra egyik fél sem számíthat. Néha azonban úgy érezzük, hogy a vita hevében gyakran kerül sor rögtönzésre, spontán reagálásra, melyet a gyorsírással lejegyzett szöveg és Karakai Imrének az élő beszélgetés hangulatát visszaadó fordítása hűen tükröz. Ez talán még inkább magával ragadó olvasmányá teszi a kötetet. De már a témák sokszínűsége, és a magyar olvasó számára sokszor szokatlan fogalmazás is felkelti az érdeklődést. Ne feledjük, francia közönség számára készült az interjúkötet, de az olvasó gyorsan megállapíthatja, hogy itthon is haszonnal forgathatjuk. Míg Párizsban az eddigieknél hűbb, valós képet kapnak rólunk, addig mi már teendőket is megfogalmazhatunk a könyv olvastán. Meg aztán nem árt újból és újból felidézni múltunkat és a felszabadulásunkat követő csaknem négy évtized fordulópontjait — ezt teszi Aczél György is —, azzal a szándékkal, hogy elemezzük történelmünket, tanuljunk az eredményekből és a hibákból is. Úgy, hogy az utóbbiak soha újból ne termelődhessenek. Hiszen hajlamosak vagyunk mi is a szelektív emlékezésre „akár a többi nép”, s ha tudnunk is róluk, nem szívesen emlékezünk már a tévedésekre.

Kevésszer ejtünk nyíltan szót például arról az időszakról, amely az 56-os tragédiához vezetett. Az átlag francia pedig erről hall, erről kérdez. Kell hát, hogy nemcsak neki, de önma-

gunknak is ismételtlen megadjuk az elemző választ. Aczél György rámutat az akkor észre nem vett vagy elhallgatott bűnökre. Elemzése logikusan igazolja, hogy ami bekövetkezett, nem volt sorscsapászerűen elkerülhetetlen, mintegy a szocializmus építésének velejárója. Ugyanakkor a külső körülmények, a fenyegtettség érzése, az ebből is eredő feszített tempójú iparosítás, és mindenekelőtt az úgynevezett személyi kultusz és annak törvénytelenégei szinte szükségzerűen vezettek nálunk 56 októberéhez. Alaposan, többször is visszatérve vizsgálja a „kultusz” általános és hazai jellemzőit. Válaszaiból kimondatlanul is érződik, azzal a céllal teszi, hogy a hibák ne ismétlődhessenek nálunk, de a világ más kommunista pártjaiban, szocializmust építeni kívánó országaiban sem.

Cohen lényegre törően kérdez és láthatóan nincs tekintettel az interjúalany esetleges érzékenységére sem. A válaszok azonban meggyőzhetik arról, hogy itt már nincs partnere számára kikerülendő, „kényelmetlen” kérdés. Felveti hát általában a demokrácia, jelesül a szocialista demokrácia problémakörét. A válaszok leplezetlenül rámutatnak a tényre, miszerint a megvalósításának még a kezdetén tartunk. Ma még igazából csak tanuljuk a demokráciát, s ezért csak részben vagyunk kárhoztathatók. Népünk jószereivel polgári változatát sem ismerhette meg, s a felszabadulást követő esztendőök centralizmusa sem kedvezett a demokratikus intézmények létrehozásának. Létfeltételünk ugyanakkor annak minél teljesebb megvalósítása, hiszen, ahogy Aczél György mondja „a demokrácia a szocializmus alapvető eszköze és létezési formája”. Másutt így fogalmaz: „Kölcsönösen ható folyamatokról van itt szó, s egyik sem képzelhető el a másik nélkül: szocializmus nem létezhet tartósan demokrácia nélkül, és nincs kiteljesedett demokrácia szocializmus nélkül.” A megvalósításról szólva azonban türelemre int, nyomatékosan leszögezi, hogy ez sem olyan, amelyet rendeletileg, „felülről” létre lehetne hozni. Ma még ismerkedünk a lehetőségeivel, és kiépítésének „még csak a kezdetén vagyunk”.

Ettől a témakörtől csak egy lépés az érdekek pluralizmusának, a párt vezető szerepének és a parlamenti rendszernek a kérdése. Mindegyikre alapos — mint másutt is — gyakorlati példákkal illusztrált választ kap a kérdező. Nem örökvényűnek szánt, megfellebbezhetetlen fejtegetéseket, de olyanokat, amelyekből érződik a jobbítás lehetőségének keresése. Megértjük többek között, hogy társadalmunkban valóban létrejöhetnek ellentétes érdekek, s gyakran előfordul, hogy ezek mindegyike jogosan jut kifejezésre. Az ilyen pluralizmus nem egyszer hajtóerőt jelenthet. Természetesen a közérdek primátusát figyelembe vevő rangsorolásra minden esetben szükség van, s ez néha fájdalmas döntéseket is igényel, amelyeket a pártnak kell vállalnia. De ahogyan Aczél György fogalmaz: „A közérdek megvalósításához a különböző érdekek felismerésén, az ellentétek megfogalmazásán és megoldásán keresztül visz az út. A párt vezető szerepével járó egyik funkció ezeknek az érdekeknek az egyeztetése.” Itt előkérik egy másik dolog. A pártra való hivatkozás kapcsán Cohen is joggal úgy érzi, mintha egy „misztikus”, „személytelen” valamit emlegetnénk. A válaszadó is igazat ad neki ebben és a konkretizálás, a testületi és a személyi felelősség szerepét hangsúlyozza. Fontosnak érzi ezt, hiszen az egypártrendszer buktatói is éppen ezzel kerülhetők ki, valamint a párton belüli demokratikus centralizmus minél teljesebb működtetésével. leszögezi: „Egypártrendszerű országokban a hatalmon levő párt társadalmi ellenőrzését legfőképpen a párton belüli demokrácia szavatolja.” Nem érzi szükségtelennek az ismétlést, hiszen a kontroll elhanyagolása súlyos következtetések levonására kényszerített már. A felelősség, amelyet a hatalom gyakorlása jelent, nem nélkülözheti a tömegek támogatását. Ebben pedig nagy szerepe van a működőképes parlamentarizmusnak, a feladatának valóban eleget tevő választási rendszernek. Ma még nálunk ezek is csak „inkább szavazást jelentenek” — mondja. Ezért továbbfejlesztésüket, tökéletesítésüket igényli.

Francis Cohen vitakérdéseiben gyakran érződik a saját pártja jövőjéért érzett felelősség, de az irányunkban megnyilvánuló „drukker”-magatartás is. Az utóbbi nem gátolja azonban meg abban, hogy a minél teljesebb kép érdekében a burzsoá propaganda érvrendszerét, esetenként szóhasználatát is alkalmazza. Nem kerüli meg az úgynevezett „vörös burzsoázia” létezésének gyakran hangoztatott vádját sem. Erre vonatkozóan Aczél válasza egyértelműen

visszautasító, de nem titkolja el azt sem, hogy még előfordul a „régis rendszer hatalmasainak allűrjeire emlékeztető magatartás is”. Ismét tanulságos példákat idéz, de egyszersmind tudatosítja, hogy a jelenségek teljes felszámolását csak a szocializmus képes megvalósítani, s erre korábban a hatalom gyakorlásának egyetlen formája sem volt képes.

A recenziens igénye jogos lehet, hogy a párbeszédek minél teljesebb bemutatását adja. Lehetőségei azonban korlátozottak. Ezért csak jelzi, hogy szó esik, sok más mellett, a reformok sokat emlegetett és vitatott kérdésköréről. „Reformnemzedék vagyunk” — szoktuk hangoztatni, de hogy ezen mit is értünk valójában, arról a nézetek hosszú sorát idézhetnénk. Az egyik, s talán legátfogóbb magyarázat az, amely végigvezet e könyv lapjain. Megismerteti az olvasót azzal, hogy miként valósulnak meg, hogyan folytatódnak a politikai kezdeményezésekből kiindult átalakítások a gazdasági és társadalmi életünk legkülönbözőbb szféráiban, az iparvállalatok irányításától a közoktatás átszervezéséig.

Részletezőbb bemutatást igényelne, ahogy Aczél György az ideológiai harc vagy a kulturális élet újabb jelenségeit értékeli, de feltétlenül ide kívánkozik az ifjúság beállítottságáról elhangzott vélekedéseinek sommázata. Fejtegetését bevezetendő, Pascal szavait idézi: „Az ember vég nélkül meghaladja önmagát.” Ezek után a felnött társadalmat bírálja, amely nem mindig találja meg a hangot a fiatalokkal. Kifejti, hogy az ifjúság jól bizonyít, „azzal is, hogy kritikus a valósággal szemben, azzal is, hogy önálló akar lenni”. De később hozzáteszi, mintegy figyelmeztetésként mindannyiunk számára: „Ha a fiatalok valóban meg akarják haladni a múltat, meg is kell ismerniük, s folytatniuk kell, nem pedig azt hinniük, hogy szűzföldre érkeztek. Jaj annak a társadalomnak, amelyben a fiatalok nem tudnak az idősebbek tapasztalataiból okulni.”

Aczél György példát ad a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus valós tartalmának értelmezéséhez. Elmondja, hogy milyennek látjuk mi innen a Kárpát-medencéből az egyre bonyolultabbá váló világot, egy előző könyvének szóhasználatával élve: „a kort, amelyben élünk”. Szavaiból a jövőért érzett aggodás tükröződik, a könyv mottójában szereplő gőzös navigátorának felelősségérzete, aki minden erejével küzd egy lehetséges katasztrófa elhárításáért, és bízik a közös sikerben. Egy helyütt ezt mondja: „Amióta ember él a földön, soha nagyobb szüksége a békére nem volt, mint most.” Majd később: „Nyugtalanítanak az emberiséget fenyegető veszélyek, de látom, hogy ugyanez az aggodalom az emberek millióit cselekvésre készíti. Ez optimistává tesz.” Hazánkról, népünkről ezt a képletes jellemzést adja a külföldinek: „Huzatos ország ez, de mi elég jól bírjuk a huzatot.” A beszélgetésekből azonban kitűnik, hogy amit az elmúlt időszakban elértünk, azt az össznépi akaráson kívül nem kis mértékben köszönhetjük a körülöttünk meglevő konszolidációnak, az Illyés Gyula megfogalmazta „szélnyéknek”. Törekvésünk, hogy ezt a helyzetet megőrizzük, mert ez előrelépésünk egyik alapfeltétele.

Itt abbahagyjuk a kötet bemutatását, az összeggel nem próbálkozunk. Bizton írjuk le, hogy olyan könyvet vehet kézbe most már a magyar olvasó is, amely kendőzetlenül szól Magyarországról, egy „létező szocialista társadalomról”. Nem titkol el semmit a tévedésekből, de büszkén mutatja meg az eredményeket is. Nem receptet kíván adni, de ha az elmondott-leírt tapasztalatokat mások is hasznosítani tudják, az mindannyiunk közös öröme lehet.

Párizs és a nagyvilág előtt vizsgázni nem kis próbatétel, még akkor sem, ha alaposan felkészült a kérdezett, s vele együtt mindazok, akiket képvisel. Hogy az eredmény végül milyen lesz, még igazából nem tudhatjuk. Aczél György eddigi összeggel jó reményeket kelt. Önmagunk bemutatása egyben jobb önismeretünket is szolgálja. Mint eddig, minden biztonnal ezután is szükség lesz a számadásra, de elfogódottságunk leküzdéséhez ebből az interjúkötetből is sokat meríthetünk. *(Kossuth—Magvető.)*

PAPP ISTVÁN GÉZA

Mosoly — szolgálatban

BALOGH EDGÁR: ACÉLTÜKÖR MÉLYE

Első pillantásra mulatságos emlékforgácsoknak nézné az ember ezeket a rövid történeteket. Némelyiket joggal, mert egyik-másik részleten valóban szívből kacaghatunk, a legtöbb anekdotikus történet mégsem engedi a felhőtlen mosolyt, a könnyed göcögést, mert a sorok között ott bújkál, az üdén, könnyű kézzel felvázolt akvarellek mögött ott árnyéklík a történelem. Kelet-Európa utóbbi hat-hét évtizedének történelme.

Milyen mulatságos helyzetbe kerül például a könyv szerzője és főhőse, amikor társai (egy román bojárfi, egy máramarosi fiatalember, ki az idegenlégió poklát is megjárta, majd illegális kommunista lett, továbbá egy zsidó fakereskedő) szórakoztatására a Sándor Mátyást kezdi mesélni. Kifogván az eredeti történetből, a mesélő újabb kötetet rögtönöz, további izgalmas kalandokkal, közeli helyszínen mozgatva a regénybe időközben betévedt Kossuth Lajost, Nicolae Bălcescut és másokat. A hallgatóság elragadtatottan adózik Verne zsenialitásának, majd a legidősebb ígéretet is tesz, hogy hazamenvén első dolga lesz megrendelni Párizsból az eredetit mindabból, amit itt társuk szíves volt elmesélni. Kacagnánk jóízűen, ha nem tudnánk, hogy a mulatságos história nem az Ambassador fényes termében esett, hanem — a börtöncellában.

A történelem és az irodalomtörténet jeleivel való találkozásából sem föltétlen a tréfásabb mozzanatokot emeli ki, itt sem ákar minden áron nevetetni. Fontosabbak számára a jellemző gesztusok, egy-egy megőrzött mondat, ezekkel jellemezni, megjeleníteni tud. Szinte magunk előtt látjuk például Móriczot, amint hátat fordítva, fejét föltartva összeméretkezik Asztalos Istvánnal, majd legyintve mondja: „No, mégis csak én vagyok a legkisebb magyar író.” Látjuk Grozát és Clementis csehszlovák külügyminisztert, amint Balogh Edgárba karolva élcelődnek. A külügyminiszter így: „Te még mindig ilyen kopász vagy?” De itt is komolyra fordul hamarosan a szó, s a kérdésre — mit adna elő szívesen a pozsonyi egyetemem? — azonnal megfogalmazza tárgyát: „Egy együttlélő nemzetiség szerepe a szocialista építésben.” Mint jellemzőt, meg kell jegyeznünk Clementis válaszát is: „Tudom, mire célzol. Mire eljössz, megnyílnak a magyar iskolák.”

Megjelenik az olvasó előtt az emlegetetteken túl Szabó Dezső, Victor Eftimiu, Nagy István, Tamási, Kacsó Sándor, Szemlér, Darvas, Erdei Ferenc, Sütő András, de a romániai magyar szellemi élet legfiatalabb képviselői (Farkas Árpád, Magyar Lajos, Molnos Lajos, Király László) is, akik Balogh-tanítványokként nem kisebb föladataira vállalkoztak egyetemista korukban, mint Bolyai Farkas drámájának színrevitelére. Még ebben az esetben sem az ő rovásukra tréfálkozik a szerző. Az irónia nála majdnem mindig önirónia. Önmagán mosolyog a Három szeg fejenként című karcolatában is. Mai fejjel gondolkodva a dolgon, valóban mulatságosan naiv ötletnek tarthatjuk, hogy gyermektől az aggastyánig mindenki adjon be három kiegyenesített szeget (akkor, a háború után ez mindenütt hiánycikk, természetesen) a Magyar Népi Szövetség valamelyik szervezetébe, ott majd értékesítik a falvakban nélkülözhetetlen holmit, az árából pedig megrendezhető a műkedvelők Petőfi-versenye. Mulathatnánk az ötleten, mondom, mint abszurd és teljességgel reménytelen terven. Igen ám, de a csattanó egészen más: az akció eredménnyel végződött! Nem csupán a Petőfi-verseny kiadásait fedezte, jutott a pénzből a Móricz Zsigmond Kollégium berendezésére is.

Szerzőnk szent naivitását csodálhatnánk abban a katonakori történetben is, amelyben olyan fiúkat tanít magyarrá, sőt Petőfi-versekre, ha nem többről volna szó itt is. A *szolgálat* kulcsszó mellett itt kell fölemlgetnünk a másikat is: *néptestvériség*. Balogh Edgár vezérlő csillaga volt és maradt ez a két szó mindig. Sorsa is erre predestinálta, igaz, de ettől még nem lett volna törvényszerűen kelet-európai magyar, minden gondolatában internacionalista és maradéktalanul humanista értelmiségi. Az erdélyi szász apa és magyar anya gyermeke román

és szerb vendégek térdén lovagol Temesvárott, Csehszlovákiában válik Ady-értővé és rajongóvá, ott találkozik a szocialista eszmékkel is.

Emlékiratainak tágasabb csarnokában elmondta már különös, de mégis általánosítható, mert más életutakkal párhuzamosan futó, mindenkor nehéz sorsát. Értelmezte a történelmet, amely körötte zúgott, elénk állította eszmetársait, barátait, tanítványait. A vékonyka új könyv mégsem fölösleges. Pedig nem csupán azért született, mert a nagyobb kötetekből kiszorította őket a szigorú szerzői-szerkesztői elv, a műfaji különbözőség. Balogh Edgár maga vall az idősödő ember agyának furcsa játékaról: régen eltemetett mozzanatok, emlékek bukkanhatnak föl a mélyből, olykor egy mozdulat, egy ismerősnek tetsző arc, egy elgömbült faág látán. „Ahová nézek, a legkisebb mozzanattól képek raja indul” — írja. Kívánjuk, hogy az újabb és újabb rajokat is befogja szerzőnk, s telepítse ugyanilyen csinos kaptárakba, mint ez a vékonyka könyv!

Külön kellene szólnunk a szerző stílusáról, az emlékek, gondolatok közvetítésének módjáról. Melyik Balogh Edgár beszél itt a lapokon? A néprajzos és művelődésügyi mindenes vajon? A tanár, a lapszerkesztő? Vagy — amit ő a legtöbbre tart — a publicista, a közíró? Könyvében mindegyikkel találkozunk. A múltat olykor a közéleti ember, máskor a tudós tanár szemével nézi és látatja. A csinos kis írások arányaira a szerkesztő ügyel, a tollat olykor valóban a publicista fogja, a legtöbb kis remek azonban elsőrangú írói munka, hibátlan irodalmi alkotás.

Balogh Edgár ma is „hetedmagával” él: szerkeszt, oktat, szervez, ír, soha nem vonulhat nyugdíjba, magányba. Jó lenne mégis, ha időt szakítana olykor ismét belenézni az acéltükörbe, a mélyén föl villanó képeket pedig közvetítse nekünk ugyanolyan derűsen és elgondolkodtatón, mint a most közreadott félszáz történetben tette. (*Kriterion.*)

ANNUS JÓZSEF

Fábián Zoltán halálára

Születtünk, élünk, meghalunk.

Nincs nyelv, amely akár százféleképpen ne tudná megfogalmazni ezt az élet-halál filozófiát, azt, hogy aki megszületett, annak végül meg kell halnia s ebbe — mert a törvény könyörtelen — bele kell nyugodni. De abba a halálba, amely Fábián Zoltán életét berekesztette, szétromcsolta, nem lehet belenyugodni. Rohant egy gépkocsi, a volán mögött ittas a vezető s Zoli törékeny teste (mily pontos most ez a jelző) összetörtetett. Úgy látszik, van késleltetett fájdalom, mert amikor a rádió a hírt bemondta, egy-két percig mintha meg sem értettem volna, miről beszél, csak később ocsúdtam fel, majd roskadtam magamba: a mi drága barátunk az áldozat.

A halálhír után sorra-rendre íródtak a nekrológok s mindegyik sorra próbálta venni, mit vesztett általa nemcsak a magyar irodalom életfolyamata, hanem irodalmi életünk, közéletünk. Mi, történetesen vidéken élő írók, alkotóműhelyek közelebről érintve, pontosabban értjük s érezzük, ki volt nekünk Fábián Zoltán. Nem mintha kisajátítani akarnánk, hiszen mindnyájunké volt ő, de aki Fábián Zoltánnak, mint az írószövetség titkárának sokéves munkálkodását ismerte, tudja, mit akarok mondani. Már-már megható volt látni, tapasztalni azt a buzgalmat, de ennél is többet: szenvedélyt, ami ügyeink gondozásában, olykor védelmében hevítette. Nem is egyszer azzal toppant be Szegedre: most épp Debrecenből jövök. Baráti otthonokban kapott szállást, hogy majd dolga végeztével tovább menjen, mintegy követként, mindig munkában, mindig jó ügyekért. Magunk között „egyszemélyes intézménynek” neveztük, mondtuk is neki, Zoli, ne törd annyira magad, pihened is kéne. Tudom, tudom — felelte —, de ezt még (s mondta, mit, hol) el kell intézni. S elintézte, fő dolgától, az írástól lopva el másokért, drága idejét. Mikor pihent? Nem is egyszer késő éjszaka ért vissza Budapestre, hogy már nem tudott leányfalui otthonába, családjához, feleségéhez, Marikához tovább utazni, olyankor a költő-igazgató figyelmességéből az Astóriában dőlt le aludni s másnap reggel folytatta ott, ahol abba hagyta. Ha az írószövetség székházában kerestük fel, a folyton megcsörrenő telefon miatt alig tudtunk beszélgetni, rendszerint vidékről keresték könyvtárosok, művelődési otthonok vezetői, s Zoli fáradhatatlanul szervezett, intézkedett: nem tudom, mi lesz nélküle azzal a mozgalommal, amely az Olvasó Népert nevet viseli. A Hazafias Népfront elnökségében is ezt az ügyet képviselte, ez volt a nagy cél, az álom, az elérhetőnek vélt, amiért küzdeni érdemes: olvasóvá nevelni a népet, melyet olyannyira szeretett.

Hogy ebbe a valóban törékeny testbe hogyan fért akkora lélek, lobogás, ezen csak most tudunk igazán elgondolkozni. De nemcsak a szenvedély, hanem a szelíd kedvesség, a férfias szerénység — aligha volt nálánál szeretettebb alakja irodalmi életünknek. Nem hiszem, hogy valaki úgy érezhette: görbe szemmel néz rá Zoli, mert bár mindenkiről volt véleménye s mindenkiről tudta, mit ér, meg tudta őrizni elfogulatlanságát, a közös nagy ügy érdekelte, semmi más. Azt hiszem, őrá pontosan illik a népi mondás: rossz szemmel őrá sem volt szabad nézni.

Az utóbbi években baráti ösztökélésre úgy döntött, most már az íráshoz fordul, hisz ez az író igazi lételeme. A legutóbbi közgyűlés óta már nem vállalta a titkárkodást. Biztattuk, mert tudtuk, nagyszerű írások kerülnek majd ki a keze alól, hiszen már bizonyított remek novelláival, írói képzelete pedig szinte korlátlan. A könyvesbolti vásárló a Q. G. & F. Lyn—A. F. Bian szerzőpáros által jegyzett tudományos-fantasztikus könyvekről talán nem is tudta, hogy az egyik szerző Kulin György csillagász, a másik meg Fábián Zoltán, az ő nevüket rejti a játékos találmány.

Hányszoros tehát a tragédia? Mindnyájunk számára sokszoros, családja számára felmérhetetlen. Hiszen éppen most, amikor az igazi alkotó élet nyugalmas évei következtek volna, akkor zúdult vadul Szentendre főutcáján az a gépkocsi, a volán mögött ittas gépkocsivezető... Azt a vezetőt a bíróság elítéli, börtönbe zárhatja, jogosítványát elveszik, de Fábrián Zoltán életét már semmiféle ítélet vissza nem adhatja. Ez az, amibe, bár a törvény könnyörtelen, belenyugodni nem tudunk.

MOCSÁR GÁBOR

ALFONS MUCHA RAJZA

